

MINDENNAPOK FOGSÁGÁBAN*
A SZEGÉNYSÉGBŐL VEZETŐ KIÚT PERSPEKTÍVÁI
KISISKOLÁS SZEMMEL

BRÁZ NIKOLETT

Hazánkban az esélyegyenlőtlenség egyre súlyosabb probléma. Különösen a romák által lakott elkülönült települések, településrészek egyre szegényebbek. Egyre több település „önhikis”, azaz önhibáján kívül hátrányos helyzetű, ami nagy forráshiányt jelent. A foglalkoztatási arány nagyon alacsony, így a szegényebb rétegeknél magas a csecsemőhalandóság, az alkoholfogyasztás, a dohányzás, s csökken a várható élettartam. A gazdagok és szegények közötti anyagi különbségek egyre nagyobbak, s ilyen nagy egyenlőtlenséggel küzdő társadalom nem lehet kiegyensúlyozott. E helyzet megváltoztatásában elvileg kulcsszerepet kellene kapnia az iskolarendszer egészének – ám különböző okok miatt ennek a feladatnak az iskolák csak igen-igen korlátozott mértékben tudnak eleget tenni.¹

Ennek tudatában pedagógia szakos hallgatóként egy éven keresztül részt vevő megfigyelőként voltam tagja egy miskolci általános iskolai osztály közösségének, melynek diákjai egytől-egyig hátrányos helyzetű roma tanulók. Az itt végzett munkám során egy negyedikes osztályban hospitáltam. Ezzel egybekötve végeztem kutatást, melynek célja az volt, hogy az adott osztály képességeit, viselkedését és céljait empirikus vizsgálati eszközökkel áttekintve alkossak képet arról a helyzetről, amelyben a tanulók élnek. Az alábbiakban az egy év során, különböző módszerekkel szerzett tapasztalataimat vázoló fel.

A probléma tünetei

Az osztály közösségi életét figyelembe véve általánosságban elmondható, hogy ugyanúgy, mint egy nyelvtanfolyam, egy szakkör vagy egy munkahely közössége, az iskolai osztály is intézményes alakzat, mert működése társadalmilag szabályozott.² Ezekben a csoportokban spontán társulások jönnek létre, barátságok szövődnek, klikkek alakulhatnak ki.³ Ezek a kapcsolatok a megfigyeléseim során is könnyen észrevehetőek voltak. A negyedikes osztályra jellemző volt a zártság és az erős, stabil hierarchia. Ez irányította a diákok mindennapjait. A szünetekben a kialakult csoportok nagyrészt együtt mozogtak, s új tanuló érkezése esetén a beilleszkedést nem segítették. A kiscsoportok alapvető jellemzői közé tartozik ez az erős kohézió, amely a szolidaritás és az összetartozás jegyében a „mi” élményét hozza el a csoportnak.⁴ Az effajta viselkedés a megfigyelésem alatt mindvégig nyomon követhető volt az osztályban, melyből arra következtetek, hogy a társas, baráti kapcsolatok megléte és azok megtartása különösen fontos jelentőséggel bír.

---

* A közlemény bővített változatát 2012 őszén készítettem a Miskolci Egyetem Tanárképző Intézetének pedagógia szakos hallgatójaként. Az elkészült dolgozat 2013 tavaszán az egri Országos Tudományos Diákköri Konferencián különdíjat érdemelt ki. (B. N.)

¹ FERGE 2008.

² MÉREI 2001.

³ MÉREI 2001.

⁴ MÉREI 2001.

Ennek fényében a tanáraikhoz való hozzáállásuk is magyarázható bizonyos zártsággal. Az osztály tanulói ugyanis az osztályfőnökükön kívül más tanárral nem alakítottak ki bizalmi viszonyt. Így más tanárok óráin fellépnek olyan magatartási problémák, amelyek az osztályfőnök óráján nem, vagy csak ritkán fordulnak elő. Ez a tény – az osztályfőnök elmondása alapján – csaknem minden osztályra igaz. Ebből következően az iskolában a tanári tekintély csak nyomokban tapasztalható, a szünetekben a folyosókon fokozott figyelmet kell fordítani az osztályok közötti interakciókra, hiszen a gyermeki figyelmetlenség, játékoság mellett, fegyelmezetlenségből fakadóan az agresszivitás komoly tünetei is fellelhetőek az iskola életében. Természetesen ez az órai teljesítményre is negatív hatással van.

A hátrányos helyzetű tanulóknak a család részéről nem érkezik kellő motiváció az iskolai tenni akaráshoz. A motiválatlanság azonban hamar szembekerül az iskola elvárásaival, a tanári mércével, követelményekkel, amelyeknek így nehéz megfelelni. Az így születő kudarcok még inkább hátráltatják a fejlődésben a tanulót.⁵ Ugyanakkor, ha egy osztályban gyengébbek az eredmények, az a szelektív iskolarendszer mechanizmusával is magyarázható. E szerint a gyerekek tanulmányi eredményeik alapján kerülnek be egyik vagy másik osztályba. A társadalmi „szétválasztás” eredményezi azt, hogy kialakulnak „jobb” és „rosszabb” tanulók. A „jobb” tanulók csoportjában a fejlődés sokkal valószínűbb, ami az eleve „rosszabbnak” minősített diákok újabb hátrányaihoz vezet.⁶

Rajz: a sokoldalú pedagógiai eszköz

Számos sikeres kísérlet és kutatás készült megoldást keresve a fent említett állapotra. Ezek között találunk kreatív irányú tevékenységet, mint például a drámapedagógiai eszközöket,⁷ a művészeti nevelést és a projektpedagógiát⁸ vagy a komplex instrukciós programot (KIP).⁹ A művészetpedagógiában a multikulturális tartalom megcélozza a tanulók kompetenciafejlesztését úgy, hogy közben rajzok készítésével és kreativitással próbálja ösztönözni a gyerekeket a fejlődésre.¹⁰ Megfigyelésem alatt világossá vált, hogy az általam heti rendszerességgel látogatott osztály tanulói szívesen rajzolnak, színeznak. Ezt látva, a délutáni foglalkozások alatt, illetve a jeles napok alkalmával kézműves, kreatív tevékenységekkel színesítettem a diákok napjait. Különbőféle eszközökkel, technikákkal dolgoztunk, amelyben örömeiket lelték, főleg azért is, mert láthatóan ritkán vesznek részt ilyesmiben az iskola falai között – és még ritkábban otthon.

A kompetenciafejlesztés mellett a diákok által készített rajzok felhasználhatóak arra is, hogy személyiségjegyeikre, jövőbeli attitűdjeikre fény derüljön. A rajzolás által megismerhetjük a rajzoló lelkiállapotát, félelmeit, vágyait, indulatait.¹¹ Ezzel a módszerrel a tanár képes beavatkozni a gyermek fejlődésébe úgy is, hogy nem kizárólag tanítói, hanem nevelői munkát is végez. Ha kellő figyelmet és érdeklődést szentel egy bizonyos kreatív foglalkozáson egy adott tanulóra, akkor ráismerhet egy-egy olyan területre, amelyben a diák tehetséges vagy esetleg fejlesztendő. Egészen egyszerű dolgokra is gondolhatunk, akár a színek kivá-

⁵ RITÓK 2011.

⁶ FERGE 1972.

⁷ KAPOSÍ 1995.

⁸ L. RITÓK 2008.

⁹ K. NAGY 2012.

¹⁰ L. RITÓK 2008.

¹¹ KREÁCSIK 2008.

lasztása, a papírlapon betöltött felület nagysága vagy a rajzok tartalmi jegyei mind-mind képet adhatnak a pedagógusnak.¹² Ebben az esetben mély pszichológiai rajzelemzésről nincs szó, ám a rajzoltatás és kézművesség jelentőségét szeretném kiemelni olyan szempontból, melynek célja elsősorban nem az esztétikai érték vagy a kikapcsolódás, hanem információ-szerzés a gyermek belső világáról.

Munkám alatt ilyen módon vizsgáltam a negyedik osztály tanulói rajzait. Az instrukcióban először jelen-, majd jövőkép ábrázolását kértem, s ezután személyes beszélgetések során mindenki egyesével bemutatta a munkáját. Így derült fény a célokra, vágyakra, félelmekre, igényekre és szükségletekre, valamint, hogy a képzeletük és a realitás mennyire állítható párhuzamba egymással.

Mindezen információk összegyűjtésével alakult ki számomra egy kép az iskola negyedik osztályos tanulóiról. Személyük megismerése, a beszélgetések és megfigyelések következtetni engedtek a családi háttérre, a szükségletekre, az iskolai elvárásokra, az eredményeikre, illetve arra, hogy ebből az állapotból egy 11 éves diák milyen perspektívát képzel el magának.

Rajzok jelenről és jövőről

A negyedik osztályosok mindannyian elkészítettek két-két rajzot a jelenükről és az általuk elképzelt jövőjükéről. Elsőként a jelent szeretném bemutatni néhány kiválasztott rajz alapján. Az instrukció az volt, rajzolják le azt a helyet, ahol élnek. Házzal és a ház körüli legfontosabb dolgokkal.

A munka elvégzése után a gyerekekkel személyesen, négy szemkört beszélgettem a rajzokról. Ekkor elmesélték annak tartalmát és választ adtak néhány általam feltett kérdésre. Ezek között szerepelt az, hogy „Mit csinálsz éppen a képen?”; „Kiket ábrázoltál magadon kívül?”; „Milyen szobák ablakait láthatjuk?”; „Ké az a szoba?”; „Mi van benne?” stb.

1. rajz

A rajzokról általánosságban elmondható, hogy színesek, a lap egész felületét igyekeztek kitölteni, valamint kreatívan és részletesen ábrázolták a jelenről, ill. a jövőről alkotott elképzeléseiket. A jelent illetően az otthont ábrázoló képek többnyire barátságosnak mondhatóak, ám egyes esetekben mégis hordoznak valamilyen jeget, ami miatt ez veszít az értékéből.

¹² VASS 2003.

A korábban kihangsúlyozott családi kapcsolatok jelentősége ugyanakkor fellelhető a rajzok tartalmában, így van egy furcsa kettősség az otthon hangulatának ábrázolása szempontjából.

A fenti két rajz ugyanannak a kislánynak a jelenéről, ill. az általa elképzelt jövőjéről alkotott kép (1. rajz). Az imént említett kettősség itt jól érzékelhető, hiszen a kép alkotója elmesélte, hogy a jelenben ábrázolt ház nem az, ahol valójában laknak. Úgy vélte, hogy az nem érdekes annyira, hogy rajzában megjelenítse, így a családját és mindennapjaikat egy elképzelt házban jelenítette meg. A családi kapoccsal tehát látszólag – és az elmondása szerint – nincs gond, de a házzal magával annál inkább. Így a jövőjében látszólag hasonló házat ábrázolt annyi különbséggel, hogy itt már a leendő feleségét és a gyermekét is megrajzolta. Legfőbb céljának azt tűzte ki, hogy rendőr lesz. Szeretne erős, izmos lenni, megvédeni a feleségét és a gyermekeit a bajoktól, a veszélytől. Ez a rajzon teljes mértékben látható, hiszen a ház kerítéssel és mindkét oldalról kutyával van védve. Ez az ábrázolás a biztonságra, a védelem utáni vágyakozásra utal.¹³ Ő szeretne lenni az a személy, aki védelmezi a szeretteit. A ház falán egy kép lóg „cél” felirattal, amelyen egy rendőrautó van, amely a ház előtt parkol. A kislány minden erejével törekszik arra, hogy egy ideális, kiegyensúlyozott, biztonságos családi életet tudjon létrehozni. Személyes attitűdként helyet kap az akaraterő, a célok kitűzése és a valahova tartozás igénye a család ábrázolása által.

Egy másik esetben (2. rajz) szintén jó kapcsolatot láthatunk anya és gyermeke között. A kép alkotója az udvaron ábrázolja magát, amint a labdájával és a kutyájával játszik, s mindenközben az édesanyja figyeli őket. A jövőjében a leendő férjét és egy kisbabát is ábrázolt. A ház rajza hasonló a jelenbeli képhez, ami azt sejteti, hogy a kislányban élő kép a valós otthoni állapotról megfelelő lenne számára a jövőben is. Ez jelenthet egy ideális otthont, melyben a megélhetéshez szükséges feltételek adottak, s a családi viszonyra is pozitívan gondolhatunk. Ebből kifolyólag az adott tanulónak az iskolai eredményei is jók, ugyancsak kész céljai vannak, csecsemőápoló szeretne lenni.

2. rajz

A tanulóról elmondható, hogy az iskolában is jól teljesít, általában készen vannak a házi feladatai, nem rendbontó, nagyon szorgalmas. Úgy gondolom, reális esélye van arra, hogy a képen ábrázolt vágyai valóra váljanak. Megkapja az otthonról érkező támogatást és tanulmányaiában is azt bizonyítja, hogy megvannak az ambíciói a továbbtanulásra. Az osztályfőnöke elmondása szerint azonban a pozitív kép ellenére félő, hogy a diák néhány év múlva veszít a

¹³ KENDE–ILLÉS 2011.

lelkesedéséből, s inkább fog alkalmazkodni az őt szorosan körülvevő közösség elvárásaihoz, mint saját céljaihoz.

Ambíciókat tekintve a sort még mindig lehet olyan rajzzal folytatni (3. rajz), amelyen a tanuló jövőképeben saját magát dolgozóként ábrázolja, ám ebben az esetben a rajz többi elemét tekintve azt láthatjuk, hogy sem a kellő motiváció, sem az anyagi feltételek nem biztosítottak az elképzelt jövő megvalósításához. A tanuló állatorvosként ábrázolta magát a jövőben, ám ha a jelenről készült képét tekintjük, ott is feltűnő lehet a sokféle állat rajza.

Ebben az esetben megfigyelhetőek olyan elemek is a képen, amelyek látszólag jelentés nélküliek, ám a személyes elbeszélések során kiderült, hogy nagyon is fontos szereppel bírnak. Ilyen elem a ház fölött elrepülő galamb, amely a képen nem a külvilághoz tartozik, hanem a kislány elmondása szerint a galamb az övé, és ott lakik a tető alatt. A madár utalhat egyfajta elvágódásra, a szabadság igényére, amely a tanulóra nézve nehezen elérhető.

3. rajz

Ez a rajzon ugyan nem látszik, de a tanuló kissé piszkosan jelenik meg az iskolában. Ennek a bevallása szerint is a munka az oka. Sokszor segít szüleinek, főleg az édesapjának a ház körüli tevékenységekben. Az udvaron is olyan dolgokat ábrázolt, amelyeket ők saját kézzel festettek vagy raktak össze. A kutyaházra vagy a bejárati ajtóra gondolhatunk, ezeket a kislány maga festette le. Úgy érezhető, hogy az adott tanuló egyetlen „menedéke” az otthoni kötelességek elől az állatok világa, akikkel – saját elmondása szerint – mindig mindent megoszthat. „Sokszor felkelek éjszaka, amikor a legnagyobb csend van, hogy beszélgessek velük” – mesélte a tanuló, aki a kommunikációra való igényét nagyrészt az állatai segítségével elégíti ki. A ragaszkodás erőssége a korábbi esetekhez hasonlóan ugyanúgy megvan itt is, ám a szülők és barátok helyett a szeretet a kis kedvencektől jön.

4. rajz

A kapcsolatok kiemelt jelentősége tehát a legerősebb mértékben megfigyelhető, a szeretet, a nyugalom, a biztonság igénye mind-mind elengedhetetlenek a tanulók életéből. Ezt megerősíti a következő rajz (4. rajz), melyen a kisfiú a jövőjét egy bérházban képzei el. Elmondása szerint azért, mert „...ott már nem lesznek velem anyáék, de akkor sem leszek egyedül”.

Utolsó rajzként (5. rajz) tekintsünk annak a kislánynak a képére, aki az osztály hármaskrei közül az egyik. Azért tartom fontosnak feltüntetni az ő rajzát is, mert mind a hárman hasonlóan ábrázolták a családi életet. Ők ugyanis nem a valódi szüleiknél élnek, örökbe fogadták őket.

5. rajz

Érdekes, hogy a jelenlegi házat mind a hárman úgy ábrázolták, hogy annak részleteit belülről dolgozták ki. Meglátásom szerint ez azért fontos, mert ezek a lányok az otthonukban kaptak valamit a nevelőszüleiktől, ami az övék, s amelyen nem kell senkivel osztozniuk, s így megszokva ezt a kényelmes állapotot, ragaszkodnak a házukhoz és annak értékeihez. Annyiban más a többi gyermekétől ez az ábrázolás, hogy ők láthatóan jobban ragaszkodnak személyes dolgaikhoz, hisz ezek azok, amelyeket egy rajz készítésével nekem is szívesen megmutatnak, s amelyeket kötni tudnak valaki személyéhez. A jövőt illetően a családban való lét igénye egyértelműen megfigyelhető, a képen semmilyen más értéket nem dolgozott

ki részletesen, kivéve a családot. Ennél a rajznál a házra sem fektetett nagy hangsúlyt, csupán a megléte a fontos.

Ha Maslow szükségleti piramisát tekintjük, akkor érzékelhető, hogy a 2., illetve a 3. szint jelent meg erőteljesen a rajzokban. A 2. a biztonság és védelem, a 3. pedig a szeretet és összetartozás szintje. A piramis legalján a fiziológiai szükségletek szerepelnek (levegő, víz, alvás, étel...).¹⁴ Ezek közül egyik sem szerepelt a képeken. Vélhetően azért, mert az első szint az a gyerekek életében megtalálható. Kérdés, hogy ezen túlmenően a többi alapvető szükséglet teljes egészében hiányozna a gyerekek életéből? Tapasztalataim szerint és az osztályfőnök elmondásai alapján is sajnos meg kell állapítanunk, hogy ezeknek a gyerekeknek a legfontosabb az életében az, hogy legyen egy biztonságos családi háttérük, ahol mindig van kihez szólniuk, van kitől segítséget kérniük. Természetesen az nem mondható, hogy egyáltalán nem tapasztalnak ilyesmit, hiszen kérdőívekből és személyes beszélgetésekből is kiderült, hogy a családban megtalálhatóak azok az interakciók, amelyek feltöltik a gyermek érzelmi világát. Az azonban már kétséges, hogy ezt a törődést, figyelmet vajon átéli-e napi szinten a gyermek? A szülői szeretet megtapasztalása mint jutalom létezik-e az otthoni életben? A kérdésekre a választ nem tudhatjuk biztosan, de a látott képek, rajzok és a hallott elmondások alapján következtetni lehet arra, hogy ez a törődés bizony nem olyan természetes ezeknél a családoknál, mint ahogyan azt egy 11 éves gyermek elvárna. Azt gondolom, hogy talán ez az igazi hátrány, amely miatt mind az iskolai teljesítmény, az eredmények, a motiváció, mind pedig a viselkedésbeli jegyek sokszor hagynak kívánnivalót maguk után.

Kísérlet az értelmezésre

Mi a hátrányos helyzet, a jórészt roma tanulók körében meglévő állandó feszültségek oka? Miért tapasztalható feltűnően sok agresszió? Miért csak a hangos kiabálás tud rendet teremteni az osztályban? Miért kellene szigorúbb szankciók? Ezek voltak az első kérdések, amelyeket feltettem magamban, amikor elkezdtem hospitálni az egyik miskolci – lényegét tekintve szegregáltak tekinthető – általános iskolában. Feltett szándékom volt, hogy a kutatásom témájaként a kérdések megválaszolásán túl egy kicsit mélyebbre tekintsek. Törekedtem arra, hogy a felszínen jelentkező problémák mögé bepillantsak úgy, hogy egyénenként világítok rá minden tanulóra azért, hogy az iskola és a tanárok állandó feszültségére magyarázatot találjak. A diákok és sok esetben a szülők akarata nem összeegyeztethető az iskola akaratával, amely azt eredményezi, hogy a tanulók nem szeretnek tanulni, a tanárok pedig nem szeretnek tanítani. Az órai tananyag teljes mértékben felörlődik, hiszen a tanórák majdnem teljes 45 percében a fegyelmezés, a rendteremtés játszik központi szerepet.

Ezekben a hétköznapiakban adódott alkalmam arra, hogy feltegyem a saját kérdéseimet a gyerekeknek. Ügyelve rá, hogy választ kapjak arra, ők miként látják magukat a világban, s hogyan képzelik el saját helyzetüket 10–15 év múlva. Kíváncsi voltam arra, hogy véleményük szerint mi hiányzik a leginkább az életükből, mire próbálnak törekedni, mik az egyéni igényeik, terveik.

A korábban bemutatott rajzokból nagyon sok információ került felszínre. A vágyak, a tervek s a jelen helyzet részletei. Különböző elképzelések szerepelnek a rajzokon, de egy dolog mindegyikről elmondható. A rajzok színesek, az egész felületet kitöltik, s a családi, baráti kapcsolatok valamilyen formája is megjelenik rajtuk. A család, a szeretet, az összetartozás megléte az, amely a legfontosabb értékek között szerepel. Amikor a jövőről van szó, mint ebben a rajzban is, egyetlen dolog létezése mindenképp felett áll. Ez a család. A gyerekek sze-

¹⁴ MASLOW 2003.

retet, biztonságérzet, közösséghez tartozás iránti igénye elemi erejű. Nyilván azért, mert ott-hon nem élveznek kellő mennyiségű figyelmet, törődést, a mindennapok forgatagában csak olykor-olykor jut idő a kikapcsolódásra, az egymásra való odafigyelésre. A diákoknak így sokszor fel kell találniuk magukat, s egyedül kell lenniük egy olyan közegben, ahol egyébként sokan vannak. Ez a gyakori egyedüllét a kérdőívek felvétele alatt is kiderült. Szabadidős tevékenységként sokan egyedül vagy a háziállataikkal játszanak. Ezért született olyan sok „igen” válasz a „Szeretsz iskolába járni?” kérdésre a beszélgetések során – jöllehet, az iskola sem képes rendet, biztonságot biztosítani a számukra.

A rajzokban is sokszor ábrázolták saját magukat is a tanulók a képen. Szinte kivétel nélkül mindenki egyedül végez valamilyen tevékenységet. Játsszik a kutyájával vagy az autógyűjteményével, nézi a tv-t, vagy esetleg a ház körüli teendőket végzi. Az iskola viszont jó lehetőség arra, hogy interakciók történjenek a diákok között, beszélgessenek egymással vagy az osztályfőnökkel. A közösségben hamar kialakulnak jó kapcsolatok, barátságok, melyekhez a diákok nagyon erősen ragaszkodnak. Ezt a ragaszkodást én is megtapasztaltam. A látogatott osztályban a gyerekek már sokszor a kapuban vártak, beszélgettek velem, szívesen meséltek személyes dolgaikról. A törődés legcsekélyebb formája is annak viszonzására készítette a gyerekeket, így biztosan állíthatom, hogy az egyik legfontosabb szempont a nevelés során az, hogy szeretettel és érdeklődéssel forduljunk a gyerekek felé. Úgy vettem észre, hogy sokkal hitelesebbnek és tekintélyesebbnek tartották azt a tanárt, akin látták, hogy szeret bejárni az osztályba.

Miért van mégis az, hogy a gyerekek zöme csak akkor figyel az órán vagy a szünetben a tanárookra, ha ők hangosan, kiabálva szólnak a diákokhoz. Úgy gondolom, ennek kézenfekvő oka – a tanári látogatások alapján – az a szocializáció, mely a család közösségében éri a gyermeket. A nagy létszámú, zsúfolt közegekben előfordulhat, hogy egymást úgy értik meg a családtagok, ha másokat túlkiabálva szólalnak meg. A kisgyermek tanulási folyamatának része tehát, hogy az igazán tekintélyt parancsoló szavak hangosak. Ez azon problémák egyike, amellyel az iskola folyamatosan küzd, de végül rájön, hogy csak akkor tudja rendre inteni a tanulót, ha alkalmazza azt a módszert, amelyet a gyermek a családból hozott. A fegyelmezés kérdése tehát az egyike azoknak a feladatoknak, amelyek nehézséget okoznak a pedagógus számára. Ezen a ponton ütközik ellentmondásba a kiabálás az imént említett szeretet gyakorlásával. Hogyan szeressünk, ha közben szigorúnak és hangosnak kell lenni? A kettő valójában nem zárja ki egymást, azonban sokszor nehezen összeegyeztethető, s tapasztalataim szerint egy ilyen helyzetben a tanár inkább hanyagolja a szeretet átadását, s helyette saját igazát, akaratát igyekszik érvényesíteni olyan eszközökkel, amelyek célravezetőbbek.

Így eshet meg, hogy a pedagógus az idő múlásával megszokja a magára öltött szigorú szerepet, s a tananyag valamilyen szintű átadása mellett már semmilyen új gyakorlatot, játékot, foglalkozást nem épít be az órákba. Ez azért nagy probléma, mert a gyerekek igénye a játékra hatalmas. Ez az elmondásokból, a kérdőívekből, a rajzokból és még a megfigyelésekből is egyértelműen kiderült. Életkori sajátosságaikhoz is hozzátartozik, hogy nagy a mozgásigényük, szeretnek az udvaron játszani. Ezek a gyerekek azonban sokkal inkább szeretnek aktívak lenni úgy, hogy a tanulás iránt nagyon kicsi a motivációjuk. A diákok nagymértékű mozgásigényét megragadva a pedagógusnak talán sikerülhet átadnia az óra anyagát akképpen, hogy azt a diák megértse, s később el is tudja ismételni. E célból van jelen az oktatásban számos sikeres program, amely valamilyen módon bevonta a tanulási folyamatba az aktivitást, a játékot. Gondolhatunk itt a drámapedagógiára, a művészetpedagógiára vagy a komplex instrukciós programra, amelyek mögött sikeres eredmények húzódnak meg hátrányos hely-

zetű, roma tanulók körében. Ezek az eszközök azonban még nagyon sok iskolában ismeretlenek, így az általam látogatottban is. A tanárok nem ismerik kellően e módszereket, s jobbára nem is lelkesednének újdonságok megtanulásáért.

Léteznek tehát hasznos és hatékony módszerek, eszközök, amelyek azonban nem terjedtek el kellően. Személy szerint hiszem, hogy előbb-utóbb minden érintett iskolában megjelennek, hiszen a sikeres példák ösztönző hatásúak. Kérdés persze, hogy meddig fajul mindaddig a roma tanulók körüli feszültség az oktatásban? Minél tovább várjuk a megoldást, annál több kárt kell mentesíteni, s egy ponton túl nagy a veszélye annak, hogy visszafordíthatatlan folyamatokról kell beszélünk.

IRODALOMJEGYZÉK

BAGDY–KALO–POPPER–RANSCHBURG 2007

BAGDY Emőke–KALO Jenő–POPPER Péter–RANSCHBURG Jenő: *A család: Harcmező és béke-sziget*. Saxum Kiadó, Budapest, 2007.

FERGE 1972

FERGE Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia* 1. 1972, 10–35.

FERGE 2008

FERGE Zsuzsa: Miért szokatlanul nagyok a magyarországi esélyegyenlőtlenségek? *Esély* 2. 2008, 3–13.

K. NAGY 2012

K. NAGY Emese: *Több mint csoportmunka*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2012.

KAPOSI 1995

KAPOSI László: *Színház és dráma a tanításban*. Magyar Drámapedagógiai Társaság, Budapest, 1995.

KENDE–ILLÉS 2001

KENDE Anna–ILLÉS Anikó: Hátrányos helyzetű gyerekek jelen- és jövőképe. *Esély* 4. 2001, 72–92.

KREÁCSIK 2008

KREÁCSIK Judit: *A Wartegg-teszt bemutatása és iskolai alkalmazásának lehetőségei*. Argumentum, Budapest, 2008.

L. RITÓK 2008

L. RITÓK Nóra: *Projektpedagógia a hátrányos helyzetű tanulók oktatásában*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest, 2008 (Integrációs Pedagógiai Műhely Füzetek, 7).

L. RITÓK

L. RITÓK Nóra: *Rajzolni jó! (Ötlettár vizuális nevelést tanítók számára)*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest, 2008 (Integrációs Pedagógiai Műhely Füzetek, 13).

MASLOW 2003

Abraham MASLOW: *A lét pszichológiája felé*. Ursus Libris, Budapest, 2003.

MÉREI 2001

MÉREI Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris, Budapest, 2001.

MÉREI 2006

MÉREI Ferenc: *V. Binét Ágnes: Gyermeklélektan*. Medicina, Budapest, 2006.

VASS 2003

VASS Zoltán: *A rajzvizsgálat pszichológiai alapjai*. Flaccus, Budapest, 2003.

KRÍZISEK ÉS KRÍZISVÁLASZOK EGY GYÁRIPARI MUNKÁSTÁRSADALOMBAN

DOBÁK JUDIT

Az ipari forradalom a magyar gazdaságban Európa többi országához képest késve jelentkezett, így a kohászat indulása is az ipari forradalom második korszakaként emlegetett időszakban jelent meg, amely azonban számos előnyt hozott. A kiegyezés évei után nem csak a hiányok által indukálódott ipari lendület gyorsította fel a gyártelepítési kedvet. Előnyként jelentkezett, hogy a kohászat első kísérleti fázisain már túl volt, így a magyar ipar kihagyta az első és költséges ipari próbálkozásokat, és viszonylag konkrét technológiai elképzeléssel telepítették az első üzemeket. Így a kezdeti sikerekkel, európai mércével is jónak mondható kohászati tevékenység körvonalazódott a Miskolc melletti Diósgyőrben létrehozott kohászati üzemekben. Az 1800-as évek végén a Monarchia területén olyan kincstári területet kerestek a gyár alapításához, amely katonailag jól védhető, a nyersanyagok rendelkezésre állnak, és az akkor még csak tervekben létező vasútvonalon a szükséges alapanyagok és késztermékek szállíthatók. A tervek szerint Diósgyőr-vasgyárban készültek Magyarország vasúthálózatának sínrendszerei, vasúti alkatrészek, vagonok, valamint számos nagyméretű és speciális kohászati technológiát igénylő darabáru. Ezen szempontoknak az akkori geográfiai viszonyok mellett a Diósgyőri koronauradalom jó választásnak bizonyult. Az akkor feltárt kőszénbányák, a felvidéki területekről hozható vasérc, a Szinva patak vize és a Bükk védelme biztosította az alapvető igényeket. És a környéken részben megtalálható volt a szükséges munkaerő is. A környezeti, gazdasági és társadalmi feltételek azonban többször is jelentősen változtak a gyár történetének közel 140 évében.

A Miskolc-diósgyőri kohászat olyan óriásvállalattá nőtte ki magát a 20. században, hogy jelenléte meghatározó volt a borsodi iparvidék, a megye és a régió számára is. Gazdasági eredményei, krízisei, majd összeomlása átalakította Észak-Magyarország gazdasági erővonalait

Tanulmányomban a helyi gyártörténet időkeretében szeretném bemutatni azt a folyamatot, ahogyan a kohászat munkástársadalma és a körülötte létrejött helyi társadalom reagált a gazdasági szerkezetváltásokra. A sokszínű történelmi környezetben, többszörös gazdasági modellváltásban melyek azok a tényezők, amelyek a helyi társadalmi kohézió erősödését okozzák, és melyek vezetnek ugyanennek a közösségnek az erodálásához. A külső hatások mellett kutatásaim eredményeként szeretném bemutatni a munkáskolónia négy jól elkülöníthető korszakára vetítve – betelepülés, a közösséggé válás, a munkárisztokrácia kialakulása és a szocializmus időszaka –, hogy a helyi társadalom milyen válaszokat adott az aktuálisan jelentkező válságjelenségekre, krízishelyzetekre. A külső hatások és a helyi társadalom belső folyamataiban az egyéni életstratégiák milyen értékek mentén működtek.

A kolónia társadalmát vizsgálva az egyéni életek, a közösségek, a csoportdinamikák mind a gyáron keresztül értelmezhetőek. A gyár működése és a kolónia közössége szoros egységben létezett, elemzésük során kihagyhatatlannak tűnik a gyár gazdasági oldalának a vizsgálata is. A vállalat és a közösség nagyobb időbeli ciklusai egybeesnek. Jelen tanulmányban a vasgyár közösségét a történeti antropológia szemszögéből vizsgálom, de segítségül hívom a gazdaságtudományban gyakrabban használt életciklus-elméletek és -modellek eredményeit. Az életciklusok vizsgálata a válságok alkalmával felerősödik minden tudományterületen.

A válságdefiníciók sokfélék, megközelítésmódjaik egyensúlyfelborulásként, vesztesékként, lehetősékként, váltási kényszerként írják le.¹ *„A definíciók mind-egyike egy közös megállapítást tükröz, és pedig azt, hogy a válság az egyensúly átmeneti zavarának tekinthető, és megújulási, illetve innovatív változási kényszert jelez. A jelzésre érkező válaszreakciók gyorsaságától, minőségétől és adaptációs megfelelésétől függően dől el, hogy a szervezet a válságot sikeresen vagy sikertelenül kezeli. Ebből az következik, hogy a válság nem jelenti szükségszerűen a működés végét, legtöbbször kellő innovációval és megfelelő stratégiával sikeresen le lehet azt küzdeni, és egy magasabban pozicionált szinten tovább lehet a tevékenységet folytatni. Sarkalatos pontja tehát a válságoknak, hogy olyan külső vagy belső hatások által indukált változások következnek be a vállalat életében, amelyek miatt az események nem mehetnek tovább a korábbi módokon, tehát változtatásra vagyunk kényszerítve.”*²

Az állami tulajdonú gyár gazdasági mélypontjainak, válságjeleinek vizsgálatára az egyik módszer, az úgynevezett vállalati életgörbe megrajzolása, amely a részletes adatokból áttekintést ad, és szemléletesen mutatja be, hogyan alakult a gyár termelése.

Egy gazdasági egység életgörbéje az adott vállalat, gazdasági szereplő életpályáját jelenti az idő függvényében. Az életút különböző szakaszokra bontható, amelyek egymásra épülnek (és bár különböző életciklus modellek léteznek – szakaszolások számában, azok részletezettségében eltérnek), mégis egy közös, az egyes szakaszok nem felcserélhetőek.³ A modellek leírói egyetértenek abban, hogy a makrogazdasági folyamatok hatnak az egyes vállalatokra (így az egyes életciklusokra is), a vállalati szféra működése, növekedése, válsága hatással van a makrogazdasági mutatókra, így az életgörbe modelleknek mind makro-, mind mikrogazdasági szempontból jelentőségük van. Egy-egy ciklusnak meghatározott szakaszai vannak:

- bevezetés (folyamatos növekedés),
- növekedés (konjunktúra),
- érettség (élesedő verseny, lassú fejlődés),
- hanyatlás (recesszió).

¹ Vesd össze: ANGYAL 1999; SZÉKELY 2009; VERESS 1992; BAKOS 2003; BAKOS 2006.

² SZÉKELY 2009, 10.

³ KOCZISZKY 1994, 12–21.

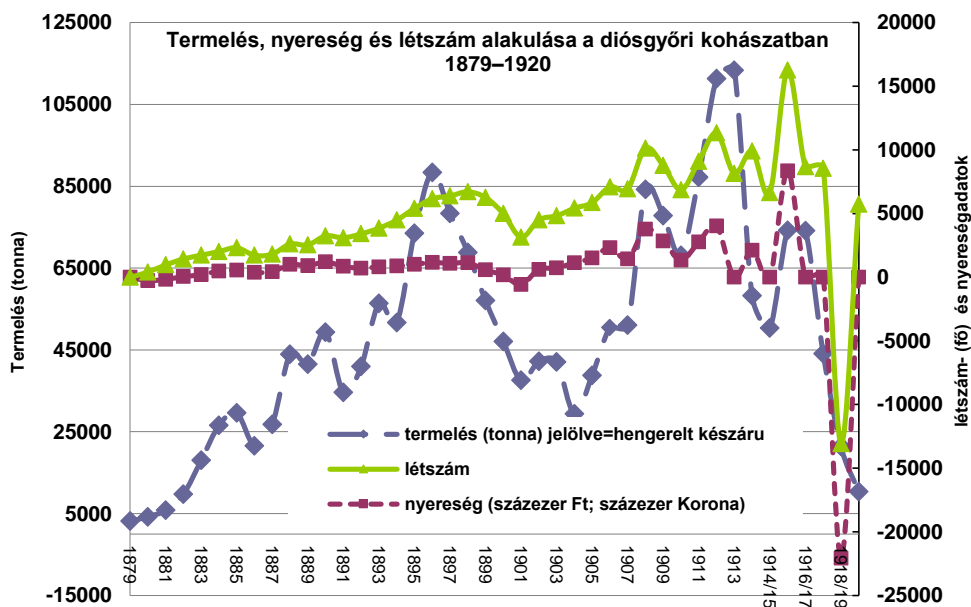
A recesszió nem feltétlenül kell, hogy egyet jelentsen a válsággal. Az egyes ciklusok hosszára, dinamizmusára külső és belső tényezők is hatnak. Endogén hatásként meg kell említeni a tőke nagyságot, a tőke strukturáltságát, a technológia jellegét, a szervezeti struktúrát, szervezeti kultúrát. Exogén hatások között pedig a piaci környezet változását és a társadalmi környezet jellegét. Vagyis a társadalom kulturális jellegét, a szociális és politikai stabilitást, a jogi feltételrendszert, a társadalom igénystruktúráját. A helyi társadalom állapotának tehát nagy jelentősége van egy-egy ipari termelőegység sikerességében vagy esetleges sikertelenségében.

A diósgyőri kohászat termelési adataiból homogén idősort néhány magyarázattal lehet megrajzolni. A viszonylag hosszú időtávban egyrészt különböző pénznemekkel kell számolni, illetve figyelembe kell venni a pénznemen belüli értékváltozást. Az adatok egységes kezelésében még az okoz nehézséget, hogy a gyár adatai hadiüzemként nehezen hozzáférhetőek, illetve bizonyos adatok vélhetően csak közelítőleg pontosak. Nem állnak rendelkezésre olyan gazdasági, könyvelési adatok, amelyek ilyen időtávban teljességgel felhasználhatóak, az adatok különböző jelentésekből, éves beszámolókból származnak.⁴ A diósgyőri kohászat termelési és létszámadatai az 1920-as évektől egészen 1950-ig hiányosak, így azt az idősorban nem tüntettem fel. Ebben az időszakban a gyár a korábbi termelőtevékenységét szüneteltették, illetve termelését a hadi termelésre állították át. Ezért ezeket az adatokat, illetve azok hiányát önálló szakaszként is értelmezhetjük az életciklus-modellben. Az ábrán látható, ahogyan a különböző adatok azonos időszakban mutatnak maximumot, és csökkenési, növekedési tendenciájuk is hasonló, egy jól termelő, nyereséges gyár megtartja, illetve növeli a foglalkoztatottak számát, csökkenő termelés esetén pedig csökkentik a foglalkoztatottak létszámát. A két ábra két eltérő gazdasági rendszert is jelöl. Az 1. ábrán látható időszakban a gyár ugyan sok állami megrendeléssel, de piaci alapon működött. A 2. ábra az 1950-es évektől mutatja a termelési adatokat, ahol a szocialista gazdasági rendszerben a piaci alapú termelés háttérbe szorult, helyére a tervgazdálkodás került, amely számos ponton a volt Szovjetunió terveinek magyarországi realizálását is jelentette.

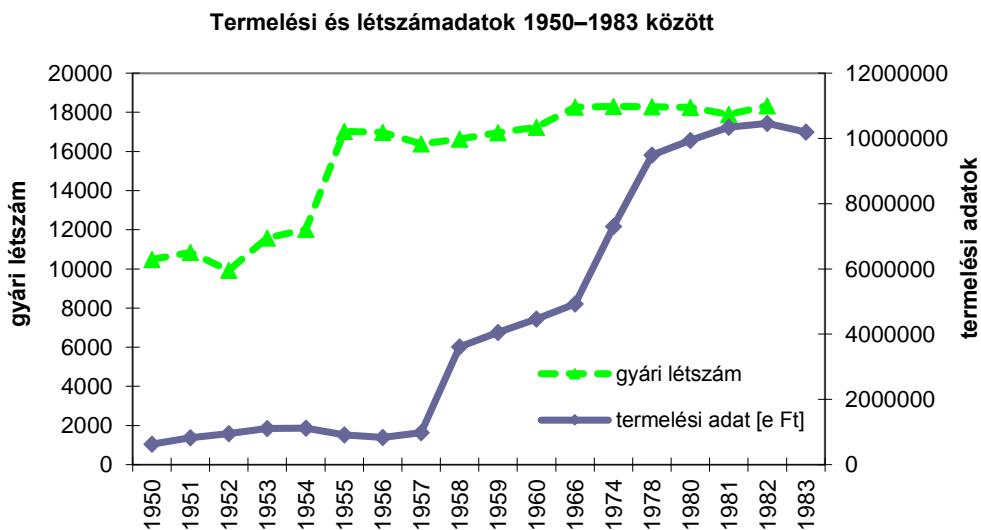
A helyi közösségek, illetve a helyi társadalom válságát az életmóddal és emberi emlékekkel foglalkozó tudományterületeken talán még nehezebb definiálni.

---

⁴ Források nagy része: PORKOLÁB 2003; valamint saját gyűjtés.

1. ábra: Termelési adatok az életgörbéhez I. (1879–1920)

2. ábra: Termelési adatok az életgörbéhez II. (1950–1983)

A válságok időbelisége is nagyobb bizonytalanságot mutat. Hiszen egy közösség életében a válságtünetek nem feltétlenül egy-egy naphoz köthetőek, és sokszor nem is azonosíthatóak, csak később, az emlékek értékelésekor. Mégis, ha a történeti antropológia egyik fontos eszközével a megélt emlékek felsorakoztatásával egy időbeli képet rajzolunk fel, akkor az egyes helyi társadalmakban is kirajzolódnak olyan csomópontok, amelyeket a közösség tagjai valamely szempontból válságtünetnek tartanak. A válságot így olyan átmeneti állapotnak fogom fel, amelyhez nem köthető az addigi szokásrendszerben átmeneti rítus, és amelyre az emberek alapvetően negatív képként emlékeznek. Nyilvánvalóan ezek a képek a visszaemlékezésben általában valamely szimbolikus történeti eseményhez vagy speciális életeseményhez kötődnek, az egyén ezek mentén fűzi fel a saját életében a válságként definiálható időszakokat.

Ha időbeli vonalon vizsgálódunk, a kolónia társadalma négy jól elkülöníthető generációra tagolódik:

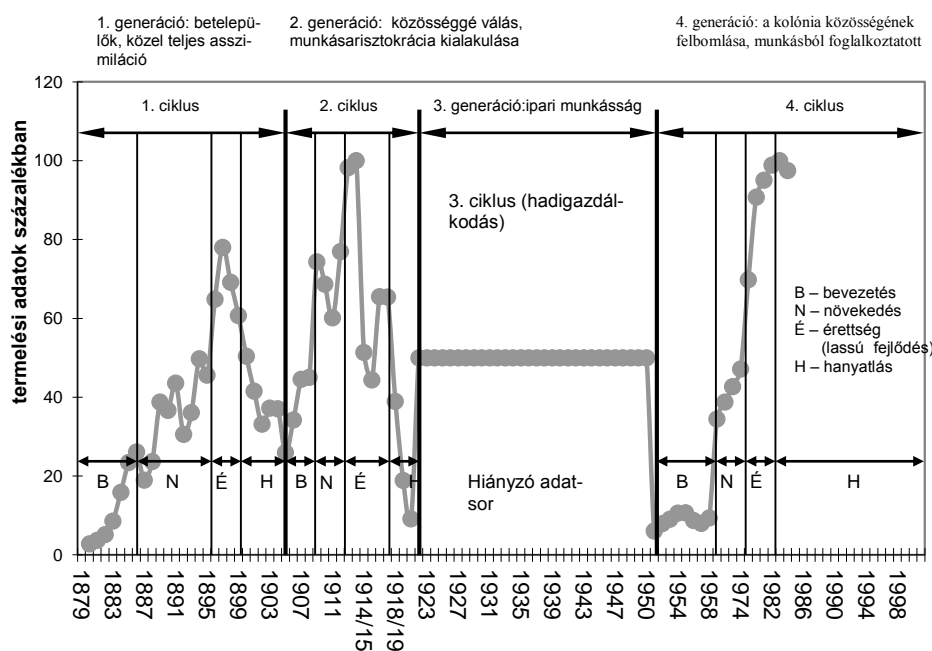
- Az első generáció a betelepülők generációja. A betelepülők nagy része végleg a vasgyárban telepszik le, a soknemzetiségű közösségben a teljes asszimiláció viszonylag gyorsan végbement.
- A második generáció az első generációs vasgyáriak generációja. Ez az alapja a munkásarisztokráciának nevezett rétegnek. A viszonylag kis létszámú csoport meghatározó hatással bírt a munkához való viszonyra, a kolónia és a gyár értékrendjére.
- A harmadik generáció a munkásságnak nevezett réteg kialakulása. A jellemzők között leginkább a tömeges és egységes fellépés a domináns.
- A negyedik generáció folyamatosan szűnik meg munkásnak lenni. A rendszerváltozáshoz közeledve egyre erősebb közösségi erózió által megszűnik csoportnak lenni, a munkásságból foglalkoztatotti réteg válik.

Az első generáció, eltérő vallási, kulturális szokásokkal bíró családok mintái az új feltételek között nyernek gyakorlatot.

A diósgyőri kohászat befogadó települését a 19. század közepéig döntően magyar, református népesség lakta. Néhány kilométerrel távolabb azonban már ekkor is sokfélekezetű településeket találunk, amelynek lakói szlovák és német nyelvet beszéltek. Ipari gyakorlattal rendelkező munkásokat telepítettek le, nagyrészt cseheket, morvaországi németeket és szlovákokat a Bükk több településére. Így a kohászat munkaerő-szükséglete kisebb részt a környékbeli falvakból, nagyjából pedig cseh, morva, osztrák és felvidéki területekről táplálkozott. Előfordultak még – igaz, kisebb számban – lengyelek, románok, ruszinok és bolgárok is. Az első általános iskolai osztályokban nem volt olyan gyerek, aki magyar anyanyelvűnek vallotta magát, de ez olyannyira megfordult, hogy a századfordulóra a gyár munkásai, és a gyerekek az iskolában 100%-ban vallották magukat magyarnak. A 30 év alatt bekövetkezett változás természetes úton aligha mehetett végbe, így feltételezhetjük egyrészt a magyarosítás felé gyakorolt nyomást, másrészt a hivatalos statisztikák kozmetikáját. Ehhez hozzá kell tenni, hogy arról egyelőre nincsenek adatok, hogy a gyár beüzemelésékor itt dolgozó munkások közül ténylegesen kik telepedtek le, és kik azok,

akik visszamentek szülőhelyükre, de ismerve a regionális munkalehetőségeket, a gyár kiegyensúlyozott megélhetés biztosításával jó lehetőséget jelentett, így csak valószínűsíthető, hogy az idejövő szakemberek nagy része itt is maradt. Azt látni kell, hogy a folyamat iránya a beolvadás felé nem változott,⁵ a két világháború közötti időszakra, az 1930-as évekre a teljes asszimiláció végbement.

A Diósgyőri kohászat vállalati életgörbéje 1879–1983

3. ábra: A diósgyőri kohászat életgörbéje

A világháborúk erősítették ezt a folyamatot, így a kolónia gyűjtőmedencéjében az etnikumok feloldódtak. Az etnikai hovatartozás a második világháború után csak családi történetekben jelent meg, a kolóniában legfeljebb két generáció mélységéig tartották nyilván a származást.

A látványosan gyors és hatékony asszimilációs folyamatok okát abban kereshetjük, hogy a szakmai tudással bíró nem magyar munkások képezték a későbbi munkásarisztokrácia alapját, amely reális kompromisszumként jelenik meg az egyén életében. Kifelé mutató etnikai identitásukat feladták egy biztos megélhetést nyújtó munkahelyért és mind szakmai, mind közösségi szinten befogadásra találó közösséget.

⁵ R. NAGY 2012, 33–35.

A társadalmi szerveződés gyökereit vizsgálva a kolónia érdekes terep, hiszen több etnikum, több felekezetű, önszántukból letelepedett munkások alkották, magukkal hozva egyéni és közösségi szokásaikat.

Az első generációnak nevezett csoport az építményekkel együtt saját maga kezdte felépíteni azokat a kapcsolathálókat, értékpreferenciákat, mintákat és normákat, amelyek a közösségben való léthez és általában a társas együttéléshez szükségesek voltak. Ebből az időszakból egyelőre nem kerültek elő olyan források, amelyből megtudnánk, hogy az ide érkezők mit hoztak magukkal. A tanulmányozható iratok a technológiai feltételek megteremtésére, a munka helyzetére vonatkoznak csak, általánosabban vett életmódra így nem következtethetünk. De azt lehet tudni, hogy szlovák, cseh, morva, osztrák, román munkások már a kezdetektől jelen voltak a környékből érkezőkön kívül. De összekötő kapocs lehetett, hogy beköltözéskor mindenki *idegen* volt.

A második generáció ennek a viszonylag széles társadalomföldrajzi adottságokkal bíró csoportnak a leszármazottaiból állt. A második generációnál figyelembe kell venni a kolóniába érkezés idejét is, hiszen a telepítők is sajátos csoportot alkotnak, de az ide tartó migrációs folyamatok még több évtizedig tartottak. Azok a gyerekek, akik jellemzően a 19–20. század fordulóján születtek, vagy ekkor voltak fiatalok, alkotják azt a csoportot, akik a közösségszervezésben aktívan részt vettek. A többnemzetű és -vallású csoportok beolvadását segítette a 19. század végi magyarosítási törekvések több eleme is. Gazdaságilag pedig érdekeltek voltak a viszonylag jó szociális szolgáltatásokkal és fizetési kondíciókkal rendelkező gyárban maradni. A folyamat gyors és nem egyedi jelenség lehetett. Istvánffy Gyula írta, majd panaszolta, hogy „*a betelepült idegen munkások és szocialista eszméik nemcsak az életmódban, hanem gondolkodásmódban az »egész lelki világ«-ban »megdőbbentő« átalakulást vittek véghez»*.⁶

A harmadik generáció a már nagyrészt kialakított közösségi szerkezetet finomítani tudta volna. Ekkor már a kolónia lakóházai, infrastruktúrája felépült, a munkások számos történelmi viharon közösségi szempontból sikeresen átestek. Kialakult egy olyan normarendszer, amelyet a közösség magáénak tudott. A tendenciát azonban az 1948-as kommunista hatalomátvétel kettétörte. A társadalmi téren történő totális elitváltás⁷ (többek között) a megindult közösségi folyamatokat leállította, helyén új értékek mentén alakult át az itt élők életmódja, amelyben a legnagyobb változást a társadalmi hierarchia átalakulása jelentette. A negyedik generáció esetében a közösség szétesését figyelhetjük meg. Pedig a szocialista értékrendszer egyik központi eleme az idealizált közösség volt, és a marxizmus gondolköréhez kötődő értékek társadalomra való ráerőltetésének a legintenzívebb időszaka 1948 és '56 közé esik.⁸

⁶ Istvánffy Gyulát idézi: KÓSA 1998, 269.

⁷ ROMSICS 1999, 271.

⁸ VALUCH 2005, 259.

Ahhoz hogy egy közösség közösség maradjon, az egyéni értékeknek összhangban kell maradniuk a közösségi értékekkel. Az egyéni értékeket meghatározó tényezők közül a legfontosabbak: a családi háttér, a tudás, a társadalmi csoporthoz tartozás, a munkaerő-piaci pozíció és a lakóhely.⁹ Ebből a négy elemből a munkásarisztokrácia ellehetetlenítésével a munkaerő-piaci pozíció alapjaiban változott meg. Ennek folyamányaként a társadalmi csoportban elfoglalt helyük, ha nem is egyik napról a másikra, de megváltozott. Bár értelmetlen a „mi lett volna ha...” fejtegetés, de a kolónia addig zárt világa valószínűleg hosszabb ideig meg tudta volna őrizni a belső hierarchiáját, ha az ideológiai váltással párhuzamosan nem jelent volna meg addig nem tapasztalt tömeg a vasgyárban. A beáramló emberek több céllal érkeztek. Egyrészt a falun végzett sikeres propaganda alapján lehetőséget reméltek a gyárban, másrészt az iskolákban is megjelentek a fiatalok, akik szakma reményében felduzzasztották az iskolák létszámát. A '49–50-es tanévben 3 osztályban 120 fővel indult el a képzés, az '51–52-es tanévben már 11 osztályban 401 fő tanulhatott, pár évvel később felnőttképzéssel is kibővült az iskola.

Az adatközlők többsége ekkor még gyerek volt, ezért emlékeik a külső jelekre és a szülők által értelmezett eseményekre vonatkoznak. A „tösgyökeres” lakosok nehezen éltek meg ezt az időszakot. *„Ezek más kultúrájú emberek voltak. Ahogy a kolónián átmentek, kiabáltak, értetlenül viselkedtek. A munkahelyen is megjelent a különbség, nem tudtak viselkedni. Munka után meg különösen. Apáméknak összeszokott kis csapatuk volt, a parasztok nem nagyon tudtak ebbe beleilleszkedni.”*¹⁰

Hogy mennyire ellentmondásos ennek megítélése, néhány véleményt érdemes megnézni olyan adatközlőktől, akik a második világháború utáni években, faluról költöztek a kolóniába: *„Akkor jöttem fel tanulónak, akkor kezdődött az ember élete, aránylag könnyen ment”*¹¹; *„Itt már könnyebb volt; a családban nem volt változás; előtte vidéken laktam Gagybátoron”*¹²; *„Ott kezdett kibontakozni a demokrácia, a nemzet felszabadultnak érezte magát bízott az önálló független életben, azok is lehetőséget kaptak, akik addig nem.”*¹³

Az értékrendek a mindennapokban számos helyen ütköztek. A tösgyökeres vasgyáriak elveszni látták az addigi értékeket, míg a betelepülők főleg a lehetőségeket remélték és kapták a kolónia életétől.

A közösség felbomlását tovább sietette, hogy ebben az időben Miskolcon nagy lakásépítkezések indultak. A kis bérleti díjak mellett a panelházak lakásainak megvétele vagy kertes, saját ház felépítése reális stratégiának tűnt. Így a munkásarisztokrácia egy része nyugdíjas éveire kiköltözött a kolóniából, aki pedig ott maradt, a gyerekeinek segített lakáshoz jutni. A negyedik generációt már sem a közösségi élet

⁹ VALUCH 2005, 257.

¹⁰ 82 éves nyugdíjas mintakészítő férfi – interjúrészlet.

¹¹ 76 éves nyugdíjas lakatos férfi, aki 1948-ban költözött a kolóniába – interjúrészlet.

¹² 80 éves nyugdíjas lakatos férfi, aki 1948-ban költözött a kolóniába – interjúrészlet.

¹³ 87 éves nyugdíjas esztergályos férfi, 1946-ban Ónodról költözött a kolóniába – interjúrészlet.

vonzereje, sem az akkor már komforthiányos lakások nem tartották benn a kolóniában. A telep lakói között erős fluktuáció indult meg, a „mi” tudat, a közösségi tudat leépült.

A munkásarisztokrácia azonban ezekben az években presztízvesztésen esett át, mind szimbolikus értelemben, mind az anyagi juttatások terén. Az értékvesztés leglátványosabban a munkahelyen valósult meg, a megszokott munkaformákat átalakították, horizontálisan rendbe elhelyezve a munkásokat. Az új rendben a vezetők alsóvezető szinten is elhatárolódtak a munkásságtól. A munkaszervezetek a valóságban is új formák voltak, az új elnevezésekkel – mint például a brigád – jelképesen is új szerveződési szinteket hoztak létre. A bérezés bizonytalansága, a munkaversenyek; valamint a normák szakmához értők számára logikátlan feltornázása, a természeti fegyelem felborulása a munka terepén aknázták alá a munkások közötti hierarchiát. A Kossuth-díjjal jutalmazott esztergályosnak, aki a norma ezerszeresét teljesítette, egy egész műszak dolgozott a keze alá. Ehhez a dinasztikus vasgyári munkások is hozzájárultak saját munkájukkal, feltételezve, hogy ez a bér és munkanorma csak átmeneti állapot. A törés akkor történt, mikor láthatóvá vált számukra, hogy szerepük sem a munkában, sem a juttatásokban nem fog javulni.

Az értékválság a családi, közösségi életre áttételesen volt hatással, és időben is később jelentkezett. Az egyéni emlékezetben, akár a harmadik generációs családi történetekben is – igaz, narratív szinten, de – megmaradtak az értékrend elemei: szakmai tudás, munkához való viszony, a munkaadóhoz való lojalitás.

A munkásarisztokráciát a munkahelyen az 1950-es évek elején szándékosan ellehetetlenítették, de ez akkor, kívülről nem volt ennyire egyértelmű. Családi, közösségi szinten is elindult a leértékelődés, ami egyrészt a nyugdíj, az inaktivitás felé közeledve más szerepkört jelentett kisebb közösségekben is, másrészt a béreken keresztül a családok életmódján közvetlenül megjelenő visszaesés is erősítette ezt a folyamatot. Az ifjabbak lehetősége és az öregek eredményei családon belül is megkérdőjelezték a régi értékeket: „*Lettem az apámé mellé a fizetési borítékot, büszkén, mert az enyémen több volt!*”¹⁴

A helyi társadalom addig meglévő hierarchiában elfoglalt hely nem volt tartható, egy homogénebb és irányíthatóbb munkásság jött létre, amelynek új szerkezete alakult ki, a tömeghatással az egyéni eredmények eltűntek, és ebben a munkásarisztokráciának már nem lehetett jelentős szerepe. A kolóniából kiköltöztetésről nem tudunk, de az addig szigorú szabályok felborultak. Ennek egyik legszimbolikusabb megjelenése az volt, amikor a igazgatói lakást bölcsődévé alakították át. Ez a ház a hierarchia csúcsát képviselte, így a gyárigazgató lakásának szociális létesítménnyé – vagyis bárki által használhatóvá – alakítása megsemmisítő volt, a hierarchia egészét rázta meg.

Visszacsatolva az diósgyőri kohászat életciklusához, szembeűnő, hogy két eltérő kutatási rész eredményei hasonló időbeli tagolódást mutatnak.

¹⁴ 76 éves nyugdíjas esztergályos férfi, tősgyökeres vasgyári – interjúrészlet.

Egyértelmű, hogy a történelem a közösségre és a gyár gazdasági tevékenységére alapvető hatással van, és a nagyobb történelmi események felgyorsítanak már megindult folyamatokat, legyen az növekedés vagy termelés-csökkenés, társadalmi kohézió vagy erózió.

Az életciklus nagyobb szakaszai egybeesnek a kohászat társadalmának generációváltásaival. A generációk váltásakor mindig történik értékváltozás is.

A változásokra való reakciók képesség függ a változó alapállapotától, legyen az egy közösség vagy egy termelőüzem. És ahogyan egy gyár életében a recesszió nem feltétlenül kell, hogy válsággal záródjon, úgy egy közösség életére is csak akkor tud egy-egy nagyobb külső hatás megsemmisítő erővel fellépni, ha az a folyamat már elindult, ahogyan elindult a Diósgyőr-vasgyári kolóniában.

IRODALOMJEGYZÉK

ANGYAL 1999

ANGYAL Ádám: *A vezetés mesterfogásai*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1999.

BAKOS 2003

BAKOS István: *Európai válságkezelési esettanulmányok* (Egyetemi jegyzet, távoktatási tananyag). Miskolci Egyetem, Miskolc, 2003.

BAKOS 2006

BAKOS István: A kohászati válság okai és regionális hatásai a borsodi iparvidéken. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 3/1. 2006.

KOCZISZKY 1994

KOCZISZKY György: Adalékok a vállalkozások életciklus elméletéhez. *Vezetéstudomány* 25/7. 1994, 12–21.

KÓSA 1998

KÓSA László: *Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Planétás, Budapest, 1998.

PORKOLÁB 2003

PORKOLÁB László: *Források Diósgyőr-Vasgyár történetéhez 1770–1919*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 2003.

R. NAGY 2012

R. NAGY József: *Laborer communities: Cultural anthropological research on laborer communities in northeast Hungary*. Saarbrücken, Lambert Academic Publishing, 2012.

ROMSICS 1999

ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 1999, 271.

SZÉKELY 2009

SZÉKELY Zsolt: A vállalati válság kialakulásai és a prevenció módszerei. PhD-értekezés, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 2009.

VALUCH 2005

VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete*. Osiris, Budapest, 2005.

VERESS 1992

VERESS József: Válságstratégiák. *Vezetéstudomány* 4. 1992.

**EGY BORSOD VÁRMEGYEI FALU A KÉSEI KÖZÉPKORBAN
ÉS A KORAI ÚJKORBAN –
SAJÓBÁBONY BIRTOKOSAI ÉS ADÓZÓI A 15–17. SZÁZADBAN**

GYULAI ÉVA

Sajóbáonyban nem történt semmi lényeges vagy inkább figyelemre méltó, figyelemre méltó a középkor és újkor évszázadaiban, a falu vagy község mégis a regionális történet része, nélküle és a hasonló települések nélkül nincs regionális, de még nemzeti történelem sem. 1861-ben egy leírás így jellemzi a Bükk hegység északi lejtőjén fekvő kis települést: „Bábony (helység, Borsod vármegyebeli) bájoló kies völgyben, nevét Bábony nevű patakjától, mely keresztül futja – nyeri.”¹ Közel egy időben, 1863-ban Hunfalvy János földrajztudós, aki az 1830-as években a miskolci evangélikus iskolában tanult, így feltehető, hogy maga is járt Sajóbáonyban, a Bükk hegység leírásánál emlékezik meg Sajóbáonyról, elhelyezve a falut a Bükk-vidék természeti környezetében: „Ezen tetemes és nevezetes hegység domború oldalával É-nak fordult félkör alakjában Miskolcz és Apátfalva, vagyis a Sajó, Bán és Eger vizek völgyei között terjed el; főgerince... két ágra oszlik... a másik a Nyögő és Szinva völgye között ÉK-re vonul, Parasznyától D-re ismét szétágazik s egy hegyhátat S(ajó) Sz(ent) Péter, mást Bábony felé ereszt, a harmadik hegyhát pedig Bábony déli oldalán kanyarodik el.”²

Sajóbáony természeti környezete azonban nemcsak az utazók, geográfusok leírásainak meghatározó eleme, hanem a falu történetének is, ebben a „kies völgyben”, a Bükk hegység lejtőjén a kései középkorban és kora újkorban egy olyan falu „működött”, amelynek társadalma, lakóinak gazdálkodása, sőt birtokosai is beágyazódtak a szűkebb és tágabb régió társadalmi és gazdasági környezetébe, és amely integritását a legnehezebb időkben is megőrizte.

Birtok–birtoklás–birtokosok

Villa Babun (14. század)

Bár a preindusztriális társadalmakban a birtokosok a társadalomnak csak elenyésző hányadát képezik, a társadalom- és gazdaságtörténet tárgyalását nem lehet a birtoktörténet nélkül megkezdni, hiszen a feudális és rendi keretek között az emberek közötti társadalmi és jogi viszonyokat, sőt bizonyos mértékben a termelést is meghatározza a birtokos mint tulajdonos, mint a föld utáni járadékok elsajátítója, mint a birtokra vonatkozó joghatóság – beleértve a bírói hatalmat is – gyakorlója, sőt mint a termelésben közvetlenül is részt vevő szereplő. A birtokos, azaz a földesúr, az uraság (és családja) a tulajdonosa a birtoknak, amely egy földrajzilag is meghatározott,

¹ RÉSÓ ENSEL 1861–1893, I. 131.

² HUNFALVY 1863–1865, I. 131.

kimért, határok közötti terület, része a természet és a társadalom térképének. Ez a földdarab az érett középkorban már lakott településrészre és határra, vagyis szántóterületre és egyéb mezőgazdasági használatba vett földekre oszlik, így lehet, hogy a latin birtok jelentésű *possessio* a középkorban falut is jelent. A birtoknak további jellegzetessége, hogy neve is van, Sajóbábonny esetében ez a középkorban, majd az újkorban – a helynevek rögzüléséig és törvényi meghatározásáig – *Bábony*. A földrajzi név eredete bizonytalan, sokan a szláv „baba, babina” öregasszony jelentésű szóból származtatják, és több hasonló nevű település is létezett már a középkori Magyarországon is, így az erdélyi Kolozs, a dunántúli Somogy és az északkelet-magyarországi Ugocsa vármegyében, de az Árpád-kori Borsod megyében is találunk egy másik települést, amelynek neve hasonló eredetre utal: Bábólnát (ma: Tiszababolna).

Sajóbábonny község története – sok más helységéhez hasonlóan – első ismert okleveles említése alapján az Árpád-kort követő évtizedekre nyúlik vissza. Fülöp nádor 1325. január 11-én Vizsolyban kelt latin nyelvű oklevelében Szécsi Miklós fia: Péter és Dénes kérésére Csemery Péter nádori embert küldte ki a birtokosokkal, hogy megjárják Miskolc nevű birtokuk (*possessionem eorum Myskouch vocatam*) határait a régi és ősi határjelek mentén, és ha szükséges, valamely régi határjel körül újat emeljenek, odahívván a birtokszomszédokat és birtokhatárosokat is. Az oklevél leírja a régi határjel megújításának aktusát: a határjel megmutatása során a birtok- és határszomszédok az ország régi bevett szokása szerint fejük fölé földet helyezve kezkeskedtek, tettek tanúbizonytságot a határjel elismeréséről, ezután kellett az új határjelet a régi mellett elhelyezniük. A határjárásnak nevezett jogi processzus során először „valamely szőlőhegyen [át vezető] kövesútnak nevezett úton mutattak meg határjelet, amelyek Panyit fia Jakab birtokától, Keresztúr falutól választják el [Miskolc birtokot] egészen Bábony faluig, innen vezet [a határ] a Lyukónak nevezett hegyre és ezen a hegyen keresztül ereszkedik le egy völgybe, amely Mélyvölgynek nevezetetik”.³ Az időrendben következő, közel egykorú Bábonyt említő okleveles forrás is határjárás. 1329-ben Ecsegi Jakab barkói várnagy Borsod vármegyei Ecseg nevű birtokát Keresztúrtól így határolják el: „Az első határjel Ecseg falu felső részén kezdődik, ahol az út a Sajótól Bábony falu része felé megy ki, itt a közelben van egy földből épített határjel, amely körül baráti megegyezéssel új határjelet emeltek, majd ide egyenesen Bábony felé egy olyan hely közelében, amelyet Tónak neveznek, új határjelet építettek oda, ahol egy régit találtak; itt a közelben Bábony felé egy helyen, melyet fűzfabokornak neveznek, találtak egy régit, és új határjelet állítottak.”⁴

³ [i]uxta consuetudinem regni approbatam [...] terram super capita eorum ...prestare presumpserint [...] primo in quodam promontorio in quadam via Kuueswth possessione Jacobi filii Panyth et ad villam Babun, dehinc currit in montem Lukow vocatum et per eundem montem descendit in vallem que vocatur Meluewlg. LEVELES 1927, 178–179.

⁴ [p]rima meta incipit in inferiori parte ville Echeg ubi exit meatus aque ipsius Seo versus partem ville Babun ubi prope est meta terrea et circa eandem amicabilem compositionem novam metam erexerunt, deinde adhuc directe versus Babun prope quod vulgo fűzbukwr vocatur antiquam invenerunt metam novam composuerunt. AO II. 425.

Bábony első fennmaradt írásos említései nemcsak az oklevelek dátumában (1325, ill. 1329) és típusában (határjárás) párnak egymásnak, hanem abban is, hogy mindkettő falu minőségben beszél Bábonyról (*villam Babun – ville Babun*). A *villa* a magyar okleveles gyakorlatban a törvények szövegében a kora középkortól kezdve falut takar. Szabó István, a középkori falurendszer monográfusa szerint: a *villa* „nálunk már kezdettől fogva falut jelentett, s más jelentése nem is volt. Így a történeti források *villája* pontosan fedi a magyar falu fogalmát. Törvényeink szövegében nem is lehet a falunak más megjelölésével, mint a *villával* találkozni... Szorosabb értelemben magát a települést, tehát a lakóhelyekkel és más épületekkel beépített földrajzi teret értettek alatta, de tágabb értelemben fogalmában helyet foglalt a falu határok közé vont egész területe is. Viszont ugyanakkor nem csupán a földrajzi települést fejezi ki élettelen építményeivel, hanem a benne élő emberi közösséget is [...] alatta valójában a falu népét, a falu közösségét kell érteni. A *villa* a törvények szövegében rendszerint nem valamely megnevezett egyes falu közneveként, hanem általános vagy gyűjtőszóként fordul elő... Másként van a dolog az oklevelekben. A *villa* ugyan ezek szövegében is előfordul, gyűjtőszóként is, inkább azonban egy-egy megnevezett falutelepülés tulajdonnévéhez csatlakozó köznévként. Mellette azonban a 11–13. századokban az oklevelek szövegében a *locus*, *terra* és *predium* megjelölések alatt is találkozhatunk falvakkal. Az oklevelek rendszerint jogi tényeket és viszonyokat örökítenek meg. Valóban: az a földrajzi tér, melyen a falu állt, s az oklevélben mégsem a *villa* neve alá foglaltatott, nem volt gazdátlan, uratlan, hanem valakinek a birtoka, tehát birtok valamilyen jogi vagy gazdasági minőségben. Egy-egy falu mindenképpen olyan birtokjogi viszony folytán jutott a *terra*, majd a *predium*, a 13. század utolsó negyedétől pedig a *possessio* nevéhez, mely azt a tulajdonosához fűzte. Az oklevélíró és – elsősorban – a tulajdonos számára magának a településnek a fenti esetekben csak másodlagos volt a jelentősége, elsődleges az a sajátos minőség volt, amit egy-egy birtok egészében képviselt.”⁵

A Bábony falu első ismert említését tartalmazó oklevél a Szécsi család Miskolc nevű *birtokát* (*possessionem Myskouch*) határolja körül, míg az 1329-es határjárásban Panyit fia, Jakab keresztúri és Ecsegi Fülöp fia, Jakab ecsegi birtoka között fekvő vitás földdarab ügyében határolják el Ecseg birtokot: (*predium Echeg*) és a Keresztúrhoz tartozó földet (*terram ad Kerestwr pertinentem*). Ezek közelében – a mai Sajókeresztúr és Sajóecseg mellett – fekszik Bábony falu.

A legelső források éppen, mert csak határos vagy szomszédos helység minőségében említik Bábony falut, a feudális kor legfontosabb jog- és társadalomtörténeti kérdésére, jelesül: ki vagy kik voltak tulajdonosai, földesurai, nem adnak választ. A határjáró oklevelek ezzel szemben éppen topográfiai adataik bőségével helyezik el Bábonyt plasztikusan a tájban, a Bükk – már ekkor – szőlőtermő nyúlványain, a Sajó vidékén, ill. a környező települések rendszerében. A határjárás Bábony falu termé-

⁵ SZABÓ 1966, 37–38.

szeti környezetét is leírja, hiszen a Sajó vízjárta területéről, egy tóról, valamint fűzfabokorról beszél.⁶ Az 1320-as években Miskolc már nem a nevét adó nemzetség ősi birtoka többé, hiszen a Miskolc nembeliek hűtlensége miatt I. Anjou Károly, népszerű nevén: Károly Róbert 1320-ban a Balogh nembeli Szécsi családnak adományozza. Fia, Nagy Lajos 1365-ben az időközben királyi várrá lett Diósgyőrhöz csatolja Miskolcot, amely a Szécsiekkel történt birtokcserével vált királyi tulajdonná. Bábonny másik szomszédja, Keresztúr még egy 1329-es határjáró oklevélben is a Miskolc nemzetség birtokában van, a neves Panyit bán fiának, Jakabnak földesurasága alatt, míg az eredetileg királyi birtok, Ecseg 1248-ban jutott az Ákos nembeli Ernye bán birtokába, aki – és örökösei – a diósgyőri vár tulajdonjogát is megszerezték. 1329-ben már Ecsegi Jakab a földesura.

A 14. század eleji településtörténeti és társadalmi viszonyok fontos forrásaiban, az 1332–1335 közötti pápai tizedjegyzékekben a borsodi esperesség templomosparochiális helységei között nem szerepel Bábonny, így a falut ez a hiány a plébániával nem rendelkező középkori falvaink között helyezi el, amelynek lakói valamely közeli helység templomát látogatták. A 16–17. századi egyháztörténeti források Bábonnyt a (sajó)keresztúri református egyház leányegyházaként említik, így nem nélkülöz minden alapot, hogy már a középkorban is a pápai tizedjegyzékben szereplő keresztúri Szent Keresztről elnevezett plébániához tartoztak a bábonyi hívek. A szomszédos települések közül ugyanebben az időszakban Besenyőn a Mindenszentek, Ecsegen a Szent Jakab egyház papja fizeti a pápai tizedet.

Diósgyőri uradalom – Cillei Borbála és Luxemburgi Erzsébet királynék (1439)

Az idézett Anjou-kori oklevelek után, melyek Bábonnyt illetően semmiféle birtoktörténeti adatot nem szolgáltatnak, csak Bábonny faluról mint birtokszomszédokról írnak, egy évszázadig nem bukkan fel a helység neve az ismert történeti forrásokban. Az adatok hiánya az ismeretlen birtokosok kevéssé jelentős voltára utal, hiszen a 14. században már általános volt egy birtokost, „közszerelőt” birtokáról megnevezni. Legközelebb 1439-ben szerepel Bábonny okleveles forrásban, ekkor azonban már nem villa, hanem *possessio* jogi minőségében. Albert király 1439. június 11-én Budán kelt oklevelében rendelkezik azon birtokok felől, melyek Zsigmond király özvegye, (Cillei) Borbála királyné birtokában voltak, s melyek további birtoklására az magát érdemtelenné tette. „Ezeket a javakat, melyeknek birtoklásában... Borbála úrnő méltatlannak mutatkozott, használatra és állapotuk megőrzésére valamint a feleséges Erzsébet hercegnő, Magyarország királynéja udvarának méltóságához illő módon való irányításához kívánjuk és akarjuk felhasználni és megfelelővé tenni. Ezért Diósgyőrnek nevezett várunkat, valamint Diósgyőr és Miskolc mezővárosainkat, ugyanígy a Kisgyőr, Aranyos, Varbó, Parasznya, Radostyán, Kápolna, Lászlófalva, *Bábonny*, Mohi, Zsolca, Petri, Szirma, Nyék, Keresztes és Kövesd nevezetű birtokainkat vagy falvainkat, melyek az említett várhoz tartoznak, melyek máskülönben az

⁶ Borsod vármegye oklevele, 1329. aug. 10. AKO XIII. 278–279 (454. sz.); LEVELES 1929. 16; LEVELES 1927, 177; GYÖRFFY 1987, 771, 775.

említett Erzsébet úrnő kezeinél voltak, minden hasznukkal és tartozékkal, nemkülönben jogaikkal és joghatóságukkal, vámjaikkal és kincstárunk jövedelmeivel Erzsébet úrnőnek, kedves hitvesünknek adjuk, ajándékozunk és engedjük át.”⁷ Az oklevélből kitűnik, hogy Bábony ekkor már a környező falvakkal együtt a Diósgyőri várhoz tartozó uradalom része, s mint ilyen királyi, ill. királynői tulajdon. Zsigmond császár és király 1431-ben zálogosította el Diósgyőrt, a bükki Dédes és Cserép várakkal és közelebbről meg nem nevezett tartozékaikkal együtt 60 ezer magyar aranyforintért feleségének, Cillei Borbálának.⁸ A takarékos, gazdálkodásában köznemesi familiárisaira támaszkodó Borbála királyné „kezén évről évre jelentős pénzüsszeg halmozódott fel, amit további birtokszerzésre fordított. Zsigmond halálakor az övé volt Magyarországon a legtöbb váruralalom. Huszonnyolc vár – köztük morvaországiak – felett rendelkezett, négy megye – Zólyom, Trencsén, Liptó, Borsod – ispánjait ő nevezte ki familiárisai közül. Birtokszerzése találkozott férje érdekeivel. Zsigmond szívesebben neki zálogosított, mint főurainak, s megnyugvás lehetett számára, hogy szorult helyzetében volt kihez fordulnia. Bár a királyi és királynői birtokokat az állam irányában azonos kötelezettségek terhelték, a királyné a nála zálogban levő birtokokat éppen úgy felhasználhatta saját érdekében, mint bármelyik főúri család a magáét. [...] Borbála kezében a korona javainak jelentékeny része oly magánvagyonná lett, amely a köz érdekében csak annyira volt igénybe vehető, mint bármely más földesúr birtoka, sőt az államérdek ellen is fel lehetett használni”.⁹ Zsigmond király utóda, Habsburg Albert, a politikai ellenfelévé lett Cillei Borbála özvegy királyné Magyarországról való szökése után, annak várait és uradalmait feleségének, Luxemburgi Erzsébetnek adományozta, hogy eleget tegyen az országgyűlés 1430-ban hozott törvényeinek, amelyek szerint a király tartozik hitvesének mint az ország örökösének vagyoni állását méltóságához képest biztosítani.¹⁰

Az 1439. évi birtokadományozó oklevél nemcsak az első ismert jogbiztosító irat Bábony tulajdonjogáról, földesúri joghatóságáról, mégpedig a királynékat nevezve meg földesúri tulajdonosként, hanem az első fontos dokumentum is a helység és a Diósgyőri vár – egészen az újkor végéig tartó – több évszázados kapcsolatáról. Az *ad castrum pertinentes* (a várhoz tartozók) kifejezés egyértelművé teszi Bábony és a többi falu mint feudális birtok viszonyát: ezek a diósgyőri váruralalom tartozékai, földesuruk az uralkodó.

Egyéb birtoklástörténeti adat híján nem tudható, hogy az uralkodó (s mely uralkodó?) hogyan szerezte meg Bábony birtokjogát; vagy mindig is királyi tulajdon volt? 1365-ben, amikor Károly Róbert birtokcserével diósgyőri várához csatolja Miskolcot és több más Szécsi-birtokot, az 1439. évi oklevélben említett falvak nincsenek a Szécsi-javak között. Így a két dátum között eltelt közel száz év máig feltáratlan birtokpolitikájának eredménye lehet a tekintélyes uradalom létrejötte Cillei

⁷ SZENDREI 1886–1911, III. 85–87.

⁸ MNL OL DL 12351; 12383; DRASKÓCZY 1996, 119–120.

⁹ MÁLYUSZ 1984, 74.

¹⁰ POÓR 1895, 618–620.

Borbála, majd Luxemburgi Erzsébet királyné kezén. Az uradalom – amelynek genezisét éppen az Anjou- és Zsigmond-korba vezethetjük vissza – a feudális kor végéig területileg, birtoktörténetileg, gazdaságilag igen változó, képlékeny egységet alkot, és egyetlen történeti korszakban sem nélkülöz bizonyos összehangolt termelési, irányítási rendszert. Bábony megszerzését Diósgyőrhöz való közelsége magyarázza, hiszen az uradalom legfontosabb mezővárosával, Miskolccal határos, erdei, szőlei, sőt, ha szűkösen is, szántói vannak, a diósgyőri vártól alig 1 napi járóföldre fekszik.

A királyi tulajdont igazoló 1439-es adománylevelét után egy másik uralkodó, I. Ulászló Budán kelt oklevele említi Bábonyt legközelebb, 1440-ben. Ebben a király, földesúri hatalmánál fogva, felmenti a pálos szerzetesek diósgyőri Krisztus Teste kolostorát a várhoz tartozó Diósgyőr, Miskolc mezővárosok és Csaba, Bábony falu szőlőhegyein fekvő szőlők kilenced-kötelezettsége alól.¹¹ A pálos szerzetesek bábonyi szőlőbirtoklásáról nincsen más okleveles adatunk, nem tudjuk, meddig birtokoltak a faluban, de a 17. században Bábony egyik promontoriumát „Barát vagy Szép nevű szőlőhegynek” nevezik, földrajzi névben őrizvén meg a pálos birtokosok egykori jelenlétét.¹²

Runyai Soldos Gergely (1441)

A birtokok királyi tulajdonának, az uralkodó birtokpolitikájának a középkor folyamán elengedhetetlen velejárója volt a birtokadományozás. Bábony alig jelenik meg *possessio* jogi minőségében, mégpedig királyi birtokként a forrásokban, máris utoléri a királyi birtokok sorsa: a királyi kegy donációval új földesúri tulajdonba juttatja. Az oklevelek megkövült fordulatokkal fogalmazott szövegei sokszor nem adnak választ arra, az uralkodó miért éppen azt a bizonyos birtokot adományozza el. Így Bábony esetében sem ismert, hogy 1441-ben miért kellett tulajdonost változtatnia. 1441. június 23-án I. Ulászló Budán kelt oklevelében Jánossy Imre fiának, Istvánnak és Runyai Soldos György fiának, Gergelynek közelebről nem részletezett érdemeikért a Borsod vármegyében fekvő *Babonnak* nevezett királyi birtokát adományozza. A királyi oklevélben a *nostram possessionem* (a mi birtokunkat/falunkat) kifejezés egyértelművé teszi Bábony királyi tulajdonosát, ez a királyi birtok a donációs okirat érvényével (*nove donacionis titulo*) száll át fele-fele részben az új tulajdonosokra, akik valószínűleg hadi érdemeikért nyerték az adományt. A király oklevelében így határozza meg Bábony nevű birtokát: „úgy ismeretes, mint amely a Diósgyőrnek nevezett várunkhoz tartozik.” Az adományossal az uralkodó Jánossy Istvánnak s általa Beke fia István fiának, Jánosnak, atyai unokafivérének és Runyai Soldosnak mondott György fiának, Gergelynek és általa fivéreinek: Lászlónak, Albertnek és Andrásnak örökre adományozza Bábonyt, s ezzel együtt Diósgyőr várától örök időre

¹¹ [o]mnes nonas vinorum, que de vineis ejusdem claustris in promontoriis oppidorum nostrorum Miskolcz vocati ac Dyosgyewr predicti, necnon possessionum nostrorum Chaba et Babon vocatarum. I. Ulászló, Buda, 1440. szept. 13. MNL OL DL 13582.

¹² BAMZL IV. 501/a IV. köt. 770 (1628. év).

elválasztja és elkülöníti, s ezen vár joghatósága, jobbágyi szolgáltatási kötelezettsége alól kiveszi.¹³

Mint láttuk, Bábony már Zsigmond király korában a fényes udvartartású várra kiépített Diósgyórhöz tartozik mint az uradalom része, s innen kiszakítva kapják meg az új birtokosok. Az egyik kedvezményezett, Jánossy István minden bizonnyal a Gömör megyei Jánosiban (ma: Rimavské Janovce, Szlovákia) birtokos nemesek képviselője. Soldos Gergely és András ugyancsak gömöriek, Gömör vármegye egyik legrégebb, nemességét a 13. századig visszavezető családjából származnak. A Runyai Soldos család a Hanva nemzetség egyik ősi birtokán, a gömöri Runyán (ma: Rumince, Szlovákia) volt állandó birtokos a középkorban. Az egykori szállásbirtok legfelső határán a Sajó és a Turóc összefolyásánál fekvő Runya falu adta a család előnevét.¹⁴ 1475-ben Runyai Soldos Vince Gömör megye alispánja,¹⁵ Runyai Soldos András pedig I. Mátyás udvari familiárisa, a diósgyőri vár várnagya,¹⁶ és mint ilyen Gömör és Borsod vármegyék (fő)ispánja 1475-ben.¹⁷ 1476 decemberében Soldos András borsodi ispán és szolgabírái adnak ki egy oklevelet arról, hogy a Miskolc melletti Koromházán tulajdonosa elzálogosít egy kis nemesi birtokot.¹⁸ Érthető, hogy Runyai Soldos András mint a diósgyőri váruradalom vezetője, egyben a vármegyének a király által kinevezett első embere miatt éppen egy uradalmi falut szerzett meg. Érdekes egyezés, hogy Bábony birtok is a Sajó partján fekszik, akárcsak a gömöri Runya, bár az ősi birtoknál jóval délebbre, egy másik vármegyében, Borsodban. A Soldos család földesuraságával Bábony a királyi birtoklás után az országos és a vármegyei politikában, közéletben is szerepet vitt ősi középnemesi család, egyben a diósgyőri várnagy famíliája birtokába került.

Hogy a család többi, Gömör megyei birtokától való távolság vagy valamilyen más indok vezérelte Runyai Soldos Tamást egy jó emberöltővel a donáció után, hogy bábonyi örökségét zálogba vesse, nem tudjuk. 1483-ban Miskolcon kelt az a(z) – Borsod vármegye ispánja és szolgabírái mint a vármegyei nemesség előljárói által kiadott – oklevél, melyben Runyai Soldos Tamás kéri Ládházi Egyedet és nemes úrnő feleségét, Annát, hogy vagy adják vissza neki a három aranyforintért tőle zálogba vett Bábony birtokon lévő birtokrészét, vagy tegyenek írásbeli vallást neki megígért zálogba vételükről, és tegyék hathatóssá a záloglevelet.¹⁹ Ládházi Egyed

¹³ *[q]uandam nostram possessionem Babon vocatam in comitatu Borsodyensi existentem [...] que ad castrum nostrum Dyosgyewr appellatum pertinere dinoscebatur [...] Stephano, et per eum Johanni filii Stephani filii Beke de eadem Janossy fratri eiusdem patrueli... item Gregorio filio Georgii dicti Soldos de Rwnya, et per eum Ladislao, Alberto et Andree, fratribus suis carnalibus in perpetuum, castro ab eodem in perpetuo separari et sequestrari, ac ab omni iurisdictione ac servitutis nexu ipsius castrum penitus eximendo. 1444. ZO IX. 29–30.*

¹⁴ ILA 1976, 351–353.

¹⁵ SZENDREI 1886–1911, III. 112.

¹⁶ DRASKÓCZY 1996, 128.

¹⁷ IVÁNYI 1910, 299 (1938. sz.).

¹⁸ Runyai Soldos András borsodi ispán és Borsod vármegye szolgabírái, Miskolc, 1476. dec. 19.

MNL OL DL 75026; IVÁNYI 1917, 129 (19. sz.).

¹⁹ *[p]ortionem possessionariam in possessione Baba habita [...] eidem super premissa ipsorum impignoratione litteras faterentur [...] confici facerent impignoratitias efficaces. SZENDREI 1886–*

az oklevél szerint ennek nem tett eleget. Nem tűnik ki a forrásból, hogy a Borsod megyei Nyéken, vagyis a közelben birtokos Ládházi család²⁰ valójában zálogba vette-e a birtokrészt, vagyis a zálogösszeg lefizetése és bizonyos visszaváltási feltételek ígérete mellett gyakorolta-e meghatározott ideig a földesúri hatalmat Bábony községben. Az oklevél csak annyit árul el, hogy Soldos Tamás 1483-ban, a zálogügylet idején még mindig csak részbirtokos Bábonyban, ugyanúgy, mint a donációt szerzett őse 1441-ben.

Diósgyőri uradalom (1540)

A források gyér volta miatti hiányos birtoktörténetben a 16. század közepe hozza meg a döntő változást: a község ekkor ismét a diósgyőri várhoz tartozó királyi uradalom része. Ezt az uradalmat a Mohácsi vészt követően először 1540-ben zálogosítja el az uralkodó, Habsburg Ferdinánd gyarmati Balassi Zsigmondnak és nejének, gordovai Fánchy Borbálának 20 ezer aranyforintért. Az özvegy Balassáné 1563-ban végrendeletileg az uralkodóra hagyta a várat és az uradalmat, akinek még a zálogösszeget sem kellett visszafizetnie.²¹ Ekkor királyi biztosok összeírták az átmenetileg ismét királyi tulajdonba került uradalmat.²² Az összeírás szerint a diósgyőri vár tartozékai voltak: Diósgyőr, Miskolc, Mohi, Mezőkövesd és Keresztes mezővárosok, valamint: Kápolna, Radistyán, Bábony, Parasznya, Csaba, Kisgyőr, Petri, Varbó. Az összeírás tartalmazza a helységekben lévő egész és töredékeltek számát, a zsellérek létszámát és a jobbágyok feudális kötelezettségeit, szolgáltatásait is. Ez Bábony első ismert urbáriuma is, vagyis a földesúrnak járó jobbágyi terhek írásban való rögzítése. A latin nyelvű urbáriumban Bábony (*Babon*) a többi, nem mezővárosi jogállású helységhez hasonlóan a *pagus* (falu) megnevezéssel szerepel, amely a kora újkor előtt alig fordul elő a jobbágyfalvak minősítéseként, a kora újkorban azonban már használt kategória.²³ Az urbárium nemcsak fontos és bizonyos birtoktörténeti adat arra, hogy száz évvel azután, hogy Bábonyt a király „örökre elválasztotta és elszakította” a diósgyőri királyi vártól és saját földesúri hatalmától, az ismét a diósgyőri uradalom tartozéka és uralkodói tulajdon, hanem a falunak az első településszerkezetére és gazdálkodására vonatkozó dokumentuma is.

Bábony falu birtoklástörténete ettől kezdve része a diósgyőri koronauradaloménak. Az uradalom 1563 után nem sokáig marad a Királyi Kamara kezelésében, az uralkodó ismét elzálogosítja. A zálogbirtoklás intézménye a 16. század második negyedétől „szinte valamennyi királyi birtokot az arisztokrácia kezére juttatta [...] Az ország három részre szakadása (1541) után a birtokadományozás volt az egyik legáltalánosabb módja a hívek toborzásának. De a török hadjáratokra sajátjukból költő vagy a végváraknak élelmet szállító főurakat – készpénz híján – általában szintén adományozással elégítette ki a Kamara. [...] A [zálog]összegek a birtok értékéhez

---

1911, III. 497.

²⁰ GYÖRFFY 1987, 794–795.

²¹ GYULAI 2013, 328–330.

²² MOL UeC 87/73; GYULAI 1998, 175–185.

²³ SZABÓ 1966, 36.

képest nagyon alacsonyak voltak. A mezőgazdasági árak emelkedésével, valamint a majorságok, a földesúri haszonvételi jogok kiépülésével párhuzamosan a birtokok jövedelme, értéke is számottevően felszökött... A nagybirtokosok igen jól jártak, Diósgyőr 1563-ban a 25%-át” jövedelmezte az érte fizetett zálogösszegnek.”²⁴

Zálogbirtokosok kora (1564)

I. Ferdinánd király utóda, I. (II.) Miksa király háborús költségeinek fedezésére 1564 novemberében 63 ezer magyar forintért újra elzálogosítja Diósgyőrt és tartozékait, a zálogba vevő nagybirtokos földesúr: Perényi Gábor.²⁵ Az Abaúj vármegyei főispán, Felső-Magyarország főkapitánya, tárnokmester, országbíró nem sokáig élvezte zálogbirtokát, melyet 1567-ben bekövetkezett halála után felesége, guthi Országh Ilona örökölt, aki – gyermeke nem lévén – hűgának, enyingi Török Ferencné guthi Országh Borbálának hagyta. Őt és férjét, Török Bálint fiát, Ferencet 1570-ben iktatta be az uradalom birtokába az esztergomi székeskáptalan.²⁶ Enyingi Török Ferenc után egyenes ágon fia, István és leányai örökölték; Zsuzsannát bedeghi Nyáry Pál, Fruzsínát Homonnai Drugeth István vevén feleségül, újabb előkelő nagybirtokos családok kapcsolódtak be az öröklés-birtoklás rendszerébe. Mivel csak Nyáry Pálnak maradtak gyermekei – Miklós, Pál, Zsigmond és Borbála –, a Homonnai Drugeth család a 17. század elején kihullott az öröklésből, bekapcsolódtak viszont a Hallerek – Haller György révén, aki özvegy Varkoch Györgyné Nyáry Borbála második férje lett.²⁷

Diósgyőr zálogbirtokos családjai a korabeli Magyarország 20–25 legvagyonosabb birtokos familiáiból kerültek ki, amelyek főként az előző évszázadban emelkedtek ki a többi középnemes közül. Nem egy tagjuk országos méltóságot is viselt, tagja volt a magnificusok (nagyságos címet viselő főméltóságok) rendjének. A családokra jellemző volt a közeli, szoros vérrokonsági vagy sógorsági kapcsolat, de a „közvetett távolabbi atyafiság a közösség valamennyi familiáját összekapcsolta. A családi kapcsolatokból az özvegyekkel és árvákkal kötött házasságok jártak a legközvetlenebb haszonnal”.²⁸

Enyingi Török Ferenc halála után 1582-ig özvegyének harmadik férje, kishói Geszty Ferenc volt Diósgyőr ura, aki a korabeli országos politikában is jelentős szerepet vitt. Geszty Ferenc távozása után Diósgyőrben enyingi Török István, Homonnai Drugeth István és Nyáry Pál – a Török lányok férjei – lettek a vár és az uradalom birtokosai.²⁹ A zálogbirtokosság férjről feleségre, feleségről férjre, nővérről húgra, szülőről gyermekekre szállhatott, amint azt a zálogosok végrendeleteikben meghagyták. A király azonban végig megtartotta igényét a majdani visszaváltásra, ha erre a kora újkorban, a 17. század végéig nem is került sor. A szerződések szerint a zálogosító a felvett összeg visszafizetése mellett visszanyerhette tulajdonát, a birtok

²⁴ PACH 1985, III. 386–387.

²⁵ SZENDREI 1886–1911, II. 130.

²⁶ BOROVSKY 1909, 165.

²⁷ LEVELES 1929, 25.

²⁸ MAKSAY 1980, 187.

²⁹ LEVELES 1929, 25.

a kölcsön zálogaként szerepelt, és a kamatot a birtok jövedelméből származó nyeregséggel tudták le. A valóságban ez nem valósulhatott így meg, hiszen a bonyolult örökösödési gyakorlat folytán egyre újabb és újabb családok kapcsolódtak be a zálogbirtoklásba, s ezek – egyre távolabbra kerülve az eredeti zálogszerződéstől – a zálogbirtok örökös urainak tekintették magukat. Ennek egyik legfőbb bizonyítéka a további zálogosítások rendszere, amely a 16. század végétől hihetetlenül kusza birtokjogi viszonyokat teremtett a diósgyőri uradalom falvaiban és mezővárosaiban. A 16. század nagybirtokos, az országban sok helyen birtokló főnemesi családjai mellett így a vagyont szerzett helyi közép- és kisnemes elemek is részbirtokok zálogtulajdonosai lettek, amelyekhez sokszor csak egy pár jobbágytelek tartozott. Ezek ugyanolyan visszaváltási feltételek mellett vették zálogba a zálogbirtokosoktól a portiókat (részbirtokokat), amint azok ősei az egész uradalmat a királytól/kamarától.

A többes öröklés miatt a zálogbirtok egésze nem egy kézben, nem egy földesúr tulajdonában és joghatósága alatt állt, hanem az örökösök részjószágozokra osztva együttesen birtokolták. 1612-ben bedeghi Nyáry István részbirtokos így ír az uradalom családon belüli megosztásáról: „Az várat és az várast (ti. Diósgyőrt) Miskolccal egyetemben és tíz falujával most osztottuk meg. Az jószághoz ismét ennek utána kezdünk.”³⁰ Az osztály – a birtok megosztása az örökös tulajdonosok között – egy-egy jobbágyfalun belül, a telekállományban és a telkeken ülő jobbágyok között is megtörtént. Így lehet, hogy 1590-ben a Bábony faluba szökött Patvaros István jobbágyot nagyságos Nyáry Páltól és feleségétől Török Zsuzsannától mint a helység földesuraitól kéri vissza.³¹ A következő évben viszont enyingi Török Istvántól követelik a falujába, Bábonyba szökött jobbágyot.³² 1592-ben a vármegyei jegyzőkönyv tanúsága szerint Homonnai István és felesége keresteti a vármegyével bábonyi jobbágyát, Végh Balázst.³³ 1591-ben Török István kér eljárást szökött bábonyi jobbágya, Soós István ügyében.³⁴

A 16. századi állami adóösszeírásokban, az ún. dica-jegyzékekben Bábony földesurait nem mindig jegyzik fel név szerint, többször csak így: a falu Diósgyőrhöz tartozik (*pertinet ad Diósgyőr*), vagy a diósgyőri uraké (*dominorum Diósgyóriensium*). 1620-ban mint „főurak és nemesek birtoka/faluja” (*possessio Magnatum et Nobilium*) szerepel. Balassa Zsigmond és felesége, majd Perényi Gábor halála után a 16. század utolsó harmadától mindig többen gyakorolták Bábony felett a földesúri hatalmat.

Alzálogosok kora (1598/1623)

A zálogbirtokosok a 16. század végén kezdik el az alzálogosítást, zálogjóságuk további zálogbérletbe adását. 1623-ban bedeghi Nyáry Miklós protestál Borsod vármegyénél, mert a szülei, Nyáry Pál (†1607) és első felesége, Török Zsuzsanna

³⁰ MOL P 707. Missiles № 10651.

³¹ BAZML IV. 501/c XIV. II. 206.

³² BAZML IV. 501/c XI. II. 41.

³³ BAZML IV. 501/c XI. II. 64.

³⁴ BAZML IV. 501/c XI. II. 41.

(†1598) által 300 magyar forintért zálogba vetett bábonyi portiot Horváth Mihályné (azelőtt Bük György felesége) Kövér Dorkó asszony és ifjabb Kövér Ferenc nem kívánják visszaadni, Nyáry Miklós „néhányszor ízben mind barátságosan, mind pedig egyébként (!) is kínáltatta meg ökigyelmeket az megírt háromszáz forinttal; mely pénzt ökigyelmek fel nem vévén”.³⁵ Mivel Török Zsuzsanna 1598-ban meghalt, a zálogszerződésnek korábban kellett megtörténnie. A bábonyi részbirtokot „nemzetes és vitézlő csömöri Kövér Ferencné vette meg zálogban 300 forintért”. Kövér Ferenc a diósgyőri vár tisztartója volt, akinek Miskolcon szőlei voltak, és nagy összegű hitelek is folyósított a miskolci polgároknak 1569 és 1577 között Miskolc város jegyzőkönyveinek tanúsága szerint.³⁶ A Kövér családdal a zálogbirtokosok szervitorai, vártisztjei közül került ki Bábony részbirtokosa. Kövér Ferencné halála után „per ademptionem bonorum [a javak átvétele által] szállott volt” lányára, Kövér Dorkóra. Nyáry Miklós tiltakozása, barátságos és „egyébkénti” kérésének hiábavalósága jelzi: a zálogbirtokosi szerződés visszaadási-visszavételi feltételének sokszor nem volt könnyű érvényt szerezni. Ezen nincs semmi csodálni való, hiszen az új birtokos, a Kövér–Horváth család majdnem harminc évig élvezte a részjósággon a földesúri járandóságokat.

Bedeghi Nyáry Miklós, aki 1623-ban a diósgyőri várban székelt, azért akarta a bábonyi birtokrészét (*Bábonbeli portiot*) elfoglalni, hogy újra „az várhoz reapplicállya” [csatolja], s az uradalom részévé tegye. Diósgyőr ura meg is magyarázza, miért akarja ismét egyesíteni az uradalmat: „minthogy Diósgyőr vára confinium [végvár] és puszta állapottal vagyon, gratuitus labort [várerődítési ingyenmunkát] az nemes ország nem rendelt többet hozzája az maga pertinentiainál [tartozékainál]”. 1624-ben akarátának érvényt szerzendő, a szóban forgó „zálogos jószágoknak hatalmasul [erőszakos] elfoglalására vetemedett”, amint ezt nemzetes Horváth Mihályné Kövér Dorkó panaszolta a vármegye előtt.³⁷ A zálogbirtokos főúrnak végül sikerül megszerezni, visszavennie örökös részét, hiszen a vármegyei jegyzőkönyv bejegyzése szerint 1625-ben Horváth Mihályné Kövér Dorka asszony és Kövér Ferenc árvája, Kövér Mária eladják bábonyi részüket bedeghi Nyáry Miklósnak 550 forintért és egy hordó borért.³⁸

Az 1620-as években újabb nemes tűnik fel a zálogbirtokosok között. 1625-ben nemes Bodó Pál fordul tiltakozással a vármegyéhez a diósgyőri offciálisok [uradalmi és vártisztviselők] ellen. Bodó Pált ekkor Bábony falu birtokosának (*possessionatus esset in Possessione Bábony*) említik.³⁹ Hogy mi módon jutott a birtokhoz, nem derül ki a forrásokból, de birtoklásának jogcíme zálog, hiszen a bábonyi szőlőhegyen lévő szőlőket a legfőbb jogon (*omni optimo jure*) bírja, úgyis mint a helység egyik zálogbirtokos földesúra (*unius domini terrestris impignoratii*). A magának egyébként is nemesi előjogot és kiváltságot (*nobilitarem praerogativam et*

³⁵ BAZML IV. 501/c IX. III. 367.

³⁶ TÓTH 1990, 27, 33, 123–125, 177. sz.

³⁷ BAZML IV. 501/c XVIII. IX. 15.

³⁸ BAZML IV. 501/a IV. köt. 609.

³⁹ BAZML IV. 501/c IX. III. 385.

praejudicium) vindikáló Bodó Pál teljes jogú földesúri hatalomnak tekinti zálogbirtokosságát, amellyel szemben a diósgyőri vár tisztségviselői sem léphetnek fel. A zálogos-láncolat harmadik fokán (király – zálogos főúr – kismanesi alzálogos) álló földesúr tulajdonosi önérzettel utasítja vissza az uradalmi hivatalnokok birtoka ellen intézett támadását. 1631-ben Bodó Páltól mint bábonyi földesúrtól követelik Borsod vármegye előtt az Ecsedről (Sajóecsegről) Bábonyba szökött Béres György jobbágyot.⁴⁰ A jobbágy minden bizonnyal Szathmáry Király Miklós ecsegi birtokáról költözött a közeli Bábonyra. 1629-ben viszont Bodó Pál kérte a vármegyét, hogy a Sajószentpéterre szökött Végh István nevű jobbágyát keressék meg, és állítsák bábonyi birtokára vissza.⁴¹

Bodó Pál birtokszerzési módszerét jellemzi egy 1628-ból való zálogos és inscriptiós levél, amelyben bedeghi Nyáry István, Diósgyőr ura inscriptiót [ideiglenes zálogbérletet] ad Bodó Pálnak Zalatnay Mihálytól vett bábonyi házhelyére és tartozékaira.⁴² Már a korábbi birtokos, Zalatnay Mihály személye is érdekes, hiszen ő – Fánchy Anna férjeként – a diósgyőri uradalom egyik tehetős nemese, apja, Zalatnay Bertalan harmincados ugyanis az 1570-es években értékes ingatlanokat szerzett az uradalom több helységében, így egy malmot Miskolcon. Fia azonban a 17. század első harmadában eltékozolja az értékes örökséget.⁴³ Úgy tűnik, a Zalatnayak Bábonyban is szereztek legalább egy nemesi ingatlant, korabeli szóval kúriát. Az 1628. évi zálogos levélben az uradalom ura kinyilvánítja, hogy az új tulajdonos, Bodó Pál a jobbágytelket „libero et absoluto dominio [szabad és kötelékmentes uraságával] bírhasssa”, s emellett a Szép vagy Barát nevű szőlőhegyen lévő szőlőjét is „örököskeppen bírnia megengedte”, ezen kívül a szőlőt „eximálja és libertálja [kiveszi és felszabadítja a földesúri szolgáltatások alól]”. Erre a külön libertálásra valószínűleg azért volt szükség, mert a szőlő nem volt közvetlen tartozéka a jobbágyteleknek, így dézsmaköteles szőleje olyan nemesnek is lehetett más birtokán, aki különben jobbágytelkek földesura volt. Bodó Pál az inscriptióért kétszáz magyar forintot fizetett Zalatnaynak azzal a feltétellel, hogy amennyiben ő vagy az örökösei ezt az összeget visszavennék a Zalatnayaktól, a jobbágytelek feletti földesúri tulajdonuk is megszűnik. Hogy a zálogbirtokosok nemcsak adták, hanem vették is a bábonyi jobbágytelkeket, igazolja, hogy Bodó Pál 1627-ben bedeghi Nyáry Istvánnak 200 forintért zálogosítja el házhelyét.⁴⁴

A Jászyak birtoklása (1640)

Az eredetileg koronajószágnak minősített diósgyőri uradalom zálogbirtoklási korszaka során a bábonyi rész további zálogba vételéből egy borsodi nemesi familia, a

⁴⁰ BAZML IV. 501/c XIII. XII. 19.

⁴¹ BAZML IV. 501/c XIII. X. 76.

⁴² BAZML IV. 501/c XIII. I. 98.

⁴³ GYULAI 1998, 144, 226–228.

⁴⁴ BAZML IV. 501/a IV. köt. 770.

Jászy család vette ki leginkább részét, meghatározva ezzel a helység birtoklástörténetének a 17. század második felére eső időszakát.⁴⁵

A Bábony birtokjogára vonatkozó, a Magyar Kamara Archivumában fennmaradt oklevélmásolatok nemcsak a Nyáry és Haller családok – mint a diósgyőri uradalom 17. századra „maradt” nagy zálogbirtokos főurai – hanem a zálogba vevő Jászy család birtokpolitikájára is igen jellemző forrásokként szolgálnak, emellett pedig a zálogba adás, illetve visszavétel „technikájára”, sokszor bonyolult magánjogi proceszszására is fényt vetnek. Jászy Márton Bábonyban 1640-ben szerzi meg az 1626-ban meghalt Nyáry Miklós örökösének (alsóindvai Bánffy Judit mint özvegy s gyermekei: Miklós, Zsigmond, Mária és Krisztina) birtokrészét.⁴⁶ A magyar nyelvű záloglevélből kitűnik, hogy a bábonyi birtok nem először jut a továbbzálogosítás sorsára. Az özvegy így emlékezik meg erről: „Bábon nevű falubeli részjóságomat annak előtte is boldog emlékezetű uram név szerént való atyámfiaival elzálogosították volt, és a magam tulajdon saját pénzeimen idegenektől üdvözült boldog emlékezetű urammal kezünkhöz váltottunk volt.” Nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy Nyáry Miklós örökös társaival (testvéreivel) először még házassága előtt vette zálogba bábonyi részüket, majd felesége hozománya segíthette hozzá a zálogból való visszaváltáshoz. Az özvegy azonban 1640-ben kénytelen ura családjának gyakorlatát folytatni, hogy pénzt szerezzen. 1000 magyar forint készpénzért (*aranyért és tallérért*) adja el részjóságát nemes Jászy (Jászi) Mártonnak és feleségének, Kónya Margitnak, valamint öccseinek Jászy Istvánnak és Jánosnak. A szerződésből az is kiderül, hogy az özvegy azért kényszerült az ő és gyermekei örökségét elzálogosítani, mert „más, békességes földön és helyben” (vagyis nem a török hódoltság alatti Borsodban) fekvő jóságát akarja gyermekei számára a zálogból visszaváltani, nevezetesen a Turóc vármegyében lévő Bálintfalvát (ma: Valentová, Laskár község része, Szlovákia). Az özvegy birtokpolitikájának világos mozgatórugója az a szándék, hogy a török hódoltság – harcok és adózás – területének peremvidékén fekvő jóságát helyi birtokosoknak adja, hogy ezen a pénzen a biztonságosabb élet- és gazdasági feltételekkel rendelkező másik birtokát visszaválthassa.

A tekintélyes borsodi nemes famíliából származó Jászy Márton, vármegyei esküdt az óriási összegért hét név szerint is felsorolt jobbágy lakott telkét és tizenegy olyan puszta házhelyet vett zálogba, melyeknek szintén feljegyezték egykori jobbágyi tulajdonosát. A lakott és deserta telkek aránya igazolja az özvegy szándékait: a bizonytalan sorsú borsodi birtokot a biztonságosabb turóciért felcserélni. A zálogszerződésben Jászy Márton és családja úgy szerepelnek, mint creditorok [hitelezők], successorok [utódok a birtoklásban] és legatariusok [hagyományosok, akikre végrendeletileg birtokot örökítettek]. A szerződés a visszaváltás módjáról is intézkedik: ennek során az eredeti tulajdonos köteles a kapott zálogösszeget visszafizetni, ezen felül azoknak a majorsági szőlőknek vagy háznak az értékét is megtéríteni, amelyet a zálogosi idő alatt „épít” a zálogba vevő birtokos.⁴⁷

⁴⁵ A Jászy családról bővebben: TÓTH 2010, 37–42.

⁴⁶ MNL OL NRA 917/75.

⁴⁷ MNL OL NRA 917/75.

A Jászy család birtokéhségére, eltökétségére vall, hogy még ugyanabban az évben (1640), amikor a Nyáry örökösöktől 1000 forintért megvette bábonyi részüket, Jászy Márton bedeghi Nyáry Zsigmondnak, egy külön záloglevél tanúsága szerint, ötven forintot adott a bábonyi zálogjóságra, aki ezt az összeget „bizonyos szükségére nézve” vette fel. Két évvel azután, hogy Jászy Márton megszerezte a Nyáry-részt Bábonyban, hallerkői Haller Sámuel, Diósgyőr várkapitánya is elzálogosítja neki részét: „Bábon nevő falubéli részjószágomat és azon megnevezet Bábon nevű faluban lévő embereimet”, név szerint megnevezve hat jobbágyot, s ezen felül még öt pusztá telket is. Haller Sámuel azonban egyetlen pusztá telket megtart magánál. Ennél azonban csak a faluban lévő beltelekhez ragaszkodik, annak esetleges jobbágyi hasznáról, az ahhoz tartozó földesúri jövedelmekről lemond. Kérdés, amelyre talán soha nem kapunk választ: vajon miért akart Bábonyban házhelyet magának Diósgyőr kapitánya, aki a záloglevél kiadását követő évben, 1643-ban Eger mellett esik el a török ellen. Haller Sámuel a hat lakott telekért és öt desertáért [pusztá telekért] 1642-ben 400 ezüst imperiális (császári) tallért kapott Jászy Mártontól és öcsseitől, akiknek a „diósgyőri jószágom körül való szolgálatjokat, s mind pedig hozzánk való jó akarátjokat” dicséri a diósgyőri várkapitány. Haller szavai arra engednek következtetni, hogy a Jászyak egyike valamiféle szolgálatot, szervitori feladatot láthatott el a diósgyőri uradalomban vagy a birtokosok környezetében. A szerződésből az is kiderül, mi készítette Haller Sámuel az elzálogosításra: felesége, Károlyi Éva családjával folytatott „pöreinek előlmozdítása végett” volt szüksége a zálogösszeggel megszerzett készpénzre. A záloglevél pontosan rendelkezik a visszaváltás feltételeiről is: „Öt esztendeig ki ne válthassák, hanem eltelvén az felül megírt esztendők, az kiváltásnak ideje Szent Miklós napja legyen. Szent Miklós nap előtt pedig három héttel az legitima admonitio observáltassék [legyen gondjuk a törvényes figyelmeztetésre].”⁴⁸

1641-ben Bábonyban még együtt birtokol Jászy Márton és Haller Sámuel főúr, diósgyőri kapitány, ekkor ugyanis a vármegye tanúkihallgatást tart a megye falvaiban a török adókról, s Bábony faluban ketten felelnek a kérdezőbiztosoknak: a 45 éves Török István, Jászy Márton jobbágya és a 75 éves Kovács Orbán, Haller Sámuel jobbágya.⁴⁹

Haller Sámuel zálogosítási tranzakciója azonban nem találkozott a többi birtokos és örökös tetszésével. 1644-ben enyingi Török István, bedeghi Nyáry Miklós és Zsigmond azt állítja, hogy Haller Sámuel a zálogosítás során az ő részüket is eladta. A zálogos levélben lefektetett bábonyi birtokban „praecise [pontosan] csak egynegyed rész lehetett volna őkegyelméjé, kit magán őkegyelme e szerént recognoscal [elismer]... akarván eddig hármunkat illethető proventusokat [jövedelmeket] Jászy Márton, István és János uraimékon megkeresnünk [behajtanunk]” – írják a Nyáryak és Török István, ezért a Jászyakkal újra megegyeznek. Sógorukat, Haller Sámuel azonban kivetik a zálogjogból „minthogy őkegyelme a négyszáz talléroknek fölvételeivel kinötte in perpetuum [örökre] ezen portióbul minden jussát”. E szerint Haller

⁴⁸ MNL OL NRA 917/75.

⁴⁹ KAZINCZY 1858, 143.

Sámuel azért, mert sajátján túl birtokostársai jószágát is zálogba bocsátotta, azok ennek fejében „megvették” tőle visszaváltási jogát. De nem maguknak! Az 1644. évi szerződésből kiderül, hogy a Jászyak „szép új ajándékokkal, úgymint formális új körmöci háromszáz aranyokkal és száz tallérokat érhető egyszörű három szép gyermek lovakkal tisztelték” meg a Nyáry-örökösöket és enyingi Török Istvánt, akik mind a Nyáryné Bánffy Judit, mind a Haller Sámuel, mind a Nyáry Zsigmond által eladott részben – vagyis az egész bábonyi zálogbirtokban (kivéve a Haller kikötötte egy házhelyet) – örökössé tették a Jászy családot mindkét nembeli ágon. Ráadásul az új birtokosok azt a bábonyi rétet is, melyet eddig Diósgyőr használt a zálogbirtokosok engedélyével, a kezükhöz vehetik, amikor akarják.⁵⁰ A Nyáry család zálogosítási gyakorlatáról négyesi Szepessy Pál, akinek családja ugyancsak tekintélyes jószágokat szerzett tőlük, 1706-ban így emlékezik: „ezek (ti. a Nyáryak) sok esztendőön vesztegették, egynek is másnak is zálogosították [birtokaikat], a jobbágyokat sessiojukkal [jobbágytelkükkel], szőlőjükkel liberálták, úgy annyira, hogy végre alig maradt valami a kezük közt. Ezen Nyáry urak szerették mind a szép köntöst, mind a szép lovat (!), mind a színes udvart s mind az bő konyhát, de mindnyájan rossz gazdák lévén, különben az piperére [luxusra] nem értek, hanem az jószágjukat adták és kínálták.”⁵¹ A háromszáz körmöci arannyal és a több száz tallért érő három csikóval a Jászi család feltette a koronát birtokszerzési művére: örökös adományként megszerezte a bábonyi birtokot, melyet a zálogbirtokosok utódai sem válthatnak vissza. Az adományozók azt a plenipotentiát [teljes felhatalmazást] is megadják az új tulajdonosoknak, hogy „őfelségétől donatit is impetrálhassanak [adományt kérvényezzenek], és magokat suo modo et ordine statuáltathassák [azon mód és rend szerint birtokba iktattathassák]”.⁵² Az örökös birtokjogot tehát csak az uralkodó adhatja meg az emporoknak [vevőknek] donatio [királyi birtokadomány] révén. Ezt azonban sem a Jászyak, sem örökösök nem nyerik el, így formálhat jogot a Kamara az egész záloguraldom visszaváltására a 18. század elején.

Az 1640-es évek közepére az egykori királyi-királynői tulajdonból, majd zálogbirtokból egyetlen kisenemesi család örökös – vagy annak tekintett – feudális tulajdona lett; hiszen a Jászy családot a zálogbirtokosok „az egész faluban a modo imposterum [mostantól kezdve a jövőben] örökössé teszik”, a nekik „adatott curialis possessionnak örökös dominiumában [a nemesi birtok feletti földesúri hatalomban]” ezentúl senki sem háborgathatja őket.⁵³

A Jászyak az 1650-es évek végéig szerepelnek a forrásokban, mint Bábonyi földesurai. 1653-ban Jászy Márton, Borsod vármegye alispánja követeli Nagy-Lengyel István nevű jobbágyát Keresztesnyárádról.⁵⁴ 1656-ban pedig az utolsó Jászy-örökös, János kéri a vármegyét Szomolyába szökött jobbágya, Polyk János megkeresésére.⁵⁵

⁵⁰ MOL NRA 917/75.

⁵¹ BOROVSKY 1909, 165–166.

⁵² MOL NRA 917/75.

⁵³ MOL NRA 917/75.

⁵⁴ BAZML IV. 501/c XIII. XII. 236.

⁵⁵ BAZML IV. 501/c III. XII. 284.

1659-ben Jászy János a földesúr, akitől visszakövetelik a birtokára szökött jobbágyot.⁵⁶ A Jászy család nemcsak Bábonnyban szerzett birtokrészt az uradalom zálogos javaiból, hanem Diósgyőrben is. Attól a Chernel Bálinttól veszik meg 5 ezer tallérért a diósgyőri porció tized részét, aki szintén a Nyáryaktól vetté azt zálogba.⁵⁷ Az 1620–1630-as évek kisnemes alzálogosítóinak utódai a Jászyak birtoklása idején sem tűntek el Bábonnyból. 1648-ban három helybéli jobbágytalan nemes fizeti a nemesi taxát az állami adóba, köztük Horváth Benedek 9 dénárt, Bodó Pál pedig 12 dénárt.⁵⁸ Jászy János, családjából az utolsó bábonnyi földesúr jelentős birtokokkal rendelkezett három vármegyében (Varbó, Visnyó, Bábonny, Szentmárton, Alacska, Boldva, Sajószentpéter, Kaza, Szikszó, Lunka, Dusnok, Csibe, Szolga), ezeket azonban a 17. század végén már mások birtokolják, főként a Szepessy család, Sajószentpéteren Szentpétery Imre, Kazán Szentpétery Zsigmond.⁵⁹

Jászy-örökösök – a Döry család (1670)

A nemesi – de királyi donációval meg nem erősített – bábonnyi birtok a Jászy családról a nemesi birtokok öröklési gyakorlatának megfelelően végrendeletileg szállt az örökösökre. Jászy János nővérére, Szeghő (Szegő) Andrásné 1670-ben „vitélő Jászy János uram testvér- és osztályos atyafiára”, Szász Annára, valamint tiszteletes Solchai Jánosra és Hajdú, másképp Szecheni Istvánra „testálta és legálta” [örökítette és hagyta végrendeletében] birtokát: Bábonny nevű faluját.⁶⁰ Az idézett protestáló levélből kitetszik, hogy a Jászy-örökség conpossessorainak [birtokostársainak] egyike, figyelmen kívül hagyván Jászy János végrendeleti kikötését, birtokrészével szabadon rendelkezett, és egyharmad porcióját nem sokkal az örökhagyó halála után eladta készpénzért és cserebirtokért. A birtokostársak azonban – ahogyan magukat neveztek: „az örökös földesurak” – igyekeztek az azonos birtokrészen, faluban, művelési rendszerben lévő hányadot birtoktestükhöz hozzácsatolni. Ebbéli igyekezetüket

⁵⁶ BAZML IV. 501/c XIII. XII. 327.

⁵⁷ BOROVSKY 1909, 167.

⁵⁸ MNL OL E 158. Borsod 1648.

⁵⁹ Néhai Jászy János javainak összeírása Abaúj, Gömör és Borsod megyében, 1695. MNL OL UeC 110/31.

⁶⁰ *Hajdú István uramnak azon falunak harmad részét cum ea conditione [= azzal a feltétellel] hagyta, hogy ha fia nem talál maradni, post decessum ejusdem Stephani Hajdú [= Hajdu István halála után] Solchai János uramnak és domina [Szász Annának], Hajdu István uram feleségének tegyenek le kétszáz forintokat. Hajdu István nem várván azt, hogy az örökös földesurak magok számára azon harmad rész portióját depositis deponendis [= fizetéssel] a zálogos leveleknek tenore és conditioi [= tartalma és feltételei] szerént ökegyelmétül redimálták [= visszavették] volna, hanem azon Hajdu István uram szabad akaratja szerint proprio duntaxat motu [= egyedül a saját indokából] szükségéhez és szegénységéhez képest, dolose et fraudulanter [= csalárdul és hamisan] azon két atyafiak minden megkínálása nélkül nemzetes Szentpéteri István uramnak, Borsod vármegyének viceispánjának azon portionak nagyobb részét, négyszáz magyar forintokon partim [= részint] eladta, rész szerint peniglen bizonyos prediumbeli portiokon [= pusztá birtokokban lévő részekért] elcserélte, némely részét peniglen magának reselvalta [= tartotta meg] azon atyafiak jövődöbéli jussok periclitatiojára [= megkísértésére], károokra és azon testamentaria dispositionak [= végrendeleti rendelkezésnek] megcsorbítására. BAZML IV. 501/d XVIII. VIII.*

támogatta Jászy János testamentuma is, aki – miután családjának sikerült a zálogbirtokosoktól az egész bábonyi birtokot megszereznie – a Hajdu István-féle porcióra vonatkozó feltételével a birtok szétaprózódását kívánta meggátolni.

Ugyanakkor, midőn Bábony conpossessorai között vita támadt az öröklést illetően, 1670-ben „tekintetes és nagyságos hallerkövi Haller György úr önnagysága, diósgyőri örökös úr” is jelentkezett, hogy zálogos örökségét visszaváltsa.⁶¹ Levelében a magukat is „örökös földesuraknak” nyilvánító Jászy-örökösök közül „Ecesg nevű faluban lakozó Szeghő András urat kínáltatta volt a Bábony nevű faluban levő harmadrész örökös jószágának az árával”. Az összeg igen kicsi, három magyar forint, s Szegő András nem bocsátotta vissza a birtokrészt a Haller-örökösöknek. Haller György mint a „diósgyőri vár és javak örököse és örökös földesura (*arcis et bonorum Dios Győr haeres et dominus perpetuus*)” arra hivatkozik, hogy Bábony nevű birtoka a várhoz tartozik. A latin kifejezés (*haeres et dominus perpetuus*) jól mutatja, hogy birtokjogilag az örökösnek kettős értelme van: egyrészt az örökléssel megszerzett földesúri hatalmat (*haeres*), másrészt az ebben való örök megmaradást (*perpetuus*) jelenti. A földesúr – mint tulajdonos és joghatóság – státusát minősítő örökös jelző párhuzamba vonható a 17. században kialakult „örökös jobbágy” kifejezéssel, mely szintén „kettős jelentéstartalmat hordoz. Kifejezi azt, hogy a szóban forgó *colonust* (jobbágyot) az illető földesúr úgy örökölte őseitől és nem maga szerezte, ugyanakkor jelenti azt, hogy urának az illető jobbágy örökös jelleggel van alávetve” (Varga János).⁶² A bábonyi birtok jobbágyaival együtt azonban az örökös alzálogosok kezéről már nem bocsátattik vissza az eredeti, szintén örökös zálogbirtokosokhoz.

Hajdú István örökrészét nem sikerül a többi Jászy-örökösnek megszereznie, hiába tiltakoznak a rájuk néző porció elidegenítése ellen, az a Szentpétery családé marad. 1673-ban egy vármegye előtti protestáció tanúsága szerint Bábonyon már az alábbi conpossessorok osztoznak: özvegy Döry Ferencné Palugyai Zsófia és gyermekei: István, András, Sára és Zsófia, nemkülönben Aszalay Andrásné Döry Zsuzsanna és Szegő Andrásné Szász Anna, valamint a Szentpétery-árvák (Imre, Katalin és Zsuzsanna) gyámja: Döry András.⁶³ A Döryek felemelkedése – több más, a rendiség késői szakaszában vagyont, rangot és társadalmi presztízst szerzett borsodi család karriertörténetéhez hasonlóan – a 17. század első évtizedeiben indult. A Sopron megyéből elszármazott család „szenvedélyes birtokszerzése”⁶⁴ révén korán bekapcsolódik a vármegyei közéletbe is. Döry András 1670-ben szolgabíró,⁶⁵ majd alispán, a vármegye rangban második embere. A Döryek nem csak a megye és vidék központjában, Miskolcon szereznek birtokot, kúriát, jobbágyokat, szőlőt, hanem több más helységben is (Görömböly, Bábony, Sajószentpéter stb.).⁶⁶ A vármegye possessionátus [jobbágyokkal rendelkező birtokos nemes] családjával való házas-

⁶¹ BAZML IV. 501/d IX. I. 92.

⁶² VARGA 1969, 198.

⁶³ BAZML IV. 501/c IX. V. 758.

⁶⁴ BOROVSKY 1909, 254.

⁶⁵ SZENDREI 1886–1911, II. köt. 241.

⁶⁶ SZENDREI 1886–1911, II. köt. 230.

sági kapcsolataik is segítették a család tagjait abban, hogy a 17. század végére Borsod legtekintélyesebb familiáinak sorába emelkedjenek. Aszalay András felesége, Dőry Zsuzsanna révén több Borsod megyei faluban is birtokos, ezeket a jószágokat – Nyárad falu teljesen, Aranyos, Bábonny részirtok – a Dőry család közösen, osztatlanul birtokolja, Dőry Zsuzsannáé az egynegyed rész. 1679-ben férje, Aszalay András azzal a kéréssel fordul Borsod vármegyéhez, hogy hivatali szolgálatára tekintettel három bábonny jobbágy után engedjék el az adót.⁶⁷

1692-ben már a Szegő András–Szász Anna-féle rész sincs a Jászy-örökösök kezén, ezt is a Dőryek bírják. Ekkor egy vármegyei vizsgálat során nemes Balla másként Boldisár Zsigmond bábonny jobbággyokkal rendelkező birtokos „nemzetes Dőry András uram ökegyelme Szegő Mártontól zálogosított házhelyéhez tartozó réjtét” kaszáltatta le a maga számára szolgálival és jobbággyaival.⁶⁸ Ugyanebben az évben említik a források azokat a bábonny szántóföldeket, melyek Dőry Andrásnak a Szegő Mártontól vásárolt jobbággytelkei után járnak (*ad sessiones ab egregio domino Martino Szegő emptas*).⁶⁹ A Dőryekkel rokonságban álló Boldisár Zsigmond, Dőry Zsófia férje, így Aszalay András sógora, a 17. század borsodi vagyonszerző nemeség tipikus képviselője, aki a 18. század elején Miskolc főbírói hivataláig is eljut. Miskolcon a Piac utcai háza mellett az Újvárosban négyteleknyi ingatlanvagyon van, udvarházzal, szérűskerttel, Miskolc szőlőhegyein több szőlővel is rendelkezik. Bábonny mellett több borsodi helységben is részirtokos, sőt a Gömör megyei Panyiton is van birtokrésze, kortársai mesés vagyonáról suttognak.⁷⁰

Boldisár (Balla) Zsigmond miskolci illetőségű nemes mellett más – valószínűleg csak egy-két telekkel és jobbággyal rendelkező – bábonny conpossessorról is szólnak a források a Dőryek birtoklása idején. Kecskeméti István jobbággyait: Bogdányi Györgyöt és Illés Istvánt, nemes Pap István jobbággyát, Kutas Györgyöt egy vármegyei tanúkihallgatás során említik 1692-ben.⁷¹ 1695-ben, néhai Jászy János Borsod vármegyében összeírt javai között Bábonny mint „possessio integra” [egész, egy földesúr által bírt falu] szerepel Dőry András földesúri joghatósága alatt.⁷² A Dőryek birtoklását a kortársak valódi nemesi tulajdonnak tartották, amint ez egy 1730-ból való tanúvallomásból kiderül: „nemzetes Dőry András uraimék Bábonnyt úri jussal bírták.”⁷³

A török földesúr

Bábonny középkori birtoktörténete nemcsak a birtoklás fajtái – királyi tulajdon, nova donatióval szerzett nemesi birtokjog, zálogbirtoklás, alzálogos, majd örökös tulajdon –, hanem a birtokosok társadalmi státusa, jogállása szerint is igen gazdag spektrumot

⁶⁷ GYULAI 2003, 22–23.

⁶⁸ BAZML IV. 501/c XVIII. XIII. 909.

⁶⁹ BAZML IV. 501/c XVIII. XIII. 908.

⁷⁰ GYULAI 1998, 231–234.

⁷¹ BAZML IV. 501/c XVIII. XIII. 908–909.

⁷² MOL UeC 110/31.

⁷³ BAZML IV. 501/c XVII. II. 220.

mutat. Az a tény, hogy királyi, majd zálogbirtokosi tulajdon, s Diósgyőr mint uralkodói várkastély, majd végvár tartozéka, eredményezte, hogy az országos politikai, köztörténeti események többször hoztak módosulást Bábony birtoktörténetében. Az uralkodó, illetve országa szolgálatában szerzett érdemek, az uralkodóházban lezajlott hatalmi-politikai harcok, a király háborús költségei és rendi politikája – sokszor közvetlenül is éreztették hatásukat Bábony birtoklásában. A király és a zálogbirtokosok kezén az egyik legjelentősebb észak-magyarországi vár, illetve uradalom tartozékaként a bábonyi birtok is részese volt egy részleteiben még feltáratlan birtokigazgatásnak. A zálogbirtokosok és alzálogosaik pedig sokszor pillanatnyi pénzszükségük, családi, gazdasági nehézségeik enyhítésére, pompakedvelésük kiélésére fordították a birtok továbbzálogosításából származó anyagi előnyöket. A borsodi possessionátus nemesek kezén Bábony is egyike lett gyarapodó birtoktesteiknek.

Bábony birtoklásában azonban a legnagyobb változást ugyanaz hozta, mint az ország kora újkori történetében: az oszmán hódítók megjelenése. Buda török kézre kerülése (1541) után nem sokkal a török már Borsod megyei helységeket hódoltat. A hódoltatás a stratégiaileg fontos várak és helységek elfoglalását követően a környező falvak népességének összeírása és különféle címen szedett adókra kényszerítése volt. Borsodban már 1548-ban voltak olyan helységek, melyeket a török rendszeres adózásra kényszerített.⁷⁴ A hatvani szandzsáknak már az 1550-es összeírásában is szerepelnek Borsod megyei helységek, többek között a diósgyőri uradalomhoz tartozó Mezőkövesd.⁷⁵ Miskolcot, Szikszót, Sajószentpétert, (Sajó)Ecseget és Muhit 1560-ban említik a budai szandzsák számadáskönyvében mint a töröknek adót fizető helységeket.⁷⁶ Fülek várának 1554. évi elfoglalásával a török újabb 400 száz falut hódoltatott meg Északkelet-Magyarországon. „Az egyes adóösszeírások elkészítésére a kincstár vállalkozókat kért fel. Általában oszmán főtisztek vagy szandzsákbégek kapták meg a megbízásokat, akik a tényleges adóösszeírás elvégzését saját embereikkel csináltatták meg. A falvakban megjelenő török adórovók a falvak bírásaival és esküdtjeivel a helyi adókatasztert általában a hároméves átlagtermés figyelembevételével készíthették el. A falu adófizetői névjegyzéke egyben a földkatasztert is jelentette. Az oszmán birodalomban senki saját földjét magáénak nem tekinthette, mivel minden föld birtokosa a szultán volt. A török kincstár a szultán nevében ismerte el a paraszti földbirtoklást, ha magukat a defterbe felírták, adóikat megadták. Az egyes falvak adóit pedig azért osztották ki a török szultán, a katonák és tisztviselők között, hogy az adók közvetlenül az állami szervek ellátmányát szolgálják” (Vass Előd).⁷⁷ Bábony már 1580-ban a miskolci nahije [török közigazgatási egység, járás] része. 1595 körül a Magyar Királyság által készített összeírásban Bábony bírása és jobbágysai arról referálnak, hogy a Diósgyőr uraihoz tartozó Bábony a török adózást

⁷⁴ VASS 1981, 51.

⁷⁵ FEKETE 1968, 7.

⁷⁶ FEKETE–KÁLDY–NAGY 1962, 525, 534.

⁷⁷ VASS 1981, 50.

illetően először Pestre Hasszán Agának fizetett, később pedig Hatvanba.⁷⁸ A töröknek – részint mint államhatalomnak, részint mint földesúri tulajdonosnak – hódolt területek helységeit nemcsak közigazgatási egységek (vilajet – szandzsák – nahije) szerint osztották fel, hanem birtokok szerint is. „Az oszmán birodalomban meghonosodott tímárrendszerben a szolgálattevők nem a kincstár földjét, csupán annak jövedelmét bírhatták, birtokuk ezért nem hűbér-, hanem javadalombirtoknak nevezhető.” A kincstár a lakosság termelőképességének, az abból származandó jövedelemnek összeírásával „tudott arról dönteni, hogy melyik város vagy falu adó- és tizedjövedelmét tartja meg szultáni hász-birtokként, és melyek jövedelmét engedi át tímár-, ziámet- és (beglerbégi vagy szandzsákbégi) hász-birtok néven meghatározott időre, a katonai vagy polgári tisztségviselőknek fizetés helyett, vagy szükség esetén a várak őrségének zsold helyett” (Káldy-Nagy Gyula).⁷⁹ A kisebb jövedelmet adó birtokokat szpáhi-birtoknak is nevezik, hiszen jövedelmük ideiglenes élvezőinek nagy része a szpáhi lovas alakulataiban vonult hadba. A bábonyiak elmondása alapján első tímárbirtokosuk a pesti Hasszán Aga volt. A magas katonai parancsnoki méltóságot viselő személy – mint Bábony első török földesura – azonosítása szinte lehetetlen, hiszen Bábony nem szerepel a budai szandzsák 1550–70-es években vezetett számadáskönyveiben. A Hasszán nevet pedig – lévén az egyik legnépszerűbb mohamedán név – igen nehéz egy bizonyos személyhez kapcsolni. A budai számadáskönyvekben 1550 és 1580 között Haszán Aga, a budai gönöllük [irreguláris csapathoz tartozó önkéntes várvédő katonák] vezére egyszer szerepel mint ziametbirtokos.⁸⁰ Csak újabb török források közzététele döntheti el, vajon ő volt-e Bábony birtok javadalomélvezője 1595 előtt.

Észak-Magyarországon Eger eleste és a mezőkeresztesi csata (1596) után a hódoltság területe nem szélesedett ki lényegesen, Eger azonban a vilajet székhelye lett, élén a pasával. A hódolt területen szigetként helyezkedtek el a magyar (vég)várak: Diósgyőr, Ónod, Szendrő, Putnok. Nagyrészt a végvárak jelenlétének is köszönhető, hogy ez a vidék hódoltsági peremvidékként is értelmezhető mint a Magyar Királyság és a török világ ütközőzónája.⁸¹ Ez a közties helyzet eredményezte, hogy Borsod vármegye is kettős uralom, condominium alatti és kettős adóztatású terület lett, melyen mind a magyar államhatalom mind a török szedte adóit, illetve mind a magyar birtokos, mind az államhatalommal szorososan összefonódott török földesúr érvényesítette jogait. Így lehet, hogy Bábony birtoktörténetében is egy időben van jelen a magyar úr és az oszmán javadalombirtokos földbirtoklása, természetesen a magyarországi feudális birtokjognak, illetve az oszmán birodalom sajátságát földtulajdonának megfelelően. Eger közigazgatási székhelyé válásával Pest és Hatvan után a bábonyiak Egerbe adóznak. 1641-ben vármegyei tisztviselők által készített tanúvallatások során maguk a bábonyiak így vallanak a 17. századi török földesurakról: „ennek előtte 22 forint volt az adójuk, Egren [Egerben] Musztafa volt az urok [...]

⁷⁸ MOL UeC 106/75.

⁷⁹ KÁLDY-NAGY 1970, 11.

⁸⁰ FEKETE-KÁLDY-NAGY 1962, 461.

⁸¹ SZAKÁLY 1981, 23.

annak utána egyszer is másszor is, hol 12 forint bírságot vött rajtuk, hol 10 forintot, hol többet, hol kevesebbet, mely miatt pusztán hagyták a falut. Azonban osztán más török vötte meg az falut, Jakob Izpahija [szpáhi], az egri pasa hivatta őket, kérdezte, hogy miért futottak el, mondták ők is az passának, hogy nem viselhetik el az sok szokatlan bírságot, az kit az urok vött rajtuk az adójuk felett. Azzal Jakob Izpahija urokkal úgy summmáltak, minden egyéb adózást, szolgálatot cassálván [eltörölvén]... esztendőnként ennél semmit egyebet nem praestálnak [szolgáltatnak], nem is háborgatja az urok ezen kívül őket.⁸² A 16–17. századi forrásokból megismert török javadalombirtokosok (a pesti Hasszán aga, a hatvani földesúr, az egri Musztafa és Jakob szpáhi) Bábonyt minden bizonnyal mint tímár- vagy ziamet-birtokot kapták és élvezhették a javadalom visszavonásáig. A jobbágypanaszból kitetszik a parasztok ellenállása, amikor török földesuruk a kelletténél nagyobb adózásra kényszerítette őket.

Az oszmán birtoklásnak Magyarország török alóli felszabadítása vetett véget, Egerből 1679-ben üzvéen el a törököt. Bábony birtoklástörténetének kora újkori periódusában – a 16. század közepétől a 17. század végéig tartó másfélszáz év alatt – a magyarországi hódoltsági helységek gyakorlatának megfelelően kettős, magyar és török földesúri hatalom alatt áll. Ez a földesúri hatalom Bábony mindkét birtoklási jogcíménél végsősorban az uralkodó volt: a töröknél a javadalombirtokosi rendszerben a szultán, a magyar birtoklásnál az eredendő zálogosító, a király. Bábony birtoktörténetében a kettős földesuraság (a zálogbirtokosi kor és a török hódoltság) időben nagyrészt egybe esett, s ezt a kettős földesúri hatalmat csak a Habsburg-kormányzatnak a török kiűzését követő új berendezkedése – mint az egész Magyar Királyságot érintő bel- és külpolitikai változás – szünteti meg azzal, hogy a szultán államhatalmi és földesúri jogát mindörökre semmissé teszi, a magyar uralkodóét pedig egyre inkább érvényesíti. Ez az érvényesítés Bábony birtoklásában is gyökeresen új helyzetet idéz elő a 18. század legelején.

Néesség – jobbágyok – jobbágyság

Porták, jobbágyok, zsellérek (16. század)

Míg Bábony falu birtokosait harmadfélszáz éven át kisebb-nagyobb hiányokkal ugyan, de megőrizték a források, ugyanez alig mondható el a falu lakosairól, az itt élt parasztokról és családtagjaikról. Jó száz évvel azután azonban, hogy Bábony először szerepel mint királyi birtok az okleveles forrásokban (1439), az iratokban megjelenik a falu népe is: 1544-ben az állami adó – az ún. rovásadó vagy dica – összeírásakor Bábonyban, Balassa [Zsigmond] úr birtokán 9 portát vesznek fel a lajstromba.⁸³ Bár a portaszám (porta = kapu) az állami adók kivetésének kezdetén, a 14.

⁸² BOROVSKY 1909, 271; KAZINCZY 1858, 143.

⁸³ MNL OL E 158. Borsod 1544. A Magyar Országos Levéltárban őrzött portális összeírások a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban (Miskolc) is kutathatók a 453. sz. mikrofilmen. A továbbiakban levéltári jelzet nélkül utalunk a jegyzékekre.

században még egy kapun át megközelíthető települési egységeket takart, a 16. századra már olyan adóegységet értenek rajta, melynek „alapja a jobbágytelek, a jobbágylakosság száma, a művelt terület, vagyis a portán gazdasági egységet, meghatározott termelőerőt kell értenünk”.⁸⁴ Jóllehet a portaszámból nem következtethetünk egyenesen a falu lakosságának számára, a portális összeírások mégis plasztikusabban jelenítik meg egy késő középkori, kora újkori falu társadalmát, mint azok a jogbiztosító oklevelek, melyek a községet csupán mint egy – éppen gazdát cserélő – birtokot említik. A portaszám 1544 és 1556 között 9 és 7 között mozog, legtöbbször 8. Ebben az időszakban két évről nemcsak a porták számát jegyezték fel a dicatorok vagy adórovók, hanem a későbbi adókimutatás, illetve a falu adóképesége szempontjából releváns adatokat is. 1546-ban 7,5 porta mellett 15 zsellért (*inquilinus*) és 12 pusztá telket (*deserta*) is felvettek az összeírásba. 1549-ben a porták száma 9, a zselléreké 8, 4 új ház (*nova domus*) is szerepel, amely nem feltétlenül újonnan épült lakóházat jelent, hanem inkább olyan benépesülő jobbágytelket, amely még nem adóképes, de hamarosan gazdaságilag is megerősödik. Ebben az évben összeírták a rovásadó alól felmentett falusi bírót is (*judex relaxatus*).

Ha a lélekszám megbecslésére nem elegendők is a portális összeírások, arra mindenképpen, hogy a többi korabeli borsodi helység között elhelyezzük Bábonyt. 1549-ben hasonló települések: Abafalva (7 porta, 8 zsellér), (Bükk)Aranyos (8 porta, 8 zsellér), Abod (7 porta, 8 zsellér) (Szirma)Besenyő (11 porta, 6 zsellér), Emőd (8 porta, 12 zsellér), Görömböly (8 porta, 14 zsellér), Ózd (10 porta, 6 zsellér), Parasznya, amely szintén a diósgyőri uradalom része (8 porta, 7 zsellér), Rakaca (9,5 porta, 6 zsellér), Radistyán, ugyancsak a diósgyőri uradalomban (9 porta, 8 zsellér) és Százd (10 porta, 6 zsellér).⁸⁵ Bábony azonban mégis kitűnt valamivel a lélekszámot, adóképeséget, termelőerőt tekintve hasonló faluk sorából: az egész megyében itt a legmagasabb az „új házak” (*novae domus*) néven összeírt, éppen benépesedés vagy helyreállítás alatt álló, s ezért adómentes jobbágygazdaságok száma. Ez a feltűnő jelenség arra enged következtetni, hogy a 16. század közepi Bábony átlagosnak mondható portaszáma mellett dinamikus gyarapodás kezdetén állt, vonzónak tűnhetett új telkek, gazdaságok, családok telepítésére, benépesítésére.

A népességet vizsgáló, a dicális összeírások mellé más jellegű forrásokat is fel kell sorakoztatnunk. Amíg a késő középkorban csak gyér birtoklástörténeti okleveles forrásbázisra támaszkodhattunk, a kora újkorban hirtelen megnövekszik a magyarországi falvak népességére, társadalmára, gazdálkodására vonatkozó összeírásjellegű iratok száma, típusa. A portális összeírások mellett ilyenek a dézsmajegyzékek (az egyházi tized beszolgáltatását dokumentáló listák) és az urbáriumok (a falu és lakosai földesúri járadékai, kötelezettségeit rögzítő szerződések, iratok). Az urbáriumok többnyire tartalmazzák a helységben – mint birtokegységen és a lakosok közösségében – élő jobbágyok telekszámát is, hiszen a feudális járadékkötelezettség alapja a telek, amelyhez beltelek vagy intravillanum néven is ismert belsőség (ház, udvar, kert stb.) és kültelek vagy extravillanum névvel is illetett külsőség tartozik.

⁸⁴ KOVACSICS 1957, 63.

⁸⁵ MAKSAY 1990, I. 259–269, 310.

Ez utóbbin (szántó, legelő, rét stb.) folyik a jobbágy gazdálkodása az egész falut átfogó művelési kényszer meghatározta módon. Bábony első urbáriumát 1563-ból ismerjük, amelyben a királyi kamara összeíratta az uradalom tartozékait, ezek úrbéres kötelezettségeit, a telkeket, a helységekben lakó zselléreket.⁸⁶ Bábonyban e szerint 13 egész telekkel rendelkező jobbágy van, akik teljes cenzust fizetnek, 2 féltelkes jobbágy, valamint 12 – egész telkeken élő – zsellér, akiknek sem legelője, sem igavonó állata nincsen, valamint egy libertinus (földesúri szolgáltatások alól felmentett jobbágy). 1563-ban az urbáriumban 28 olyan családfő szerepel, aki vagy jobbágytelken (telekhányadon) ül, vagy telek nélküli zselléreként része a faluközösségnek és gazdálkodásnak, illetve egy volt jobbágy jogállású személy. Az urbáriummal majdnem egy időben 1564-ben Bábony mint „ő szent császári és királyi felségének diósgyőri várához tartozó birtoka” szerepel a dicalis összeírásban. Ekkor, Nagy Elek falusi bírósága alatt 3 egész portát (*integrae portae*), 1 félportát (*media porta*), 5 zsellért vettek fel, megjegyezvén, hogy ebben az évben 16 porta leégett (*Hoc anno combustae portae 16*). Mivel 1544 és 1556 között a porták – mint a rovásadó alapjául szolgáló egységek – maximális száma 9, a leégettek nem lehetnek ilyen adóporták, a két porta között jelentésbeli különbséget feltételezhetünk. A porta – hasonlóan mai nyelvhasználatunkhoz – már a 16. században is többjelentésű szó volt a magyar nyelvben. A „kapu”, „török szultán udvara” jelentés mellett jelenti a „telekadót” és a „(belső) telket a rajta lévő építményekkel együtt”.⁸⁷ Forrásunkban az adórovó mindkét jelentésében használta, az összeírásban „adóportát”, a leégett portákat említve „lakóportát” értvén rajta. Ha a két, közel egyidős forrást összevetjük, Bábony családfőinek, illetve lakóportáinak számát megfeleltethetjük egymásnak. Feltéve, hogy a telkes, féltelkes jobbágyi, zselléri és libertinus kategóriák egy-egy család-, esetleg háztartásfőt takarnak, illetve a dica-jegyzék valós építményeket és a hozzájuk tartozott telek-, ill. udvarrészt jelöl, az alábbi összehasonlítást tehetjük meg:

1563 (urbárium)		1564 (dica)	
egésztelek (jobbágy)	13	egész porta	3
féltelkes (jobbágy)	2	fél porta	½
zsellér	12	zsellér	5
libertinus	1		
		elégett porta	16

Az urbárium szerint 28 – a feudális járadékok szempontjából releváns – családfő él 1563-ban a faluban. Az 1564. évi összeírásnál feltételezzük, hogy a jobbágyok és zsellérek külön telekrészen laktak, s azt, hogy mindnyájukat egyforma mértékben érintette az égéskár. Tudjuk, hogy az égés előtt 12 zsellér élt a faluban, így a tűzkárt nem szenvedettek kivonásával (5) megkapjuk, hogy 7 zsellért érhetett a tűzvész. A leégett lakóportákból ugyanezt levonva 9-et kapunk, mely szám tartalmazza az el-

⁸⁶ MNL OL UeC 5/1. 18. századi másolata: 87/73; SZENDREI 1886–1911, III. 232–235.

⁸⁷ TESz III. 260.

pusztult nem zsellér lakhelyeket, vagyis a telkes jobbágyok elhamvadt házainak számát. Ezt az értéket látszik célszerűnek megfeleltetni a dica-jegyzék adóporta-számával, hiszen a porta elsősorban a telkes jobbágyokra vonatkozott. 1544 és 1556 között a bábonyi porták száma 4 évből 9, 4 évből 8, 1552-ben pedig 7 (átlag: 8,3). Az átlagos portaszámot 8-nak véve, ebből kivonjuk a megmaradt 3,5 portát, s megtudjuk, hogy az 1564-es tűzvészben 4,5 porta pusztulhatott el. Ez az adóegység megfelel 9 leégett lakóportának, vagyis egy adóporta, a fenti feltételek mellett, úgy tűnik, ekkor két lakóportát takar. Az 1564-es portális összeírásban így $4,5 \times 2 = 9$ leégett telkes ház, $3,5 \times 2 = 7$ épen maradt jobbágyház, 7 leégett és 5 ép zsellérház sejthető, összesen 28. Ez az érték ugyanannyi, mint az 1563. évi urbárium telekszámra mögé képzelt családfőszám (a libertinussal együtt). A két forrástípusban nagyjából megfelel egymásnak a családfők, illetve a házak (lakóporták) – mint a népesség fontos mutatóinak – értéke. Ezek a kategóriák azonban különböző társadalmi helyzetű családfőket takarnak (telkes, féltelkes jobbágy, zsellér, libertinus), akiknek családjára az életminőséget, gazdasági erőt, létszámot tekintve más és más lehet. Az 1563–564. év forrásainak indexeit van okunk visszavetíteni az előző évtizedekre is, hiszen a portális összeírások szerint a porták száma a 16. század közepén nem mutat jelentős változást. A zsellérek száma ugyanebben a fonástípusban: 1546: 15 fő, 1549: 8 fő, 1554: 10 fő, átlagban 11 fő, míg az urbáriumé: 12 fő.

Hogy a demográfiai vizsgálatokhoz más mutatókat is felhasználjunk, szükség van a fentebbi források mellé egyéb kútfőket is bevonni. A dica-jegyzékek, az urbárium anonimitása mögött a faluban élt hús-vér emberek rejtőznek, s személyük előcsalogatására a kora újkori történeti források közül a legalkalmasabbnak a dézsmajegyzékek tetszenek. Így Bábony első név szerinti jobbágyösszeírását az 1548. évi gabonajegyzék őrizte meg.⁸⁸ Az egyházi tized (melyet ebben az időben már nem is az egyház szed, hiszen az egeri egyházmegye tizedjövedelmét a kamara bérlte, az egeri végvárat fenntartandó),⁸⁹ behajtása igen szigorú volt, így a dézsmaadók közé a helység minden, a termésből részesült felnőtt férfilakosát felvették. Néha szerepelnek a dézsmaadók között özvegyek is, akik férjük halála után feltehetőleg olyan család fejei, amelyekben legalább egy mezőgazdasági munkára képes felnőtt férfi él, hiszen nehezen képzelhető el, hogy egy nő egyedül legyen képes néha évekig dézsmát adni.

Az 1548. évi gabonated-jegyzékbe felvett 23 jobbágnév és mellette a fizetett őszi gabonadézsmára (30 kévés kalangyában és kévében) egyszerre rántja elő a névtelenség homályából Bábony lakosait a középkor forrásszegény évszázadai után, hogy ezentúl már soha ne süllyedjenek vissza az ismeretlenségbe.

⁸⁸ MNL OL E 158. Borsod 1548. A dézsmajegyzékek (MNL OL E 158 Borsod 1548–1683) a Magyar nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárában a 359–386. számú mikrofilmen is kutathatók. A továbbiakban a dézsmajegyzékek levéltári jelzetére külön nem hivatkozunk.

⁸⁹ N. Kiss 1960, 5.

Bábony gabona-dézsmafizetői 1548-ban

Családnév	Keresztnév	Latinul (a jegyzékben)	Gabonatermés	
			kalangya	kéve
Domik	Demeter	<i>Demetrius Domich</i>	3,5	
Szalai/Zalai	Benedek	<i>Benedictus Zalay</i>	2,5	
Balog	Dénes	<i>Dionisius Balogh</i>	8	
Csipán	János	<i>Jonnes Chypan</i>	10	
Bíró	Antal	<i>Anthonius Biro</i>	1	8
Vizes	Márton	<i>Martinus Wyzes</i>	2	
Cigler	Pál	<i>Paulus Chiegler</i>	7,5	
Nagy	Dénes	<i>Dionisius Nagh</i>	15	
Deme	István	<i>Stephanus Deme</i>	6	
Csompos	István	<i>Stephanus Chiompos</i>	0,5	
Bede	Ambrus	<i>Ambrosius Bede</i>	1,5	
Varga	Máté	<i>Matheus Warga</i>	3	3
Sile	Ferenc	<i>Franciscus Sile</i>	2,5	
Kopasz	Mihály	<i>Michael Kopaz</i>	5,5	
Király	Berec	<i>Briccius Kyral</i>	1	4
Csegle	Antal	<i>Anthonius Chegle</i>	1	9
Bolta	Imre	<i>Emericus Boltha</i>	2	8
Csipán	Orbán	<i>Urbanus Chiepan</i>	5	10
Domik	István	<i>Stephanus Domik</i>	1,5	3
Oláh	Balázs	<i>Blasius Olah</i>	3	
Kis	Fábián	<i>Fabianus Kys</i>	3	
Diák	Dénes	<i>Dionosius Dyak</i>	1	3
Tót	Lőrinc	<i>Laurentius Thott</i>		

Forrás: MOL E 158 Borsod 1548

1549-ben 36-an adnak gabonadézsmaát, 1556-ban pedig 42-en fizetnek bortizedet, a gabona és a bor ugyanis azok a jellemző termelvények, amelyekből az egyház (és a földesúr is) 10%-ot sajátít el a jobbágyoktól. Már a legelső dézsmajegyzéken feltűnik bizonyos családnevek egyezése, amely ilyen kicsiny népességben rokonságra utal, s jelzi, hogy a falu nemcsak feudális birtok, földközösség, gazdálkodási és települési egység, népességhordozó és -megtartó helység, hanem olyan közösség is, melyet a vér- és házasodási rokonságok hálói szőnek át és fonnak mennél szorosabbra. A fennmaradt dézsmajegyzékek „sűrűsége” alapján a 16. század közepétől két jól elkülöníthető periódust vethetünk össze a bábonyi családok és rokonsági kapcsolatok vizsgálatához: 1548–1556 és 1576–1581. Az egyik intervallum vége és a másik kezdete között 10 év telik el (ekkor nem ismeretes dézsmajegyzék), míg 1548–1581

között éppen egy emberöltőnyi idő: 33 év, elegendő ahhoz, hogy a jelentősebb családokat és generációs változásokat regisztráljuk. A két vizsgált időszakban feltűnő a törzsökös családok állandósága s az egyes családokon belül a dézsmaadó felnőtt férfiak nagy száma. 1548–1556 között tűnnek fel az alábbi családok:

Csépány (János, Orbán, Mihály, Benedek),
Cegler v. Cigler (Pál, Antal, Márton, Bálint),
Varga (Máté, Bálint),
Domik (Demeter, István),
Nagy (Dénes, János, András, Pál),
Kis (János, Fábrián, Péter),
Bodnár (Balázs, Bereck),
Balog (Tamás, Dénes),
Deme (Márton, István),
Diák (István, Dénes).

Ezek közül csak a Bodnár, Diák, Deme és Kis név nem kerül át az 1576–1581 közötti időszakra, de ekkor feltűnnek új családok is:

Dombi (Miklós, Tamás),
Szakács (János, Jakab, Gergely).

Van olyan család, amelyből az első időszakban csupán egyetlen személy bukkan fel, de a következőben több, illetve más is:

Tót (Lőrinc – Lőrinc, János),
Fábrián (István – Miklós, István),
Csompos (István – Vince),
Kovács (Gergely – Albert),
Vizes (Márton – Albert).

Öt olyan személyt találunk, aki mind a két intervallumban fizette a dézsmát:

Cigler Pál (1548–1581),
Csépány Mihály (1556–1581),
Fábrián István (1556–1578),
Tót Lőrinc (1548–1581)
Diák-István Péter (1556–1581).

Bennük nemcsak 25–30 évig aktív jobbágyi szolgálatot teljesítő férfiakat láthatunk, hanem a falu társadalmának legtekintélyesebb személyiségeit is. Ezt igazolja, hogy Tót Lőrinc többször is volt falubíró (1548-ban nem ad dézsmát, 1578-ban bíró), hasonlóan Csépány Mihály is (1556-ban nem fizet bortizedet – valószínűleg bírósága miatt, 1581-ben pedig bíró). Külön figyelmet érdemel István Péter, aki 1556-ban Diák melléknévvel szerepel, s még a század végén 1594-ben és 1597-ben is ott van a gabonadézsmát szolgáltatók között. A dézsmaregisztrumok szerint 39 évig volt dézsmafizető, István vezetéknevvel az egyetlen.

Az azonos családnevet viselők mindegyikét természetesen nem tekinthetjük családfőnek, hiszen az egy kenyéren élők közül többen is adhattak dézsmát, a termeléstől függően, ez különösen jellemző a bordézsmafizetésre. Az 1563. évi urbáriumba felvett 15 telkes jobbágy családfőt mégis több okunk van köztük keresni, mint azok

között, akik csak egyszer jelennek meg a dézsmalistán. Az utóbbiak nagyobb hányada kerülhet ki a zsellérek közül, akik jobbágytelek híján mobilabb elemei a falu társadalmának. A telkes családfők a dézsma mennyiségével is ki kell, hogy tűnjenek. Az 1548–1549. évi gabonajegyzék alapján közéjük tartozik: Domik Demeter, Balog Dénes, Csépan János, Vizes Márton, Cigler Pál, Nagy Dénes, Deme István, Varga Máté, Tót Lőrinc, Kovács György. Nevük sorrendje alig változik a dézsmajegyzék felvételénél, ami valószínűleg beltelkük, lakóházuk helyének állandóságára mutat, illetve arra, hogy az esedékes dézsmalistát mindig a korábbi év(ek) összeírása alapján kezdték el felvenni. Az 1548–1549. évi jegyzékekben a legnagyobb dézsmafizetők mellett a névsor vége felé ismét feltűnnek az ismert családnevet viselők (Domik István, Cegler Antal, Csépan Orbán, Balog Tamás). Kérdés, hogy családfők-e, jobbágyi, illetve zselléri jogállásban vagy ugyanannak a paraszti famíliának felnőtt tagjai.

Ha az időben a következő forráscsoportot (az 1576–1581 közötti dézsmajegyzékeket) vizsgáljuk, a családfőnek tekinthető legnagyobb dézsmafizetők általában más keresztnévet viselnek (Balog Gergely, Domik Jakab, Csépan Mihály), mint az említett 1540-es évekbeli „második vonal” tagjai, így az 1548–1549. évi névsor vége felé felvett személyekben rokoncsaládok fejét is láthatjuk. A legelső jegyzékek legnagyobb adózóinak száma (14 fő) megerősíti az urbárium telkes családfőinek számát (15). Az urbáriumban összeírt zsellérek száma (12) megfelel a korabeli portális jegyzékek átlagának (11 fő).

A korai dézsmajegyzékekben nem szerepelnek zsellérek, vagyis olyanok, akik nem adnak dézsmát, csak keresztyénpénzzel váltják meg a tizedet, de ott „bujkálnak” a listákon, a telkes jobbágyok között. Két egykorú forrás összevetése segíthet nyomukra bukkanni. 1549-ben a portális összeírásba 8 zsellért vettek fel, ugyanekkor a 36 gabonadézsma között 9-en vannak, akik a legkevesebb (1–30 kéve közötti) gabonát szolgáztatják (az átlag 70 kéve, a legmagasabb 450). 50 kéve alatt 17-en adóznak. Közülük kerülhetett ki a dica-jegyzék 8 zsellérje. A 9 legkevesebbet szolgáltató között ott találjuk a „nagy” családok nevét viselő Cigler Bálintot 22 kévével, aki Cigler Pál mellett szerepel a jegyzékben, valamint, Balog Gergelyt 6 kévével, ugyanakkor Csépany Benedek 63 kévét fizet, ő ugyancsak harmadik az egyező családnevűek között. A „harmadikak” személyében a legtöbb dézsmát fizető családok férfivá ért ifjait sejthetjük. Közülük Balog Gergely sorsát 1579-ig kísérelhetjük figyelemmel: Balogh Dénes halála után 1556-ban özvegye a dézsmaadó, majd 1576-ban ismét feltűnik Gergely, s 4 éven át a legmódosabb tizedszolgáltatók egyike. Bizonyos apját követte a család és a jobbágygazdaság irányításában.

A forrásoknak viszonylagos töredékességük, szakaszosságuk mellett demográfiai szempontból legfőbb hiányosságuk, hogy a nők, illetve rajtuk keresztül a női ágon való leszármazás nem követhető. Nem tudhatjuk, hogy két különböző családnév mögött nem rejtőzik-e após-vő, avagy sógorsági viszony, amely közös háztartást is feltételezhet. Így az idézett források tükrében a 16. század közepének bábonyi népességéről csupán azt mondhatjuk el, hogy a dica-jegyzékek annak viszonylagos állandóságát mutatják, s ezt a stabil népességet az urbáriumba rögzített mintegy 28 család, esetleg háztartás adja. A nagyrészt magyar nevű családok (kivéve a Ciglereket) egy

részénél nem vethetjük el a külön háztartások létezését sem. A dézsmaadók magas száma (1548–1549 és 1556 átlaga: 35,75 fő) a felnőtt férfilakosság felső határának felel meg, tartalmazva természetesen – főként a bordézsmanál – az ismeretlen számú extraneus, nem bábonyi lakos dézsmafizetőt is. A népességet rajtuk kívül a forrásokban nem dokumentált felnőtt nők, mezőgazdasági munkára még képtelen gyermekek, öregek alkotják, illetve más szociális és társadalmi elemek is alkotórészei lehetnek. A 16. század közepének népessége a kora újkor maximumának tekinthető, ez érthető is a korszak európai mezőgazdasági konjunktúrája miatt. Az 1564. évi dicalis összeírásban említett részleges tűzkár után, melynek 16 lakóporta esett áldozatául, 1570-ben az egész falu leégett, ezért nem fizetett állami adót. A katasztrófát követő évben, 1571-ben még csak 1 adóportát írnak össze a dicatorok, 1576-ban azonban már 6-ot, megközelítve az 1540–1550-es évek átlagát (8,36 porta). A portaszám gyors emelkedése a falu vitalitásának, gazdasági erejének bizonyítéka, amely feltételezi a lakosság magas fokú integritását is. A portaszám 1578-ban és 1582-ben: 5, 1588-ban pedig 3-ra csökken. Ugyanennyi a mezőkeresztesi csata évében, 1596-ban is. A török elleni harcok talán legpusztítóbb időszaka, a 15 éves, a korban „hosszúnak” nevezett háború egyetlen hódoltsági peremvidéki helység esetében sem múlt el nyomtalanul, általános volt a termelőerők pusztulása, a lakosság drasztikus fogyása.

Telkes jobbágyág, taksások, nemesek a 17. században

A zálogbirtoklás korából sajnos nem ismerünk olyan urbáriumot, amely a jobbágytelkek számát tartalmazná, így a népességre vonatkozó 16. század végi kútfő, a dicalis összeírás mellett, egyedül a dézsmajegyzék. 1598 és 1609 között új állami adórendszert vezettek be Magyarországon, mert a porta mint adóegység alkalmatlanná vált az adóztatásra. „A porta és a telek közti kapcsolat felbomlott, és a kettő között új állandó összefüggést nem tudtak találni [...] Jobbágyadózásunk történetében változást az 1598. év hozott. A rendek házak szerint szedett adót szavaztak meg, minden lakott jobbágy és zsellérház után 1,5 forintot [...] Egység a lakott ház, függetlenül attól, hogy hány család él benne, és hogy tartozik-e hozzá a határban föld, rét, melynek termése a benne lakók ellátására elegendő” (Juhász Lajos).⁹⁰ Bábonyban az 1596. évi portaszám (3) után 1598-ban 20 házat írnak össze az adórovók. Figyelemmel az összeírás során feltételezhető visszaélésekre (családok összeköltözése, szökések stb.), ez a lakott házak minimális számának tekinthető. 1599: 15, 1600: 9, 1602–1604–1605: 4, 1606: 3 az adóházak (*domus*) száma a jegyzékekben, amely természetesen nem felel meg a lakóházak valódi számának, annak ellenére, hogy a törvényhozók és kormányzat eredetileg a valóban lakott ingatlanok után szedte volna az állami adót. 1594-ben 26-an fizetnek gabonadézsmát, 1596-ban pedig az utolsó régi rendszerű portális összeírás 3 portájának 10 gabonadézsmát adó paraszt feleltethető meg. 1598-ban 20 házban laktak azok, akik az előző évben bortizedet fizettek, szám szerint 21-en. Ez a szám tartalmazza az ismeretlen extraneus

⁹⁰ JUHÁSZ 1936, 551–553.

szőlőbirtokosokat is, így a bábonyi dézsmafizető felnőtt férfiak száma a dézsmajegyzékek alapján 10 és 21 közé esik a ház mint adóegység alapján kivetett első portális adó idején. Ha a kétféle dézsmajegyzéket (1596: gabona, 1597: bor) összevetjük, a családnevekben az alábbi egyezéseket találjuk:

Csépány (András: gabona, Máté: bor),
Balog András (gabona–bor),
Dombi (Miklós, János, Péter: bor),
Nagy Antal (gabona–bor),
Varga (Tamás és Imre özvegye: gabona–bor, Gergely: bor),
Szakács (Albert és Máté: bor).

A 7 családon, ill. családfőn kívül még bizonyosan Bábony népességéhez tartozik az alábbi 6 fő is, hiszen az 1596–1597-es dézsmajegyzékeket megelőzően, ill. utána is szerepelnek a dézsmaadók között:

Kazai István özvegye (bor), István Péter (bor),
Kovács Albert (bor),
Kalácsos András (bor),
Végh Balázs (gabona),
Valkó Imre (gabona).

Jóllehet az 1596–1597. évi tizedösszeírásokban nem találjuk a nevét, mind 1594-ben, mind 1600-ban dézsmaadó Tót Lőrinc és Patvaros Márton, így a közben eltelt időben sincs okunk őket kizárni a népességből. Ez a 15 családnév és 20 dézsmaadó személy alkotta a 16. század végén a bábonyi lakosság gerincét, 1596-ban 20, 1599-ben pedig 15 (adó)háznál lakván. A Csépány, Dombi, Varga és Szakács rokonságban valószínűsíthető a külön háztartás, ház, esetleg külön telek is. A 15 és 20 közötti családfőszám, ill. a 20 és 15 adójegyzékbe felvett ház mögötti népesség – ha szám szerint is ismeretlen is, mindenképpen csökkent a század közepéhez, második harmadához képest. Az akkori mutatók (adóporta, lakóporta, úrbéres telekszám, zsellérek, dézsmaadók) és a századvégi paraméterek (adóporta, adóházak, dézsmaadók) közül csak az utóbbiak feleltethetők meg egyértelműen egymásnak. 1549 és 1556 között 33,6 fő a dézsmaadók átlaga, 1594 és 1597 között: 18,9 fő, több mint a harmadával csökkent (58%-ra). Ha az urbáriumban szerepelt családfők (28) és a házak, ill. a 16. század végi családfők (15–20) átlagának (17,5 fő) viszonyát tekintjük, a családfők száma 62%-ra csökkent. A két becslés értéke jelentős, de nem drasztikus népességszám-csökkenést mutat. A 16. század legvégén és a 17. század legelején, a házak szerinti adózás intervallumában a ház-számérték 3-ra való csökkenése (1606) azonban már az adózó népesség további, szinte zuhanásszerű apadására utal. Ez a jelenség jórészt az egész országra jellemző volt ekkor, a 15 éves háború máshol is a termelőerő, lakosság jelentős pusztulásához vezetett. A pusztulás mértéke, az adózó házak száma azonban nem mindig reális mutatója a népmozgalomnak, hiszen „a jobbnak éppúgy meg kellett fizetnie a házára eső adótételt akkor is, ha kevés földet művel, elszegényedett, ha zsellérsorba került, mintha egészszelkes lett volna. [...] Az adózók, az új adót gyorsan kiismerve, tömegesen vonták ki magukat fizetése alól”.⁹¹

⁹¹ JUHÁSZ 1936, 556.

A tárgyalt korszak másik forrástípusa, a dézsmajegyzék is a népesség erős csökkenését mutatja. 1600-ban a 9 adózó házban lakók közül 14-en adnak bordézsmát (a nevek alapján extraneus nincs közöttük). 1601 és 1606 között az adóházak száma 4 körül mozog, a dézsmaadók száma pedig 1601: 4 fő (gabona), 1602: 5 fő (gabona), 1602: 13 fő (bor, az extraneusok száma: 9), 1604: 7 fő (bor). Az utóbbi érték a dézsmaadókat tekintve a mélypont, amint az 1606-ban összeírt 3 adóház is annak tekintendő. Más források hiányában nem tudni, hogyan vészelt át ezt a nehéz időszakot a falu lakossága, mennyire csökkent le valójában a népesség, de ezek a kútfők mindenképpen igazolják: Bábony lakosságának kontinuitása a 15 éves háború idején is megmaradt, sőt a falu társadalmának még ekkor is volt ereje az állami adó és az egyházi tized fizetésére.

Hogy az adóegységnek választott ház és az adófakultás, a népesség nagysága között mekkora diszcrepancia feltételezhető, mutatja az 1608–1609-re vonatkozó források egymás mellé állítása. 1609-ben, amikor utoljára szavazták meg a rendek az adót a domus mint adóegység szerint, Bábonyban már csak 1 (!) adóházat vettek fel a dikátorok, míg a bortized jegyzékeibe mind 1608-ban, mind 1609-ben 20 dézsmaadót jegyeztek fel. A neveket tekintve az előző időszak tizedfizetői (családjai) mellé – mint Csépán, Kovács, Dombi, Szakács, Kalácsos, Varga, Végh, Tóth, Valkó – újabbak is felsorakoztak, mégpedig Mente János (egy Mente István 1549-ben már adott gabonadézsmát), Jócik Balázs, Koronci István, Lukács Antal, Zsigmond János és 1610-ben Sóvári Mihály. Sajnos, az állandó népességet adekvátan tükröző gabonadézsmát nem ismerjük ebből a két évből, de így is kitűnik, hogy miközben a dicalis adójegyzék szerint óriási mérvű telek- és házpusztulás, ill. népességcsökkenés következett be, a 17. század első évtizedének végén a meglévők mellé újabb bordézsmaadók jelennek meg az összeírásban, akik a bábonyi szőlőhegyeken művelik, esetleg műveltetik a kora tavasztól késő ősziig állandó jelenlétet, megfeszített, szisztematikus munkát igénylő szőlőbirtokot.

1610-től az országgyűlés határozata szerint ismét a porta az adó alapja, de ez ettől kezdve – törvényileg meghatározva – 4 jobbágy- vagy 12 zsellérházat jelent. Természetesen az új adóegységből sem lehet egyenesen visszakövetkeztetni a falu házaira, gazdaságaira, de a porták számának változása, ill. stagnálása jelzi az adózók fakultásában bekövetkezett esetleges változást. A porták száma: 1610/1613: 1, 1618: 1,25, 1620: 1,5, 1623: 1,25, 1626: 1, vagyis a 16. század első negyedében alig változik a falu adóképessége, 1 porta körül mozog. Hogy az 1608–1609. évi bordézsmaadók száma (20) mögött stabil népesség áll, igazolják az 1614 és 1625 közötti gabonatisztregisztrumok is. 1614: 11 fő dézsmaadó, 6 fő keresztyénpénzes (feltehetően zsellér), 1621: 23 fő dézsmaadó, 1624: 16 fő, 1625: 19 fő. A korszak szintén hiányos bortized-összeírásaiban is hasonló nagyságú a dézsmafizetők száma, a többlet a szőlőbirtoklás különleges jellegének tudható be – 1610: 23 fő dézsmaadó, 1611: 24 fő, 1613: 21 fő, 1616: 23 fő, 1617: 22 fő, 1618 és 1620: 17 fő, 1625: 13 fő. A gabonadézsmát fizetők átlaga évi 18,7 fő, a bortized-adóké 20 fő, a dézsmaadóké általában 1614 és 1625 között 19,3 fő. Ez az érték nem sokkal tér el az 1594–1597 között számított átlagtól (18,9 fő). A 17. század eleji mélypont után erőteljes regenerálódás,

újjáéledés jellemzi a bábonyi parasztságot. A népesség természetesen nem hullámzott a dézsmafizetők arányában, változásai lassúbbak voltak, s a század elején sem apadhatott le a dézsmaképeség arányában, és a dézsmaadás fellendülésével sem gyarapodhatott olyan mértékben. Források hiányában nem dönthető el, mi történt közben a népesség azon elemeivel, amelyek nem jelentek, ill. nem jelenhettek meg a dézsmajegyzékekben.

Mivel a demográfiai vizsgálathoz a dézsmalistákon kívül a 17. század első harmadára más forrás nem ismeretes, a dézsmaadók számán túl ismét a nevek összehasonlító vizsgálata adhat némi segítséget. A század legelejéhez viszonyítva újabb nevek jelennek meg:

Kutas András,
Lengyel Máté,
Sóvári Mihály, István és György,
Sós György, Péter és Bálint,
Domik János,
Török Mihály és István.

Feltűnő 1615 és 1625 között az özvegy (*relicta*) dézsmaadók nagy száma: 1611-ben még Patvaros Márton fizeti a tizedet, 1613 és 1618 között Patvaros Zsófia. Menté János 1616-ban szerepel utoljára a tizedösszeírásban, 1717 és 1620 között már csak az özvegye. 1611-ben Jócik Balázs, a következő évben már az özvegye adja a dézsmát 1617-ig. 1613-ban Csépán András a bíró, 1616-ban már özvegyét írják össze a dézsmafizetők között. Kalácsos András 1617-ben még szerepel, 1620-ban és 1624-ben már özvegy felesége adja a dézsmát. Lengyel Máté 1611-ben tűnik fel a parasztok között, 1613-ban még ő a dézsmaadó, 1614-ben már Lengyelné. 1614-ben úgy tűnik fel a két zselléreként összeírt özvegy: Batkainé és Borsodiné, hogy előttük ezen a családnévvel senki sem szerepelt a fennmaradt listákon. 1618-ban Balog Erzsébet is ott van a dézsmaadók között, pedig Balog családnévvel 1600-ban írtak utoljára össze dézsmafizető jobbágyot. Bogdán Gergely 1624-ben még él, 1625-ben már az özvegye szerepel, hasonlót tapasztalunk Tót Lőrinc és Szakács János esetében is. Ez az 1624–1625-ben bekövetkezett három haláleset már nem lehet véletlen, ahogyan az 1611 és 1625 közötti 6 halálozás sem (összesen 9 fő), ha azt a 3 özvegyet nem számítjuk, akiknek férjét nem ismerjük. Ismert az 1620-as évek egyik pusztító járványa, amelyet a császári hadsereg terjesztett a Magyar Királyságban, de a török háborúk idején általános volt a járványok „grasszálása”. Mivel a jobbágyok halála után özvegyük szerepel dézsmaadóként, családfőket vagy háztartásfőket kell az aszszonyokban látnunk, ők az ún. *relicta*-háztartás, azaz az özvegyek nevéen és irányításával tovább vitt jobbágyháztartás és gazdaság megjelenítői.⁹² A családfők magas halálozási arányszámára nem szolgálnak elegendő magyarázattal a hódoltsági peremvidéken, végvárok környékén gyakori török portyázások, császári katonaság, végváriak, „kurucok” harcai. A források hallgatása miatt nem ismerjük a konkrét okokat, csak feltételezzük a járványokat, esetleg a háborús veszteségeket. Az, hogy

⁹² A *relicta*-háztartáshoz vö.: VERESS 1958.

özvegyek váltják fel elhalt férjüket a tizedszolgáltatásban, arra utal, hogy nincs felnőtt férfi a családban, aki az elhunyt családfő örökébe lépne, de a paraszti familia még képes a jobbágyi szolgáltatásokra. A családok egy részénél a családfő halálával a név is kivész az összeírásokból, így 1673-ben Lengyel István özvegye még egyszer ad gabonadézszmát, de utána már nem találkozunk a család nevével. Patvaros Márton, Jócik Balázs, valamint Kalácsos Márton halálával családnevük is elenyészik. A Szakács-rokonság, amely nem egyszer 3–4 dézsmafizetőt is adott egyszerre, 1625 után nem szerepel a forrásokban. De így van ez az 1610-ben feltűnt Sóvári névvel is. A 17. században magasabb az özvegy női családfők száma Sárospatakon is, mint a 16. században. Azok az özvegyek, akik megtartották a telket férjük halála után, minden bizonnyal tovább működtették a gazdaságot is, talán a fiúk, esetleg más férfi rokon segítségével, de mindenképpen nagy szervezőkészségről és elszántságról téve tanúságot.⁹³

A népesség csökkenése a 17. század első negyedének végére a forrásokban is megmutatkozik: 1626-ban ismét csak 1 porta a falu adóképesége, ugyanekkor a gabonadézszmát 10-en fizették. 1623-ban a portaszám: 1,25, 1625-ben a gabonadézsmaadók száma: 19 fő. A század további részéből igen hiányosak a dézsmajegyzékek, így a népesség csökkenésének mértéke a forrástípuson belül alig kontrollálható, de bizonyos csökkenést az 1621. évi maximumhoz (23 fő) tényként kell elfogadnunk. Hogy a csökkenés a század első harmadának végéig is eltarthatott, a portaszám is jelzi: hiszen 1630-ban és 1631-ben már csak fél adóporta után róják ki a dicát a bábonyiakra.

A század második harmadára a Bábony történetére vonatkozó eddigi források is elapadnak, s alig van honnan merítenünk a népességet vizsgálandó. 1638-ban még összeírnak fél portát, 1652-ből pedig a bordézszmát ismerjük.

Bordézsma-adók Bábonyban 1652-ben

<i>Dézsmaadó</i>	<i>Köböl</i>	<i>Ice</i>
Balog Márton bíró	1	11
Cipán Jakab		9
Varga István		1
Valkó Mihály		11
Tót Mihály		1
Török István		1
Jász Márton		1
Miklós Tamás		9

Forrás: MOL E 158 Borsod 1652

Az 1626 és 1673 közötti időszakra a dézsmajegyzékeken kívül a birtoktörténetben már említett 1640–1642. évi zálogleveleket hívhatjuk segítségül a népmozgalom

⁹³ Az özvegy jobbágyasszonyokról bővebben: PÉTER 1989.

vizsgálatához.⁹⁴ 1640-ben Nyáry Miklósné Bánffy Judit zálogos levelében 7 „emberét” [jobbágyát] adja zálogba 11 puszta házhelyével együtt a Jászyaknak. A puszta telkeknek felsorolja egykori úrbéres tulajdonosait is, hiszen a jobbágyi telek vagy házhely a rajta ülő, a telek külsőségeit művelő jobbággal együtt képezi a földesúr tulajdonát. 1642-ben Haller Sámuel bábonyi porcióján 6 emberét és 5 puszta házhelyét zálogosítja el Jászy Mártonnak. A két oklevél együttesen vonatkozik a bábonyi birtok egész telekállományára, így összevont vizsgálatuk a falu teljes úrbéres telekszámára és jobbágynépességére szolgálhat adatokkal. A záloglevelekben 13 jobbágyot, ill. telket és 16 desertát adnak zálogba, vagyis az összes járadékköteles telkeknek 55%-a puszta. A telkekről a forrás nem árulja, hogy egészek-e vagy csak hányadok, de minden valószínűség szerint egy részük töredéktelek, hiszen elképzelhetetlen, hogy az 1563. évi 13 egész- és 2 féltelkekből egy évszázad alatt 29 egésztelek legyen. Azt sem zárhatjuk ki, hogy esetleg zsellérházhelyek is vannak közöttük. A több mint 50%-os telekpusztulás nem különleges jelenség a 17. század első felében; a hódoltsági viszonyok, a kettős adózás, a mezőgazdasági dekonjunktúra egyaránt közrejátszhatott a telkek elnéptelenedésében. A népmozgalom szempontjából a pusztulás mértéke azonban nem lehet egyedül irányadó, hiszen a telek puszta volta sokszor nem a népesség eltűnését jelenti, hanem csak azt, hogy a telken ülő gazdálkodó család nem képes a földesúri járadékokat és egyéb adókat fizetni, ezért telkét átmenetileg vagy örökre visszaadja. Ezután zsellérként, szolgaként ugyanazon a telken, sőt még ugyanabban a házban is megmaradhat, de már nem telkes jobbágyi státusban. Célravezetőnek tűnik nevenként megvizsgálni Bábony kora újkori történetének az egyetlen olyan forrását, amely a korabeli és megelőzően ott élt jobbágyok névsorát a falu egészére vonatkozóan tartalmazza. Az 1640–1642. évi záloglevelekbe felvett puszta telkek „névadói”, egykori jobbágyai mellett azt az időintervallumot adjuk közre, ameddig a dézsmajegyzékekben szerepeltek:

Bábony telkes jobbágyai 1594–1642

<i>Jobbágyok (puszta telkek) 1640–1642</i>	<i>Dézsmaadás (év)</i>
Domik János	1614–1617
Dombi Péter	1597–1621
Jócik Balázs	1608–1611
(özv. Jócik Balázné)	1613–1617
Kalácsos András	1597–1617
(özv. Kalácsos Andrásné)	1618–1625
Nagy Antal	1596–1611
Patvaros Márton	1594–1611
(özv. Patvaros Zsófia)	1613–1620
Mente János	(és özvegye) 1608–1616
Miklós Tamás	1625
Varga András	1625

⁹⁴ MNL OL NRA 917/15.

Tót György		1608–1621
Tót Simon		1613–1618
Szakács Máté		1594–1625
Tóth Lőrinc	(és özvegye)	1614–1625
Szakács János		1608–1624
Valkó János		1609–1625
Nagy Jakab		

Forrás: MOL NRA 917/15; E 158 Borsod

A fenti nevek közül Miklós Tamás még 1673-ban is szerepel a dézsmaösszeírásban, Valkó János családnevét pedig Mihály viszi tovább (1652, 1673), leszármazói pedig a 17. század végén ismét telkes jobbágyok. A Dombi, Jócik, Kalácsos, Patvaros, Mente, Szakács nevek pedig 1640–1642-ben fordulnak elő – mint elhagyott telkek egykori gazdái – utóljára. A felsorolt nevekből 8 (60%) 1620–1625 között még szerepel a forrásokban, 5 pedig (33%) még 1625-ben is, vagyis pusztulásuk csak 1625 utánra tehető. Az 1640–1642-ben már deserta telkek 67%-a 1611–1625 között pusztásodott el. Feltűnő, hogy ugyanebben az intervallumban szerepeltek nagy számban özvegy dézsmaadók a jegyzékekben, ekkor volt szokatlanul magas a családfők halálozási aránya. Az elhagyott telkek jobbágytulajdonosai közül 6 bizonyosan ekkor halt meg (Jócik Balázs, Kalácsos Márton, Patvaros Márton, Mente János, Tóth Lőrinc, Szakács János). 1626 és 1642 között lett pusztá az összes elhagyott telek 33%-a, és a pusztásodás a bábonyi családok egy részét is kiostálta a népességből.

Míg a pusztá telkek 1640–1642. évi listája egy elmúlt történeti korszak emléke, a telkes jobbágyok névsora ugyanebből a forrásból már előremutat a század második felére: Domik János, Balogh Márton, Csipán Jakab, Koronci Ferenc, Koronci István, Kovács Orbán, Jász Márton (kétszer), Kormos István, Kasza Jakab, Tót Mihály, Török István, Varga Balázs. Domik János 1626-ban még szerepel a dézsmaadók között, míg ugyanezen a néven 1614–1617 között is dézsmaadó az összeírásokban. Hogy két személyről van szó, igazolja, hogy a Nyáry-örökösök záloglevélében az egyik deserta Domik János pusztájaként szerepel, ill. Domik Jánost jobbágyként is zálogba adják. A forrásokban 1549 óta szereplő Domik családnak János az utolsó tagja, ez a családnév nem éri meg a 17. század utolsó harmadát. A Csépán/Csipány nevű törzsköcs bábonyi familia is csak 1673-ig (Csipány Jakab) követhető a kora újkori forrásokban. A Koronci/Korinci család 1642-ben még két családfővel szerepel a jobbágynévsorban, de a század utolsó harmadában már hallgatnak róla a források. Először az 1556. évi bordézsma-jegyzékben tűnik fel Koronci Ferenc talán extraneus birtokosként, majd 1604-től a család folyamatos dézsmaadó Bábonyban. 1673-ban még dézsmaadó Koroc István özvegye, akiben a családnév utolsó viselőjét sejtjük. A Koronci név eltűnésével olyan család enyészik el, amely (a Jócik, Mente familiákhoz hasonlóan) csak a 17. század elején tűnik fel a faluban. Török István 1621-ben ad először dézsmát, s ő sem örökíti tovább családnevét. A Balog, Kovács, Varga, Tót családneveket a 16. század közepétől kísérik a források, gyakoriságuk miatt azonban azonosításuk nem könnyű. Mind a négy családnév kontinuuus a 17. század

végéig. Kasza Jakab neve csak a záloglevélben szerepel. Kormos István 1640–1642-ben bukkan fel először, nevét Mihály örökíti tovább, aki 1681 után nem szerepel az összeírásokban. A család legkésőbb tűnik fel azok között a parasztcsaládok között, melyekről a 17. század végén már hallgatnak a források. A zálogos levelek telkes jobbágysai között Jászi Márton mind a Nyáry-, mind a Haller-féle porcióban szerepel. Vagy a két oklevél kiállításuk között eltelt időben költözött át egyik telekről a másikra, vagy már ekkor két telek úrbérése volt. Jászi Márton 1625-ben tűnik fel először a dézsmafizetők sorában, s vele jelenik meg az a családnév (Jász/Jászi/Jászka), melyet a kora újkor végén az egyik életerős parasztcsalád visel majd. A záloglevelek jobbágynevsora (Jászi Márton kettős felvételével a 13 helyett 12 családfő) és az 1652. évi bordézsmá (8 fő) távolról sem elegendő ahhoz, hogy a népesség nagyságára becslést tegyünk. Nem tudjuk, hány zsellér volt, s hányan élveztek mentességet a jobbágyi szolgáltatások alól. A 12 jobbágycsalád-fő és a mögöttük képzelt háztartások a népesség minimumát jelentik. A dézsmajegyzékbe felvett nevek mindegyike szerepel a telkes jobbágyok között, így a bordézsmá-adók egyben telkes családfők is, a telekállomány 45%-át foglalva el. A 16. század végéhez viszonyítva az akkori 15–20 háztartásfő (15–20 ház) és átlagban 19 dézsmaadó a 17. század közepére apadt ugyan, a telekpusztulás is erre utal, de a 12 telkes jobbágy még mindig viszonylag jelentős népességet feltételez.

A 17. század második harmadára jellemző forráshiányt a század vége felé a kútfők meglehetősen bősége váltja fel. Megszaporodnak a vármegye népességre vonatkozó összeírásai, melyek a törökör végi bábonyi társadalomról az addiginál jóval árnyaltabb képet adhatnak.

1652 után 1673-ból (gabona: 13 fő), 1681-ből (gabona: 8 fő), 1683-ból (bor: 6 fő) és 1700-ból (gabona: 14 fő) ismerünk dézsmáösszeírást. A dézsmaadók száma némileg emelkedett az 1652. évhez viszonyítva (8 fővel), de ekkor a demográfiára már pontosabb források is rendelkezésre állnak.

A falu népessége és társadalma a 17. század végén

1695-ben összeírták néhai Jászy János birtokos javait, melyek között az új földesúr, Döry András tulajdonában Bábony mint teljes falu (*possessio integra*) szerepel.⁹⁵ Ez egyben Bábony első olyan urbáriuma is, amely az úrbéres kötelezettségek és telekszám mellett tartalmazza a jobbágyok nevét, sőt a velük élő fiakét is.

Bábony urbáriuma, 1695

<i>Jobbágy neve</i>	<i>fiú</i>	<i>ökör</i>	<i>tehén</i>	<i>disznó</i>	<i>kecske</i>	<i>féltelek</i>
Jászka István	2	2	1			1
Balog György	1			2	11	1
Kutas György	1		1	1		1
Kutas Péter	1			2		1
Bíró András			1			1

⁹⁵ MNL OL UeC 110/31.

Varga Mihály	1	4	1	3		1
Bogdány György	1			1		1
Vokó János				3		1
Vokó Imre						

Forrás: MOL UeC 110/31

Egy évvel később, a török kiűzését követő első dicalis összeírás alkalmával a vármegye készített lajstromot a falu lakosságáról és adóképességéről.⁹⁶

Bábonyi lakosai az 1696. évi adóösszeírásban

<i>Név</i>	<i>szántó föld 3 nyomásban (mérő)</i>	<i>szőlő (kapás)</i>	<i>bor (csöbör)</i>
<i>Jobbágyok</i>	8	3	
Valkó János	8	3	1
Bogdán György	8	5	1
Varga Mihály	8		2
Csitkó András	8	4	
Jászka István	8	5	2
Illyés István	8	2	
Kutas György	8		2
Kutas Péter	8		
<i>Cenzuális nemesek</i>			
Nagy András	8		
Tekes Márton	8		
Nehéz Ferenc	8	2	1
Balog Márton	8	5	2
Borsodi Mihály	8		3

Forrás: MOL E 158 Borsod 1696 és BAZML IV. 501/b III. I. 70.

A családnevet vizsgálva kitűnik a törzsökös családok (Varga, Bogdán, Valkó, Kovács) mellett újak megjelenése is. A Jász/Jászka család 1625 óta fizet dézsmát, Kutas Péter 1673-tól ismert, Illyés István pedig az 1683. évi gabonalistán említik először. Bíró János (e családnéven az első) 1673-ban kereszténypénzt fizet, 1681-ben szőleje után ad tizedet, ugyanebben az évben pedig Bíró Gergely gabonadézsmát ad. A század utolsó harmadában feltűnt családok közül a legkésőbbi a Csitkó/Csetkó, hiszen 1695-ben még nem szerepel az úrbéresek között, 1696-ban azonban már felvételük az adóösszeírásba. A két összeírás nemcsak a fluktuációra, népességmozgásra lehet jó példa, hanem a társadalmi státus, jogállás változására, a társadalmi emelkedésre is, hiszen Balog Márton az urbáriumban még úrbéres, egy év múlva pedig már cenzust fizető nemes.

⁹⁶ MNL OL E 156. Borsod 1696. és BAZML IV. 501/b III. I. 70.

Mind az urbárium, mind a dicalis összeírás – jöllehet az utóbbi a cenzust fizető ún. taksás nemeseket is lajstromba vette – a népesség egészét tekintve szűkít, hiszen csak azokat tartalmazza, akik az úrbéres, ill. az állami adózás szempontjából szóba jöhetnek. A két összeírást szerencsésen egészíti ki további két vármegyei lajstrom. 1697-ben a „Borsod vármegye lakosainak családjairól és azok összes ingó és ingatlan vagyonáról készült összeírás vagy vizsgálat” csak a családok számát, ill. összesített vagyonukat jegyezte fel.⁹⁷ 1698-ban hasonló családösszeírás készült, de már a családfők neve, a jószágállomány és a termés felvétele mellett a családban élő egyéb „személyeket” is lajstromba vették.⁹⁸ Ez utóbbi is adóösszeírás, amelynek alapján a vármegye elkészítette a repartitiot, az állami adó falunkénti megosztását. Az 1697. évi családösszeírás 12 cenzust fizető nemesnek és 11 jobbágnak írja össze a javait (23 családfő), a másik pedig 2 bíró mellett 8 nemest, 3 libertinust és 9 jobbágot tartalmaz (23 családfő). A családfők mellett feljegyzett személyekben felnőtt termelő férfiakat gyaníthatunk, hiszen Tót Pál libertinus jogállású és Balog Márton colonus [jobbágy] családjában szerepel csak 2–2 személy, a többiben mindben csak 1. 1702-ben a falu urbáriuma szerint Balog Mártonnak már nincsenek nagykorú fiai, viszont mellette Balog István már féltelkes jobbágy, így minden okunk megvan az 1698. évi listán nagykorú, a paraszti munkában még részes felnőtt férfi családtagokat (fiakat) látni, akik egy pár év múlva már „külön kenyeres”, „különös” (saját háztartással és családdal bíró) gazdák, ahogyan a korabeli szóhasználat nevezi a családfőket.

A 17. század legvégén a családösszeírások alapján 22–23 olyan kiscsalád alkotja Bábony törzsnépességét, amelyben a férfi családfőn kívül 1, ritkábban 2 nagykorú férfi vagy fiú él. Az 1698. évi összeírásban a 2 bíró mellett nem jegyezték fel a családjukban élő személyeket, de náluk is 1 főt számítunk, a családfők és velük élő nagykorúnak számító termelő férfiak száma: 46 fő. Ha ugyanennyi nőt képzelünk melléjük, 100–110 fő körüli felnőtt népességet kapunk. Nem számítottuk a családban élő gyermekeket, esetleges szolgálkat, öregeket, betegeket és más, a paraszti munkára nem képes elemeket, mivel ők kívül maradtak az összeírásokon. Ez a stabil lélekszám a kora újkor legvégén viszonylag gyorsan cserélődő, magyar és néhány szlovák nevű család közösségét reprezentálja. A „külön kenyeres” családfők között kétszer szerepel a Csetkó, a Csorba, a Kutas, a Tót és a Nagy családnév, vagyis az összes család 45%-a férfiágú rokonságot mutat. A rokoncsaládokat főként a 17. század végén feltűntek, a „generációváltás” képviselői között találjuk.

Bábony népesség- és társadalomtörténetére az első adatot az 1563. évi urbárium szolgáltatta 28 telkes jobbággal mint családfővel. Alig másfélszáz év múltán, egy történelmi korszak határán, a kora újkor, ill. a török kor végén, amely a falu mikrotörténetében a zálogbirtoklás időszakának a vége is, egy más jellegű forrás 22 családfőt rögzít. A két mutatót bármily óvatossággal feleltetjük is meg egymásnak, egyfelől a népesség bizonyos apadását, másfelől – s ez a lényegesebb – integritását, életképességét, öfenntartó erejét és regenerációs képességét állapíthatjuk meg. A

⁹⁷ BAZML IV. 501/c III. I. 497.

⁹⁸ BAZML IV. 501/c III. I. 498.

források, amelyek köréből korszakunkban teljesen hiányzik a családok nagyságára, lélekszámára, a háztartásokra vonatkozó adat, nem tesz lehetővé a népesség teljes lélekszámának megbecsülését, s nem adnak választ a fogyás és növekedés konkrét okaira sem. A népesség egy része a források jellege miatt homályban marad, hiszen a feudális járadékok, adók szempontjából szükségszerűen csak a termelésben közvetlenül résztvevők tarthatnak számot a joghatóságok – uralkodó, egyház, földesúr, vármegye – érdeklődésére. A gyermekek, a nők, a javakkal nem bírók a társadalom és népesség „néma” alkotórészei, akiket csak különleges esetekben (olyan kiemelkedő terméshozam alkalmával, amelyből nemcsak az úrbéres termelők adóznak, vagy férjük halálakor) szólaltatnak meg időlegesen a korszak kútfői. Egy részüket még ekkor sem tudjuk azonosítani, hiszen nevükön és adójuk, járadékuk mennyiségén kívül mást nem árulnak el magukról. Őket majd csak az újabb korok népszámlálásai, statisztikai fogják szóra bírni, s ezzel árnyaltabban megjeleníteni a népességet, megállapítva lélekszámát mint legfontosabb mutatóját is.

Hogy a 17. és a 18. század fordulója nemcsak az ország köztörténetében, hanem a töröktől felszabadult országrészek birtoktörténetében és a paraszti népesség társadalomtörténetében is fontos változások kezdete, köztudott. Ezek a – néha igen rövid idő alatt lejátszódó – változások a török kor végén, a 18. század legelején Bábony történetében is dokumentálhatók. A kamarai birtoklás első urbáriumában, 1702-ben 16 egésztelkes, 6 féltelkes jobbágycsaládfőt írtak össze, akiknek családjában 15 fiú élt, ill. Varga Istvánnal egy nála élő testvért és annak két fiát is összeírták.⁹⁹ Mivel egyetlen családban és telken vettek fel a családfővel együtt élő fivért és annak felnőtt fiait, és azonos családnéven is több telkes jobbágy szerepel, újabb érv szól amellett, hogy a bábonyi háztartások mögött paraszti kiscsaládokat lássunk, melyekben a családfők mellett csak annak a felnőttkor küszöbén álló fiai alkotják a férfi termelőnépességet. A 39 fős férfinépességhez tartozik a 4 taxás nemes is, akiknél fiaikat nem írták össze. Az urbárium felsorol még 1 szabad, a földesúri kötelezettségek alól kivett telket és házat (*domus exempta*), melyen Csorba Mihály kuriális nemes él István és János nevű fiával. A nemesekkel együtt 46 fő a felnőtt férfilakosság, melyből bizonyosan hiányoznak a 4 taxás nemes háztartásában esetlegesen együtt élt fiak. Az 1698. évi említett vármegyei családösszeírásban szereplő 22–23 családfő és a 46 felnőtt férfilakos száma megegyezést mutat az 1702. évi urbárium 21 családfőjével és 46 fős férfinépességével. A családfők számát 1702-ben legalább 1-gyel emelhetjük, hiszen 1696-ban nemes Csorba János már külön családfőként szerepel apja, nemes Csorba Mihály mellett. A két összeírás közötti pontos megfelelés azok hasonló jellegéből adódik, hiszen mindkettőben felvették a háztartásokban élő fiatal férfiakat is. Az 1702. évi urbáriumot már a 18. században fektették le az új-régi földesúr: a kamara utasítására, de mint történeti forrás még az előző évszázad végének, egy előző történeti korszaknak a dokumentuma. A közel 50 felnőtt férfi mögött álló népesség 16 jobbágy családfője közül a

Balog (Márton és István,
Jászi/Jászka (Miklós és István + 2 fiú),

⁹⁹ MNL OL UeC 87/67.

Valkó (János és Imre + 1 fiú),

Kutas (Péter + 2 fiú és György + 3 fiú),

Csetkó (István + 3 fiú, Mihály + 1 fiú és András)

férfiágú rokoncsaládokat azonosíthatjuk, melyek a 23 felnőtt férfival a férfinépeség 59%-át alkotják. Feltűnő a legkésőbbi Csetkó család népes volta, melynek tagjai 3 egésztelket foglaltak el 7 felnőtt férfival. A családnevek közül a legrégebbi a Bogdány, amely 1576 óta van jelen a forrásokban.

A 17. és 18. század fordulóján készült összeírás jellegű források egybevetése a 150–200 főt valószínűleg meg nem haladó bábonyi népesség társadalmi képét meglehetősen színesnek mutatja. Az 1702. évi urbárium említ egy pusztát szabad telket és házat is (*domus libera deserta – sessio deserta*), melyet Sós-háznak neveznek, s fele részben Kovács Sámuel urat és Döry urat, fele részben pedig Szentpéteri urat (a sajószentpéteri Szentpétery család tagját, Imrét vagy Zsigmondot) illeti. Ez a puszták és ház a falu társadalmának legfelső szintjét jeleníti meg, azt az elitet, amely nem is tartozik társadalmi és szociális tekintetben a községhez: a possessionátus nemességét. A birtokos nemesség sok falujában csak virtuálisan van jelen, kastélya, kúriája, udvarháza csak a birtok központjában, egyes kitüntetett helységeken emelkedik, helyben csak ispánjával, intézőjével, a falu bírájával képviselteti magát. A 16. századi főúri zálogbirtokos családok a diósgyőri várban vagy más kastélyaikban rezideáltak, a Szentpéteryek, Döryek is máshol laktak (Sajószentpéter, Miskolc), de az urbárium igazolja, hogy a bábonyi birtokrészükön is fenntartottak egy kúriát, ahol valószínűleg az év bizonyos részén (dézsmáláskor; szüretkor) ők vagy megbízott hivatalviselők tartózkodtak. Már ezt megelőzően is van utalás arra, hogy a birtokosok megjelentek a falu lakosaiként. 1648-ban Horváth Benedek és Bodó Pál fizeti a jobbagyaltalan nemesek 16. század végén bevezetett taxáját az állami adóba, az előbbi a Kövér család leszármazója, az utóbbi talán maga Bodó Pál, aki az 1620-as évek végéig Bábony alzálogos földesura volt. Bár a diósgyőri uradalom zálogbirtokosai többnyire a diósgyőri várban laktak, talán valamiféle későbbi letelepedési szándék is vezérelte hallerkövi Haller Sámuel 1642-ben, amikor a bábonyi birtokrészének továbbzálogosítása során egy házhelyet megtartott magánál.¹⁰⁰ A nemesek megjelenése a bábonyi forrásokban a 17. század első felére megy vissza. 1635-ben a dicalis összeírásban Balázs deák és Barlak Ambrus fizeti a 8 dénáros nemesi taxát (*taxa nobilium*). 1648-ban az említett Horváth Benedek 9 dénár, Bodó Pál 12 dénár, Lakatos György pedig 15 dénár nemesi adót fizet.

Bábony nemes jogállású lakosait a 17. század forrásszegény időszaka után 1689-ben említi először egy vármegyei összeírás.¹⁰¹ A vármegye ekkor 2 forint és 2 köből gabona porták utáni adót (*taxa ad portas*) rótt ki a nemesekre. Az összeírásban Bábony fél portával szerepel, s ezért 1 forint és 1 köből adót vetettek ki a valószínűleg féltelken élő és gazdálkodó nemes jogállású családokra. 1692-ben a vármegye

¹⁰⁰ MNL OL NRA 917/75.

¹⁰¹ BAZML IV. 501/b III. I. 487.

Bábonban 3 armalistát ír össze: Szegő Istvánt, Csizmadia Istvánt és Kovács Andrást.¹⁰² Szegő István minden bizonnyal a Jászy-örökös Szegő Andrásné Szász Anna utóda, személyében így szintén az egykori részbirtokosok leszármazója adózik a faluban. A Csizmadia név máskor nem fordul elő a 17. században, a Kovács családnévet pedig gyakorisága miatt szinte lehetetlen azonosítani. Az armalista nemesek nemesi címeradománnyal rendelkeztek, melyhez a 17. század folyamán már nemcsak az egyéni kiválóság, hanem sokszor csak az érte fizetett díj segítette hozzá a címernyerőket, birtokadománnyal pedig már egyáltalán nem párosult a privilégium. Az armalisták egy része nem is szabad telken ült, vagyis a földesúri terhek alól sem volt mindig mentes. A 3 bábonyi armalista közül az összeírás szerint csak Kovács Andrásnak volt 6 ökre, Csizmadia István és Szegő István pedig méheket tartott, valamint szőlőjük is volt, Szegő Istvánnak 10 kapás nagyságú, amely ekkor a legnagyobb szőlőbirtoknak számított a faluban, azaz a nemesek a falu gazdaságában is kitétek.

A birtokos nemesek – ha le is telepedtek időlegesen a faluban – kívülről érkeztek a falu társadalmába, s attól élesen elválasztotta őket nemesi jogállásuk, az állami adók alóli (néha csak részleges) mentességük, birtokjoguk, a jobbágyi szolgáltatások élvezése, életmódjuk, vagyoni helyzetük. A nemesi rendbe azonban a falu jobbágytársadalmából is be lehetett kerülni, az armális szerzését sokszor a földesúr támogatta, engedélye nélkül az uralkodó nem is részesítette rangemelésben a kérvényezőt. Sajnos a vonatkozó kútfők híján követhetetlen, hogy az 1696. évi országos (*regnicolaris*) összeírásba felvett bábonyi cenzust fizető nemesek (*nobiles censuales*) hogyan jutottak kiváltságaikhoz, amelyek közül a legfőbb, mint elnevezésük is mutatja: terheik egy összegben, évi cenzusban való megváltása volt. A cenzuális nemesek felsorolása nevükön (Nagy András, Tekes Márton, Nehéz Ferenc, Balogh Márton és Borsodi Mihály) kívül csak az általuk birt szántóföldek nagyságát tartalmazza: egységesen 8 mérős föld 3 nyomásban (*terrae capaces meretrarum in 3 campis* – 8). Mivel a jobbágy családfők (8 személy) is ugyanennyi szántóval rendelkeztek, önként adódik a következtetés, hogy az évi cenzust fizető nemesek is a jobbágyokhoz hasonló módon, nyilas osztással jutottak hozzá a falu művelési rendszerének alávetett szántóföldjükhöz, illetve ez az extravillanum eredetileg jobbágytelekhez tartozott. Az 1692-es összeírásban Borsodi Mihály libertinusként szerepel, akit felmentettek a jobbágyi kötelezettségek alól. Balogh Márton ugyanekkor zsellér, olyan jobbágy, aki nem rendelkezik megfelelő igáserővel és anyagi tehetséggel. Az 1695. évi urbáriumban pedig a féltelkes jobbágyok között van és 11 kecske tulajdonosa (az egyetlen kecsketartó Bábonban). Ez a viszonylag magas állatszám olyannyira kiemelte jobbágytársai közül, hogy egy év múlva már a cenzuális nemesek közé emelkedik. 1696-ban 5 kapás szőlőjével a legvagyonosabb szőlősgazda.

A 17. század utolsó éveiben a legdinamikusabb változások a nemesek társadalmi csoportjában zajlanak. 1689-ben még csak fél nemesi porta után fizetnek, 1696-ban pedig a cenzuális nemes családfők száma (5 fő) alig egyharmaddal kevesebb, mint

---

¹⁰² BAZML IV. 501/b III. I. 494.

az úrbéreseké (8 fő). 1697-ben csak a családok számát és ingó vagyonát írják össze, ahol Bábony társadalmát cenzuális nemesekre és jobbágyokra osztják fel.¹⁰³

Bábony falu vagyonösszeírása – 1697

	<i>cenzuális nemesek</i>	<i>jobbágyok</i>
Család	12	11
Ökör	10	8
Tehén	11	6
Borjú	2	7
Disznó	19	11
Bor	14,5	9
Gabona (őszi)	21	22
Árpa	11	2
Zab	7	1
Méhkas	12	12

Forrás: BAZML IV. 501/b III. I. 497.

Az összeírás már közel egyező számú taksás nemes és jobbágyi jogállású családot tartalmaz, s a számok jelzik, hogy igaerőben, állatállományban, bortermelésben a nemesek fölülmúlják a jobbágyokat. Az állattartásra utaló zab- és árpatermesztésben különösen szembeűnő a fölény.

A taxások arányának emelkedése, magas értéke nem bábonyi jelenség a 17. század végén. Már a török korban, sokszor éppen a kettős adóztatás terhét viselő jobbágyon könnyítendő, a jobbágyi terheket, vagy egy részüket, gyakran váltották át taxára, vagyis a járadékok éves egyösszegű megváltására. A szőlőtermesztő mezővárosokban és vidékeken nagy számban gyűltek fel taxás vagy taksás nemesek a kora újkor végén. A változatlanul kelendő bor értékesítése révén egyes bortermelő elemek földesuruktól – szabott áron – felszabadítást nyertek, libertinusok lettek, a következő lépcsőben pedig nemeslevelet is szerezhettek az uralkodótól (ismét csak meghatározott összegért). Sajnos, a bábonyi taksás nemesek esetében nem követhetjük a társadalmi emelkedés konkrét folyamatát, sőt olyan kérdésekre sem kaphatunk választ, hogy a taksás nemesek közé emelkedett Balog Márton miért szerepel 1698-ban ismét a jobbágyok között, ott is maradv a 1702. évi urbárium tanúsága szerint. Vagy csak az összeírások pontatlanságára hívja ez a jelenség ismételen fel a figyelmünket?

A 17. század utolsó családösszeírásában együtt szerepelnek a nobilesek és a libertinusok.¹⁰⁴ A privilegizáltak között 8 nemes mellett 3 libertinus íratott össze. Az összeírás elején szereplő főbíró vagy első bíró (*judex primarius*) Nagy Andrásban is nobilest kell látnunk, hiszen 1696-ban már ekként szerepelt. Valószínű, hogy személyében a falu nemesének – máshol is szokásban lévő – külön bíróját fedezhetjük fel. A bábonyi társadalom kiváltságos családfőinek száma (12 fő) 1698-ban már fölül is

¹⁰³ BAZML IV. 501/b III. I. 497.

¹⁰⁴ BAZML IV. 501/b III. I. 40.

múlja a jobbágyokét (10 fő). Az arány az 1702. évi urbáriumban megfordul, hiszen már csak 4 taksás nemes szerepel, akik egésztelken élnek és családonként 1 forint taksát fizetnek. A már említett Csorba család nem fizet taksát, vagyis nemesi kiváltsága más jellegű, nem lehetetlen, hogy az egykori birtokosok utóda. A nemesek körében igen erős fluktuációt állapíthatunk meg, hiszen a privilegizált családfelek közel fele már nem éri meg az 1702. évi urbáriumot, ahol viszont a Csatlós új nemes családként szerepel. A nagyarányú mozgás okainak feltárására nem elégségesek a fennmaradt dokumentumok, s irányának kutatásához a Bábonyt környező községek és mezővárosok korabeli társadalomtörténetét is fel kellene tárni.

A bábonyi társadalom rendi kiváltságokkal rendelkező elitjének a 17. század végén nemcsak születését, de számbeli és aránybeli maximumát is megállapíthatjuk. Az 1689–1698 közötti időszakban részben betelepedés folytán, de esetleges társadalmi emelkedéssel is nagyszámú taksás nemes jelenik meg a falu társadalmában, 1563-ban, a kora újkor kezdetén ellenben az urbárium még csak egyetlen libertinus jogállású családfőt említ. A nemesek genezise jórészt homályban marad, csak az egykori birtokos családok leszármazottjait azonosíthatjuk, ill. Balog Márton kétes nemességszerzését datálhatjuk az 1695/96-os évekre. Az állatvagyon, szőlőbirtok, tavaszi gabona termesztése – mint anyagi bázis – azonban mindenképpen összefügg a társadalmi emelkedés lehetőségével.

A 17. század végi bábonyi társadalom másik csoportjának, a jobbágyoknak múltja, viszonyai a nemesekénél eredményesebben vizsgálhatók, hiszen a feudális kori források nagy része éppen az ő szolgáltatásaik, adóik dokumentálása végett jött létre. Az újkor végén a 10–12 jobbágy családfő (1702-ben: 16 fő) viszonylag homogén csoportot képez, hiszen ekkor a források szerint jobbágytelek nélküli zsellérek nem élnek a faluban. Az 1673. évi gabonadézsmában még 8 kereszténypénzest tartalmaz (köztük 3 özvegyet), az 1686–1692 közötti dicalis összeírásban azonban a zsellér nem telek nélküli adózót jelent, hanem olyan jobbágyot, akinek igaereje, szántóföldje nem éri el a törvényben előírtat. 1686-ban a vármegye szerint Bábonyban egyáltalán nincs saját ekével bíró jobbágy (*colonis aratra educantibus poenitus caret*), ezért csak 5 inquilinust (zsellért) írnak össze.¹⁰⁵ Hasonló okból szerepel 1692-ben a 3 armalista és 2 libertinus mellett 7 inquilinus, akik közül csak 2-en rendelkeztek 2–2 ökörrrel, viszont mindegyiküknek volt saját szőleje. 1696-ban már colonus (jobbágy) jogállásúak szerepelnek a regnicolaris összeírásban, mindegyikük 8 mérős szántóval rendelkezik.

Az urbáriumok legfontosabb kategóriája a jobbágytelek nagysága. 1695-ben még mind a 10 jobbágy féltelken ül, 1702-ben kamarai urbáriumban már 10 egésztelkes és 6 féltelkes úrbérest írnak össze. 1695-ben még 2 pusztá féltelke van, 1702-ben már nincs pusztá az úrbéres telekállományban, alig 10 év alatt benépesült minden jobbágyfundus. Mivel nincs olyan családnév, amely csak 1702-ben jelent volna meg, az üres telkeket a bábonyi jobbágyok vették úrbéres művelés alá, ami meglendült gazdasági kedvre utal. Bár a nemesek vizsgálata szerint gyors társadalmi változások időszaka a 17. század vége Bábonyban is, az 1695 és 1702 között eltelt 7 év nem

¹⁰⁵ BAZML IV. 501/c III. I. 23.

tűnik elegendőnek ilyen nagymérvű növekedésre a teleknagyságot tekintve. Valószínűnek látszik, hogy az új földesúr, a kamara új kontraktust készített jobbágyaival, s ennek során a telkek addig nem használt részét mintegy visszaadta úrbéres használatra. Bíró András, Bogdány György, Jászka István, Kutas Péter, Kutas György 1695-ben még féltelkesek, az 1702-es urbárium szerint pedig egésztelken gazdálkodnak. A Varga családban Mihály 1695-ben még féltelekkel bír, István 1702-ben már egésztelkes. A betelepülő családok egyike, a Kutas különösen magas fokú gazdasági vitalitásról tesz bizonyosságot, hiszen mindkét Kutas családfő egésztelkekre váltott a 18. század elején. Nem járhatunk messze az igazságtól, ha ebben szőlőbirtokuk jövedelmének segítségét is látjuk, hiszen mindkettejükénél 2 szőlőt írtak össze 1702-ben. A forrásokban 1594 óta folyamatosan jelenlévő Valkó család tagjai (János és Imre) azonban, bár 1695-ben két féltelken gazdálkodnak, 1702-ben is megmaradnak féltelkesnek. Esetükben egy eredeti egésztelke megosztását sejthetjük apa és fia között.

Zsellérek, szolgák és szegények

A 17. század végi összeírások a késő feudális paraszti társadalom nagy csoportját, a telek nélküli zselléréket nem tartalmazzák. Az 1702. évi urbárium „benépesített zsellérházhely és pusztá zsellérházhely” rovatai üresen maradtak, ami a bábonyi parasztság bizonyos egységes, telkes-úrbéres jellegére mutat. A korszakban másutt tapasztalt telekaprozódásra itt nem találunk példát, a félteleknél kisebb hányad nem szerepel az összeírásokban, és a féltelek is, amint láttuk, sokszor a joghatóság ítélete, véleménye szerint minősül ilyennek. Föltűnik viszont az a réteg, amelyet igen nehéz az összeírásokban nyomon követni: a szolgáké. Az 1702. évi urbárium Jászka Miklósnál, akinek (bár ilyen keresztnéven első a családban) féltelke van, megjegyzi, hogy „időlegesen szolga” (*pro tempore servitor*). A Jászka család legfiatalabb tagja valószínűleg felfüggesztette úrbéres kötelezettségeit és telkes jobbágyként szolgának állt, vállalván a késői rendiség paraszti társadalmába legalsó szintjén elhelyezkedők sorsát, akik általában nemesi, de nem ritkán gazdagparaszti háztartásokban a családdal együtt élven, ellátásért és megállapított összeg fejében láttak el a gazdaságban és a ház körül minden rájuk bízott munkát. A 17. század végén Bábony conpossessorai közötti peres ügyben említik Boldisár Zsigmond jobbágyain (Balogh Márton, Jászka István és Kazai István) kívül szolgáit is: Herceg Andrást, Kovács Benedeket és Kormos Istvánt. Ők azok, akik a jobbágyokkal együtt földesuruk parancsára lekaszálták annak réjtjét és a szénát elhordták, de részt vettek a szántásban is.¹⁰⁶ Boldisár Zsigmond szolgái és szolgálói: képesei és aratói végezték az idénymunkát uruk allodiális földjén. A szolgák, mivel telekhez nem kötődtek, vagyonuk nem volt, a társadalom legmobilabb elemei voltak, létük, mozgásuk, részvételük a termelésben alig követhető, pedig nélkülük sem a kisebb nemesi részbirtok allodiális földjeinek művelése, sem a gazdagparaszti gazdaság működtetése, sem a munkaigényes szőlőművelés nem képzelhető el.

¹⁰⁶ BAZML IV. 501/c XVIII. XIII. 909–908.

A bábonyi paraszttársadalom viszonylagos homogenitására mutat az is, hogy 1700-ban 14-en adnak gabonadézsmát, s ez a szám alig haladja meg az 1698-ban összeírt 11 jobbágyét, s alatta marad az 1702. évi urbárium 16 telkes jobbágy családfeő számának. A dézsmaadók az úrbéres parasztok közül kerültek ki, zsellér nem volt közöttük.

Megelőzőleg 1673-ban az 5 gabonadézsmá-adó (+1 bíró) mellett 7 keresztyénpénzt fizető zsellért írnak össze, s ez a forrás az utolsó, amely úrbéreseket és zselléreket még együtt tartalmazza. A zsellérek között szerepel még 3 özvegy, akik családnevük (Pásztor, Koroc/Koronci, Lengyel) utolsó viselői, de Kormos Mihály sem „éri meg” a század végét, valamint Miklós Tamás is itt szerepel utoljára; vagyis a dézsmajegyzék zsellérei, ill. családjuk a század végére nem veredik fel magát az úrbéresek közé. Valkó Mihály szintén keresztyénpénzt fizet, s bár e családnéven 1695-ben két féltelkes is szerepel, a köztes intervallumban nem találkozunk ilyen névvel. Míg a zsellérek – családnevükkel együtt – eltűnnek a forrásokból, az 1673. évi dézsmaadók közül Bogdány György utóda 1702-ben egésztelkes, Jászka István egésztelkes, Kutas Péter egésztelkes jobbágy lesz. Az egyetlen 1673. évi zsellér, akinek utódja 1702-re egésztelkes lesz: Bíró János. A 17. század közepén is megegyezik a telken ülők és a dézsmaadók száma, hiszen az 1640–1642. évi záloglevelekben 13 népes telekről van szó, s 1647-ben 13-an adnak gabonából tizedet. A 13 telkes jobbágy családfeő egyben a termelőnépességet is reprezentálja.

Időben visszafelé haladva, a 17. század első harmadában a gabonajegyzékekben csak 1614-ben vesznek fel keresztyénpénzeseket (*Christiani*), akik mögött a zsellérek társadalmi csoportját láthatjuk, ill. azokat, akik részt vesznek ugyan a mezőgazdasági termelésben, a termésből részesednek is, de nem olyan mennyiséggel, amelyből dézsmát adhatnának. 1614-ben a 6 keresztyénpénzes mellett a bíróval együtt 11 dézsmafizető szerepel. A 6 dénár keresztyénpénzt fizető zsellér között 4-en özvegyek, vagyis személyes sorsukban is a társadalom elesettjeit képviselik. Ha megnézzük az 1613. évi bordézsmát, az 1614. évi keresztyénpénzesek közül csak Lengyel Máté fizet bortizedet (1 év múlva özvegye már keresztyénpénzes), így a bábonyi zsellérek az 1610-es években nemcsak a telek utáni szántókból nem részesednek, hanem a jobbágytelek állományától független szőlőkből sem. Lengyelné példája pedig azt igazolja, hogy az özvegyesség, a családfeő elvesztése együtt járhat az anyagi-társadalmi süllyedéssel.

Örökös/örökölt jobbágy, libertinus, armalista

A 17. század elején és a 16. század második felében a szinte egyedüli forrásként ismeretes dézsmajegyzékek nem írnak össze keresztyénpénzeseket (zselléreket), így a népességnél tárgyalt családfeőket, családokat jórészt telkeseknek kell tekintetünk. A jobbágyok és az úrbéres telkek szoros kapcsolatát, az „örökös jobbágyság” intézményének meglétét igazolják azok az 1590-es években szétküldött vármegyei körlevelek, melyekkel a bábonyi földesurak kerestették szökött jobbágyaikat. Az 1640–1642. évi záloglevelek sem az úrbéres telkeknek, hanem a földesurak „embereinek”, jobbágyainak zálogba adásáról intézkednek, s a puszta házhelyeket is utolsó úrbéres

tulajdonosukkal nevezik meg. Az úrbéres teleknek és jobbágnak eme feudális kapcsolata szerint „örökös jobbágy az, akinek személye felett – függetlenül attól, hogy szülőhelyén lakik-e, és függetlenül attól, hogy öröklés, vétel, adomány útján, beleszületés révén, önként vagy kényszerítő körülmények hatására került-e ebbe az állapotba – ura örökös és kiterjedt tulajdonjogot gyakorol, ill. aki e tulajdonjognak és a belőle rá háramló kötelezettségeknek örökre alá van vetve [...] az örökös jobbágyaság tehát formailag jogi, tartalmilag azonban jogi és gazdasági következményekkel egyaránt járó függőségi viszonyt jelent a földesúr mint tulajdonos és a jobbágy, mint a tulajdon tárgya között” (Varga János).¹⁰⁷

A kora újkorban az uralkodó, a zálogbirtokos főnemesi családok, az alzálogos possessionátus és kismemes birtokosok váltották egymást a Bábony feletti földesúri hatóságban, de a telkes jobbágyok és uraik viszonya jórészt független volt a földesurak személyétől, s az örökös jobbágyaság nemcsak azt jelentette, hogy a jobbágy „örökre” földesura tulajdonában marad (kivéve, ha az úr önként kiveszi úrbéresét joghatósága alól), hanem más tulajdonhoz hasonló örökölhetőségüket is. Így a birtok és az azt megművelő jobbágyok „örökösége” szorosan összefügg.

A nemesek, libertinusok 17. század végi megszorodása jelzi a telkes jobbágyaság intézményének tág határait, változó kereteit. A jobbágy jogállását alapvetően az úrbéres (járadékköteles) földesúri tulajdonú telekhez való viszonya szabta meg. A 16. századi forrásokban még viszonylag egységesnek tűnő bábonyi jobbágytársadalom a 17. század első felében szétválni látszik „örökös” és „szabad menetelű” colonusokra. Az 1640–1642. évi bábonyi zálogszerződésekben megkülönböztetnek olyan jobbágyokat, akiket a puszta telkekre fizetség ellenében hoznak majd az új zálogbirtokosok, ezeket ugyanis a visszaváltás idején elvihetik onnan, hiszen nem kapcsolódnak örökös módon a telekhez. „Ha a jószágra [birtokra] olyan embereket szállítanának, az kiket valami fizetésekkel az megnevezett jószágban szállítanának, tehát az kiváltásnak idején szabadon legyen minden sérelem és bántás nélkül, az hova őkegyelmek akarják, elvinnie.”¹⁰⁸ Ha viszont az új birtokosok olyan jobbágyokat telepítenének a telkekre vissza, akik előzőleg onnan mentek el, ezekre a zálogbirtok visszaadása után nem tarthatnak jogot, ezeknek ott kell maradniuk, hiszen a telek úrbéres jobbágyaiként részei a birtoknak mint feudális tulajdonnak. „Ha pedig azon részjószágunkból elidegenedett jobbágyot őkegyelmek hazaszállítanának, az kiváltásnak idején az több jobbágyokkal helyben maradgyanak.”¹⁰⁹

A 16. század dézsmajegyzékeiben megjelenő törzsökös népesség ezt a járadékköteles jobbágyréteget mint a bábonyi paraszttársadalom nagyobb részét, egyszerűsmind alapját alkotja. A század egyetlen – a jobbágytelkek számát is tartalmazó – urbárium 1563-ban 13 egésztelkest és 2 féltelkest ír össze. Az egésztelkek legfőbb jellemzője, hogy egész cenzust (földbért) kell utánuk fizetni a földesúrnak. (*Is pagus habet integras sessiones cum iudice, de quibus census integer solvitur No 13*). A faluban 12 zsellér is él az urbárium szerint az egésztelkeken, akiknek nincs rétjük és

¹⁰⁷ VARGA 1967, 94.

¹⁰⁸ MNL OL NRA 917/15.

¹⁰⁹ MNL OL NRA 917/15.

igaerejük (*Inquilini integrarum sessionum pratis et jumentis carentes sunt No 12*). A neveket nem említő urbáriumból kitűnik a falu két legfontosabb társadalmi rétege közötti alapvető különbség: a jobbágyok úrbéres telkük után kötelesek földesúri járadékot fizetni, míg a zsellérek az úrbéres telkeken lakva nem részesednek a telkek után járó külsőségekből, a kaszálókból. A termelésben azonban részt vesznek, s közelebbről meg nem határozott formában a járadék fizetésében is, hiszen különben nem kerültek volna bele az urbáriumba. A 16. század közepének dézsmajegyzékeiben őket sejtethjük a legkisebb tizeddel adózók mögött, akik a jelentős dézsmát fizető törzsökös telkes jobbágyfamíliák tagjai mellett néha csak egyetlen dézsmajegyzékben tűnnek fel. Fluktuációjuk éppen a telekhez való kevésbé szoros kötődésük miatt erősebb, mint a telkeseké. A portális összeírások (1544–1564) zsellérei nemcsak számukat tekintve változhattak egyik évről a másikra, hanem személyükben is. A bábonyi szőlőkultúra ezt a réteget éppen a telektől való független tulajdonjogával, ill. munkai igényességével, munkalehetőségével segíthette hozzá a fennmaradáshoz, az esetleges társadalmi emelkedéshez.

Bábony, amely a késő középkori forrásokban csak birtokként ismeretes, a kora újkorban már jobbágyok, zsellérek, jobbágytalan nemesek, taksás nemesek, armalisták, libertinusok lakhelye, termelő- és faluközössége. Ez utóbbi a feudális falutársadalom egyik jellegzetes intézményében, a bírói tisztségben is megtestesült. A bírák már a legkorábbi dézsmajegyzékekben és portális összeírásokban is megjelennek, hiszen funkciójuk éppen az adók és szolgáltatások kivetésénél, elosztásánál és beszedésénél való segédkezés, a falu képvisellete ezeken a közösség életében igen fontos eseményeken. Az 1563. évi urbárium szerint Bábony bírával rendelkező falu, akinek telke beleszámít a telekállományba. A bírák személye évenként változik, általában a legnagyobb 16. századi családok (Csépany, Balogh, Dombi, Szakács) tagjaiból kerül ki. Különösen gyakran viseli a bíróságot a Csépany család valamely férfitagja: először 1577-ben Mihály, utoljára 1613-ban András a dézsmajegyzékek tanúsága szerint. Többször szerepel 2 vagy 3 bíró is együtt, 1625-ben *judex primarius* [főbíró] és *socius* [társbíró] szerepel a dézsmalista elején. 1698-ban külön bírójuk van a nemeseknek: Nagy András *judex primarius* és külön a jobbágy jogállásúaknak: Csetkó Mihály *secundans* [másod/segédbíró]. A személyében évenként változó bíró feladata főként az egyházi tized beszedése és az állami adó kirovása körüli teendőkben mutatkozott meg, ezért a munkáért adómentesség járt. Az 1549. évi portális összeírásban már szerepel a bíró, akinek a dica-jegyzék alapján elengedték adóját. A dézsmajegyzékek élén szereplő bíró sem fizet tizedet. A bíróválasztás körülményeit homályban hagyják a források, de az a tény, hogy a törzsökös családokból és a legnagyobb dézsmafizetők közül kerültek ki, a bírói intézménynek nem csekély társadalmi presztízsét feltételezi. Adómentességük pedig tevékenységüknek, rangjuknak a faluközösség által is jogosnak elismert díjazásaként tekinthető.

A bábonyi falutársadalom jobbágyi és zselléri rétegéből mód volt időlegesen, a faluközösség beleegyezése révén kiemelkedni (bíró), a földesúr kiváltsága által a jobbágyi kötelek alól részleges vagy teljes mentességet szerezni (libertinus, taksás

nemes), e mellé az uralkodótól nemeslevelet is nyerni (armalista), ill. gazdasági emelkedéssel, vagyonszerzéssel társadalmi elismertséget, rangot szerezni.

Református hívek

A falu mikrokozmoszában is megmutatkozó feudális rendi-társadalmi sokszínűséget Bábonyban is a közép- és kora újkorra jellemző kultuszbeli, vallási egyöntetűség fogta egybe. A falu egyháztörténetére – mivel nem volt önálló plébániája, temploma, lelkésze, egyháza – a 18. század előtt alig akad forrás. A 16. századi dézsmajegyzékekben szerepel a helység lelkészének juttatott *octava* [nyolcadrészt]. 1594-ben pl. a *concionator* [prédikátor] részére az 50 kalangya és 11 kéve termésből 6 kalangyát adtak ki. A dézsmajegyzékek mellékleteként fennmaradtak azok az elismervények, melyeket a tizedből részesült helyi lelkészek adtak arról, hogy átvették a nekik járó nyolcadot esetleg negyedét a dézsmából. Ezek az elismervények (1576, 1577, 1578) igazolják, hogy a sajókeresztúri egyház leányegyházaként Bábonynak közös papja volt Keresztúrral. 1578-ban Szikszai Máté mint Isten igéjének sajókeresztúri szolgálója (*minister verbi Dei in oppido Sayokereztur*) igazolja, hogy a tizedelőktől átvette mind az őszi, mind a tavaszi gabonated negyedrészt (*ad quartam*) Sajókeresztúr mezővárosból és leányegyházaiból: Besenyőről, Bábonyból és Ecsegről (*ex oppido Sayokereztur et filialibus Besseniő, Babony et Echege*).¹¹⁰ A lelkész az átvételt apró papírfelzetű pecsétjével igazolta, amelyen tárcsapajzsban jobb felé sújtó levágott kar nyilat (szablyát?) tart. A pajzs, illetve a pecsétkép nemesi címerre utal. A református pap javadalmazása mutatja, hogy a tizedből való részesedés középkorra visszanyúló gyakorlata végig megmaradt a kora újkorban, akkor is, amikor a falu már reformátussá lett. 1624. augusztus 30-án az alábbi latin nyelvű elismervényt állította ki a lelkész: „Én Korodi Márton a sajókeresztúri egyház méltatlan szolgálója tanúsítom, hogy őfelsége tizedelői őfelsége tizedéből a nyolcadrésszel mind a keresztúri, mind a besenyői, mind a bábonyi tizedből engem kielégítettek.”¹¹¹

Ahogy nem ismerjük Bábonynak a reformáció előtti vallási gyakorlatát, úgy nem tudjuk azt sem, a falu népe mikor tért át a katolikusról a református hitre. Egy 1935-ben köröztetett egyházi kérdőívre adott válasz szerint a falu lakói 1594-ben tértek át egyöntetűen az új vallásra.¹¹² Ezt a dátumot a bábonyi egyházban élt hagyományon túl semmilyen más forrás nem támasztja alá. A vidék – Borsod vármegye déli része – reformációjában fontos szerepet vittek a birtokos főurak, főként Perényi Gábor fia, Péter és felesége, guthi Országh Ilona, akik Bábonynak is zálogbirtokosai voltak. Buzgó református volt az enyingi Török, bedeghi Nyáry család is. A 17. századi birtokosok: a Jászy, a Szentpétery, a Dóry család tagjai is a református hit vallói, az egyház bőkezű támogatói voltak. Az egyházi forrásokat tekintve Bábony már a Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegye legrégebbi egyházlátogatási jegyzőkönyveiben, a Liber Redituum Borsodiensisben is szerepel. A 17. század elején (évszám nélkül) Keresztúr egyházlátogatása mellé beírták: Filiales: Eczeg. Babon. Beseniő

¹¹⁰ MNL OL E 156. Borsod 1578/4.

¹¹¹ MNL OL E 159. Borsod 1624.

¹¹² A sárospataki faluszeminárium kéziratai 1935–1951 (Sajóbabony). SRKGY Adattár.

[leányegyházak: Ecseg, Bábonny, Besenyő].¹¹³ A magyar nyelvű jegyzőkönyv csak a keresztúri prédikátorsághoz való jövedelmet és az ecsegi egyház jövedelmét jegyzi fel, de a bábonnyi hívek hasonlóképpen tartozhattak az egyháznak. Keresztúron az egyház szőlőjén, 3 szántóföldjén és rétéjén kívül az alábbi javadalmakkal bírt: „Mindnen külön helyes, külön kenyeres vagy zsellér egy-egy köből búzával tartozik. Özvegyasszony három sing vászonnal. Kereszteléstől [= keresztelésért] egy tyúkkal és kenyérral, komapénz. Esküvéstől 12 dénár, temetéstől 12 dénár, avagy étel-ital.” Ecsegen a szántók és rétek jövedelmek mellett így fizettek a helyi református egyháznak:¹¹⁴

- I. Minden marhás ember két miskolci szapu búzát.
  - II. A marhátlan ember másfél szapu búzát.
  - III. Kinek szőlője vagyon egy-egy köből bor, id est [= azaz]: miskolci tizenhat icce bort.
  - IV. Akinek szőlője nincsen negyven nyolc pénzt.
  - V. Akinek szőlője vagyon de nem terem bora, annyit fizessen amint szüretkor egy köből bor jár.
  - VI. A nőtelen legény nyolc polturát.
  - VII. Az fonással élő özvegyasszony 3 sing vászon.
  - VIII. Kereszteléstül egy tyúk és egy kenyér, koma pénz.
  - IX. Esküvéstől háznál egy tallér, templomban egy forint.
  - X. Halottas praedicator-tételért 1 forint.
  - XI. Nyolc szekér fát tartoznak hozatni, az hol a praedicator a fák szerét veheti.
- Reditus Rectoris [= a tanító jövedelme]*
- I. Huszonnégy Miskolci szapu búza.
  - II. Tizenkét forint.
  - III. Egyszeri quoquia [= főzés] egy kerülőben.
  - IV. Halott-temetéstől 12 pénz.

Az első, Bábonnyról is megemlékező református egyházlátogatási jegyzőkönyv 1736-ból való. E szerint:

Minden gazdaember ad két véka búzát, aki külön kenyeres, megtisztítva adják penig.
Minden külön kenyeres ember ad egy öreg hegyesi köből bort, azaz 16 nagy iccét, id est [azaz] 32 kis iccét.
Akinek szőlője nincsen, ad 3 mérték búzát, aki felébe mível szőlőt, ad 2 véka búzát és fél köből mustot.
Szolgák feleségei másfél véka búzát, de ha szőlője vagyon, ad fél bért.
Özvegyasszony 3 sing vásznat. Ha szőlője van, fél bért fizet.
*Minden gazdaember, ha marhája nincsen is, egy-egy szekér fát ad.*¹¹⁵

¹¹³ DIENES 2001, 160.

¹¹⁴ DIENES 2001, 160.

¹¹⁵ SRKGY Levéltár, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegye (Bábonny). 1736.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek a lelkésznek adandó helyi adók szempontjából az egyház híveit – a falu termelő társadalmát – anyagi tehetségük alapján osztja fel külön kenyeres vagy külön helyes gazdára (külön háztartást vivő vagy külön házban élő jobbágyra); zsellérré; igásállattal rendelkező vagy marhátlan (igavonó erővel nem bíró) emberre; szőlős vagy azzal nem rendelkező, vagy szőlőt felében művelő emberre; szőlőművelő özvegyre; szolgára; helytartó (férjét a családfőségében követő) özvegyre. A helyi adót kirovó egyház a legélesebb választóvonalat az igásállattal és szőlővel bíró, ill. az ezek híján lévő gazdák között húzza meg. A külön kenyeres vagy helyes ugyanannyit fizet, mint a zsellér. A (távollevő) szolga felesége, ill. a helytartó özvegy csak akkor adózik, ha szőleje van, akkor is csak a felét annak, mintha férfi háztartásfő lenne (1736).

A család, az emberi élet fontos fordulójának ünnepivé, társadalmilag elfogadottá tételéért azonban mindenki egyformán fizet a református egyháznak, lelkészének. A „keresztelés-esküvés-halotti prédikálás” nemcsak az emberi életkorok szimbólumai, hanem azok a társadalmi események is, melyek egyaránt igénylik a falu közösségének és az egyháznak tevéleges közreműködését. Az egyéni sors eme ünnepein, a hétköznapoktól elváló eseményein éppen az egyház áldása, a vallás egyetemessége folytán a társadalmi különbségek helyett a falu saját közösségének másfajta minőségét tapasztalhatta meg, mint a termelőmunka során.

Adók – termelés – gazdálkodás

Török–magyar adózás

Bábonny lakói nemcsak közvetlenül, a helység papjának fizetvén adóztak az egyháznak, hanem általában is, az egyházi tized fizetésével. Ez az adófajta a legáltalánosabb feudális jobbágyi kötelezettség volt, a katolikus egyház szedte híveitől, de a török időkben Északkelet-Magyarországon a kamara bérelte a dézsmát, s „királydézsma” néven a kincstárat gyarapította, és a török elleni harcok költségeire fordította. Így nemcsak a katolikus, hanem a protestáns hiten lévők is fizették. „Öfensége tizede”, ahogyan a korban nevezték, a kora újkorban is a legfontosabb járadékfajta volt, s jegyzékei folytán a leginkább ismert is a kutatás számára. Egyházi tized járt az őszi, tavaszi gabonából, borból, méhekből, kecskéből, bárányból. Bábonnyban a legtöbbet őszi gabonából és borból fizettek, valamint méhek után, a tavaszi gabona és az egyéb állattized ritkább volt.

A földesúri joghatóság az egyházi dézsmával azonos termelvényből (bor és gabona) és azonos hányadban követelte a jobbágytelekre vonatkozó földesúri dézsmát, csak ezt kilenced vagy *nona* néven ismerték, de a földesúr a jobbágynek olyan termelvényeiből, készítményeiből is elsajátított, amely nem tartozott a kilencedhez (tojás, tyúk, széna, állat stb.). Ugyancsak különleges járandóság volt a robot, vagyis munkajáradék is, az urbáriumban vagy különszerződésben lefektetett mennyiségben.

Az állami adót, a rovásadót vagy dicát a portális összeírásokba foglalt adóegységek: porta, ház (*domus*), majd ismét porta mint adóalap után vetették ki. Sajnos, az adó faluközösségen belüli reparciálását (szétosztását) nem ismerjük, de valószínű,

hogya a legtöbbet itt is az egészelkes jobbágyoknak kellett a falura kirótt adóból magukra vállalniuk, hiszen az adó kivétel alapja az anyagi képesség volt (s eredetileg a porta is egész jobbágytelket jelentett). Nem tudjuk azt sem, a zsellérek mikor és milyen mértékben vállaltak részt a dikális adóból.

A 16. század közepétől Bábony a kettős adóztatású területekhez tartozik, a magyar állam és földes(urak) mellett a török hatalomnak is adózott. A török adóztatás ötvözte az állami adót és földesúri járandóságot. A török adóztatás kezdetén Hasszán Agának fizetett a falu.¹¹⁶ A 17. században, Eger török kézre kerülése után, Bábony új török földesura már Egerből követelte a járandóságot, a 17. század közepén Jakob szpáhival szerződtek a török adót illetően.¹¹⁷

Török adó, 16–17. század

Bábony első, török adónemeket és török urbáriumot tartalmazó összeírása 1596-ban készült, Borsod vármegye helységeinek hódoltsági terheit felméréndő. A felmérés második részében a magyar földesúrnak fizetett járadékokat is feljegyezték.

Bábony, a diósgyőri uraké

Először Pestre Haszon Agának fizették az adót, fejadó címén (pro capitali summa) 25 forintot fizettek.

Ezután emelkedett az adó összege, megnövelvén 35 pint vajjal és mézzel és egy 7 forint értékű szekérrel (rheda) és egy 10 forintért vett lóval.

Később Hatvanhoz rendelték a falu lakóit, s utoljára 100 forintot fizettek.

Vajból és mézből: 35 pint.

Császár adójába (censum Caesareum) évenként fizettek 32 forintot.

Szablyapénzt (pecuniam gladialem) évi 28 forintot.

Egyházpénzt (pecuniam parochialem) évenként 3 forintot adtak.

Kocsma-, szakáll-, ablakpénzt és hasonló pénzeket követeltek ugyan tőlük, de ők nem adták meg.

Épületfára minden harmadik évben 6 forintot fizettek.

Az extraneusok szőlei után, melyeket azok a bábonyiak szőlőhegyén birtokoltak, minden évben 10 forintot fizettek.

Munkajáradékkal nem szolgáltak (Non servierunt).¹¹⁸

A bábonyiak török adónemei közül a szultánnak fizetendő állami ún. dzsizje adót az összeírás és a korabeli szóhasználat is „császár adaja” néven ismerte. Ezt – a Bábony esetében 32 forintnyi éves összeget – az előzetes háztartás-összeírások alapján szedték, külön adóalanynak számítva minden külön kenyéren élő háztartásfőt, akikre egyenként kb. 1 forint összeget vetettek ki, hasonlóan a magyar adóztatáshoz, hiszen a török „adófilozófia” leképezte a Magyar Királyság adó- és járadékrendszerét. Ha

¹¹⁶ MNL OL 106/75; BODNÁR–TÓTH 2005, 86.

¹¹⁷ BOROVSKY 1909, 271; KAZINCZY 1858, 143; BODNÁR–TÓTH 2005, 123.

¹¹⁸ MNL OL 106/75. BODNÁR–TÓTH 2005, 86.

összevetjük a török császári adó értékét (32 forint) az 1594-ben és 1596-ban gabonadézsmát fizetők számával (26, illetve 10 dézsmaadó), látjuk, hogy a török adóztatás szigorúbb volt a legkövetkezetesebben megkövetelt magyar adónemnél, az egyházi tizednél is. A szultán adója jellegében megfelelt a másik államhatalom, a magyar király által, az országgyűlés támogatásával követelt rovásadónak, ezt 1596-ban 3 porta, 1598-ban 20 adóház után szedték.

Az 1596. évi összeírásban szereplő török adó földesúri járadéknak is tekinthető. Az éves összegek és egyéb járadékok együttes követelése mutatja, hogy Bábony és török birtokosa között summás adózás volt gyakorlatban: kölcsönös megállapodás szerint a termény-, bortized és egyéb szolgáltatásokat együttesen, egy összegben (summában) válthatták meg a török közigazgatási központoktól távol, a hódoltság peremvidékén élő bábonyi ráják (nem mohamedák alattvalók). Az előbb 75, majd 100 forintra növelt földesúri tributum (adó) így tartalmazta azt a cenzust, amelyet ugyancsak háztartások után szedett a török, a forrásban fejadónak (*capitalis summa*) nevezve. Ez volt a hane- vagy kapuadó, kapunként szintén 50 akcsét (kb. 1 forintot) számítva. Ebben fizették a bábonyiak a tizedmegváltást is.¹¹⁹ Ha az állami adót tekintjük, a török summa kb. fele-fele arányban tartalmazhatta a cenzust és a földesúri tized megváltását. Ezt a 75 forintos összeget egészítette ki kezdetben (1560 körül) a 35 pint vaj és méz (1 pint = kb. 1,2 l), valamint az ajándékok: a ló és a szekér. A hatvani szandzsák megszervezése után nemcsak a cenzus növekedett 100 forintra, hanem más járadékok megváltását is fizették. Még a bábonyi szőlőhegyen lévő extraneus szőlők után is magas adót szedtek tőlük. Az extraneus szőlők külön adóztatása jelzi, hogy a bábonyi szőlők utáni földesúri járadékot, mivel nem szerepel külön, mindenképpen tartalmazni kellett az egy összegű török földesúri adónak. Ha az épületfáért, azaz az erdőhasználatért szedett 3 éves török adót (6 forint) évenként 2 forintnak vesszük, a 100 forint cenzuson túl évi 43 forint és 35 pint vaj és méz mint török földesúri járadék terhelte a bábonyiakat a 16. század harmadik harmadában. Az állami adóval együtt ez majdnem 200 forintra rüg (!).

A 17. század közepén szintén a vármegye által készített tanúvallatás során felmérték Borsod falvainak török urbáriumát. „A török adó s hódítások körüli hivatalos nyomozások” során Jászy Márton 45 éves jobbágya, Török István és Haller Sámuel 75 éves jobbágya, Kovács Orbán az alábbiakat vallotta 1641-ben Bábony török adóterheiről:

Ennekelőtte Bábonnak 22 forint volt az adója, Egren (Egerben) Musztafa volt az urok; ez mellett szénát adtak 40 szekérrel, vaját 26 iccét. Annakutána egyszer is, másszor is hol 12 forint birságot vött rajtok, hol 10-et, hol többet, hol kevesebbet, mely miatt pusztán hatták az falut.

Azonban osztán más török vötte meg az falut, Jakob Izpahia; az Jakob Izpahia urokkal úgy snmmáltak: minden egyéb adózást, szolgáltatot

¹¹⁹ KÁLDY-NAGY 1970, 25–44.

*cassálván [eltörölvén], 90 forintban és 30 icce vajban, és esztendőnként ennél semmit egyebet nem praestálnak [szolgáltatnak], nem is háborgatja az urok ezen kívül őket.*¹²⁰

A fél évszázad, amely a két török urbárium között eltelt (1595–1641), nemcsak a bábonyiak népességszámát apasztotta le, hanem adókéességüket is. A 16. század elején, a népességszám mélypontján még mindig 22 forintot fizetnek új földesuruknak, Musztafának Egerbe. Meglepő a cenzust (amely valószínűleg az állami adót is magába foglalta) kiegészítő járadék: a 40 szekérnyi széna nagy mennyisége, bár érthető, hiszen az egri török őrség lovainak nagy szüksége volt takarmányra. A falu mégsem az adósummát sokallta, hanem az évenként kivetett bírságpénzt. (Ezt olyan kárért szabhatták ki, melyet a helység lakosainak barmai tettek a mezőkön, de bűntettekért is, melynek csak a fele illetve a birtokost, fele pedig a szandzsákbéget.)

A bírságpénz kiszabásánál tapasztalt önkényeskedés együttes fellépésre készítette a falut. Az új szpáhi-birtokossal azonban már sikerült megegyezniük, s úgy „summáltak”, hogy csak egyösszegű földesúri cenzust kell fizetniük. Ezt a 90 forintot megfeleltetve az 1640–1642-es záloglevelekből ismert 13 telkes jobbággal, családfőként 6 forint adóösszeg jut. Ezt az óriási terhet nem vállalhatták egyedül az úrbéres családok, kellett, hogy rajtuk kívül mások is osztozzanak benne. Ilyennek kell tekintenünk az 1630–1640-es években nemesi taxát fizető jobbágytalan nemeseket.

Urbárium 1563, 1565, 1596

A dézsmajegyzekek, urbáriumok nemcsak a népességre szolgáltatnak adatokat, hanem arra is, hogy a népesség miből, és valamennyire arra is, hogyan élt, illetve élt meg a kora újkori bükkaljai faluban. Már a 16. század második feléből fennmaradt dézsmajegyzekek tanúsítják, hogy Bábonyban az „östermelés” két alapvető korabeli mezőgazdasági szektora, a szántóművelés és gabonatermesztés, illetve a szőlőművelés és bortermelés jelentette a jobbágyok megélhetésének alapját, ezt egészítette ki némileg az állattenyésztés, a vágóállatként és igaerőként egyaránt használt marha-, illetve egyéb állattartás. A faluról az 1770-es években készült kamarai térképen jól látszik, hogy még a 18. században is, amikor egyébként Bábony ismét kamarai kezelésű kincstári birtok, a falu határának jelentős részét erdőség borítja.¹²¹ Az erdők a feudális birtokjogban a földbirtokost illették, a jobbágyság csak külön engedéllyel, esetleg szerződés alapján használhatta tűzifának, építőanyagának, illetve disznóhízlásra. Az erdők lehetővé tették a bábonyiak egyik fontos megélhetési forrását, a méhészetet is, az egyik szőlőhegy a Méhész hegy nevet viselte.¹²² A Bükk hegység déli fekvésű hegyoldalait bizonyosan már a középkorban beültették szőlővel a bábonyi parasztok, 1556-ban 42-en adnak bordézmát az egyháznak. 1556-ban 3 promon-

¹²⁰ BOROVSKY 1909, 271; KAZINCZY 1858, 143; BODNÁR–TÓTH 2005, 123.

¹²¹ Andreas Kneidinger Kammeral Ingenieur: *Mappa territorii Bábony* (1767–1779 között) MNL OL S 11 No 0830:058.

¹²² *Méhészhegy*. MNL OL E 159 Borsod 1556.

tóriumról (egybefüggő szőlőtelepítésről) gyűjtötték be a bordézmát: Méhész hegy, Szép hegy, Asszony-végoldal hegye, a 18. századi források 4 szőlőhegy nevét őrizték meg: Nagy-Hegy, Szarka-Hegy, Párna-Hegy, Méhész-Oldal.¹²³

A bábonyiakat sújtó kora újkori adóterhek közül a helyi egyházi-papi adó mellett a magyar földesúrnak fizetendő járadékot szedték a legközvetlenebb módon, egyenesen a kedvezményezett számára. Bár a falu lakói török birtokosaikat is ismerték, a legszemélyesebb adózási viszonyt a zálogbirtokos földesuraikkal teremthették meg. A viszony perszonalitása azt is jelentette, hogy a földesúri dézsma, a kilenced adminisztrációjáról jóval kevesebbet tudhatunk, mivel a zálogbirtokos földesurak után nem maradt fenn kompakt családi levéltár; a kilenced mennyiségére csak az egyházi dézsma nagyságából következtethetünk.

A földesúri járadékokat először az 1563. évi urbárium rögzítette a 13 egész- és két féltelkes jobbágy telke után cenzust fizetett mint alapvető földesúri járadékot. Egésztelek után egész cenzus járt, féltelkek után a fele. A cenzus összegét évi 3 részletben fizették.

Szolgáltatások (1563)

Szent György napra tartoznak adni minden egésztelek után: 3 dénárt,

1 dénárt érő sajtot

Tojást: 2 db

Szent Mihály napjára: 3 dénárt

Tyúkot: 1 db

Kenyeret: 1 db

Az Úr születésének ünnepére: ökröt és disznót 4 forint értékben

Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepére hasonlóan: 3 dénárt

Tyúkot: 1 db

Kenyeret: 1 db

Gabonából és borból kilencedet.

A puszta telkek után járó réteket a Vár szükségletére kaszálják.

A robotmunkákat tartoznak elvégezni, miként a többiek.

Bírságot ugyanúgy.

Karácsonyra minden egész telek után 1 kocsi fát adnak.¹²⁴

Az urbárium rögzítette legfontosabb földesúri járadékok: a cenzus (3x3 = 9 dénár évente), a termésből járó kilenced, a természetbeni ajándékok, a robotmunka, tűzifa, bírságpénz. Ezt az urbáriumot a király tisztségviselői készítették az uradalom számára 1563-ban, amikor rövid időre a zálogbirtokosokról visszaszállt a földesúri tulajdon és joghatóság az uralkodóra.

1563-ban, amikor Bábony még a diósgyőri kamarai uradalom integráns része volt, az uradalom az alábbi szolgáltatásokat követelte 13 egésztelkes jobbágyától – a két féltelkes és a 13 zsellér, illetve 1 libertinus minden ennek a töredékét fizette, a féltelkesek a felét: Szent György napra minden egésztelek után 3 dénárt, 1 db 3 dénár

¹²³ MNL OL UeC 17/35 (1735); MNL OL S 11 No 0830:058 (1767–1779 között).

¹²⁴ MNL OL UeC 5/1. 18. századi másolata: 87/73; SZENDREI 1886–1911, III. 232–235.

értékű túrót, 2 tojást, Szent Mihálykor és Gyertyszentelő Boldogasszony napján (február 2-án) ugyancsak 3 dénár cenzust fizettek, 1 tyúkot és 1 kenyeret. Karácsonykor a falunak 12 ökröt és ugyanannyi disznót kellett Diósgyőrbe adni, azaz egésztelkenként egyet-egyet, de ezt a szolgáltatást telkenként 4 Ft-tal megválthatták. A cenzus és az ún. ajándékok (állat, kenyér, tojás) mellett a jobbágyi szolgáltatás alapját az ún. földesúri kilenced, vagyis az egyházi dézsmával egyenértékű 10%-os gabona- és borjáradék képezte, Bábonyban is. A jobbágytelkek után rétek (kaszálók) is jártak, sőt 1563-ban az uradalom azt is megengedte a bábonyi jobbágyoknak, hogy a puszta telkek utáni réteket is lekaszályhassák. Robotkötelezettségük hasonló volt a szomszédos Radistyán uradalmi faluéhoz, telkenként 1 kepe (*capetia*) gabonát kellett az uradalom földjén aratniuk, szántani pedig [heti?] 1 napot minden egésztelek után, ez a robotmunka azonban csak délig tartott. Ugyancsak robotban kellett szénát kaszálniuk és gyűjteniük az uradalmi majorság rétyén, egy teljes napig. Karácsonykor minden jobbágy egy kocsi tűzifát adott az uraságnak Diósgyőrbe.¹²⁵

Az 1565. évi urbárium szerint Bábony egy völgyben fekszik, földje terméketlen, elegendő erdővel és legelővel rendelkezik, szőlőhegyei a miskolci borhoz hasonlólt teremnek. A szántógazdálkodást 1565-ben még két nyomáson végezték, minden egész telek után 6 köblös szántóföldön vetettek, ez a mértékegység a vetőmagra vonatkozott, azaz a két nyomáson lévő földbe 6 köből vetőmagot vethettek. Amennyiben a kb. 58 kg-os kassai köblöt mint száraz-ürmértéket használtak, akkor egy jobbágytelekhez annyi föld tartozott két nyomáson, amely kb. 400 kg vetőmagot fogadott magába, igaz, évenként csak az egyik nyomásba vetettek. Az 1565. évi urbárium megjegyzi, hogy a falu terméketlen földjein már évek óta nincs termés, ezért a gabonakilencedet sem fizetik. Szőlő ugyanakkor terem, a falu évenként kb. 5 hordó bort szolgáltat az uradalomnak a földesúri dézsma fejében. Méheik után is fizetnek, a megváltás 2 Ft 86 dénárt tesz ki évente, telkenként. Az egyes jobbágytelkek annyi kaszáló tartozik, amely 3 kocsi szénát jövedelmez a jobbágynek.

Az 1565. évi urbárium szerint Bábony egy völgyben fekszik, földje terméketlen, elegendő erdővel és legelővel rendelkezik, szőlőhegyei a miskolci borhoz hasonlólt teremnek. A szántógazdálkodást 1565-ben még két nyomáson végezték, minden egésztelek után 6 köblös szántóföldön vetettek, ez a mértékegység a vetőmagra vonatkozott, azaz a két nyomáson lévő földbe 6 köből vetőmagot vethettek. Amennyiben a kb. 58 kg-os kassai köblöt mint száraz-ürmértéket használtak, akkor egy jobbágytelekhez annyi föld tartozott két nyomáson, amely kb. 400 kg vetőmagot fogadott magába, igaz, évenként csak az egyik nyomásba vetettek. Az 1565. évi urbárium megjegyzi, hogy a falu terméketlen földjein már évek óta nincs termés, ezért a gabonakilencedet sem fizetik. Szőlő ugyanakkor terem, a falu évenként kb. 5 hordó bort szolgáltat az uradalomnak a földesúri dézsma fejében. Méheik után is fizetnek, a megváltás 2 Ft 86 dénárt tesz ki évente, telkenként. Az egyes jobbágytelkek annyi kaszáló tartozik, amely 3 kocsi szénát jövedelmez a jobbágynek.

---

¹²⁵ MNL OL UeC 5/1 (1563).

*Bábony kézirat-
tos térképe, 18.
század vége.
MNL OL S 11
No 0830:058*

1565-ben, miután a Fánchy–Balassa-féle birtoklás után a diósgyőri uradalom ismét kamarai kezelésbe került, a robotot pénzben határozzák meg, így Bábonyban a 10 egésztelkes jobbágy közül 6-an 8 Ft-ot adnak évente a robot fejében, a 4 féltelkes 4 Ft-ot fizet, a 6 taxás, azaz szerződés szerint pénzben fizető jobbágy évente 2 Ft-ot ad a robot megváltásaként.¹²⁶

¹²⁶ MNL OL UeC 5/4a (1565).

Hogy a járadékok egy emberöltő múlva sem változtak a zálogbirtokosok korában, igazolja az 1596. évi tanúvallomással felvett török urbáriumnak a magyar földesúri terhekre vonatkozó része:

*A földesúrnak tartozik minden jobbágy évenként 9 dénár cenzust fizetni,
2 tyúkot, 2 kenyeret, 1 dénár értékű sajtot.
Szent Márton napjára vágótehén fejében összesen 4 forintot.
Most az uraság szőleinek megművelésével is tartoznak.
Kilencedet adnak borból és vetésből, s mindenféle tartoznak szolgálni.¹²⁷*

Az 1563. és 1596. évi urbárium a járadékokat tekintve szinte azonos, csak a vágómarha után fizetendő 4 forint határnapja – Szent György, illetve Szent Márton – változott, igaz, mindkettő jeles nap a paraszti kalendáriumban.

A 16. század végén, a zálogbirtokosok kezén a bábonyi jobbágyok évi 9 dénár cenzust fizettek, ajándék címén két tyúkot, két kalácsot, túrót (sajtot) 1 dénár értékben és 2 tojást. Megmaradt az állat mint járadékforma is, csak nem karácsonyra, hanem Szent Márton napra, azaz november 11-re kellett a jobbágytelkek után 1 vágótehenet (*vaccam mactabilem*) vagy helyette 4 Ft-t adniuk az uradalomnak. A robotról annyit jegyeztek fel 1596-ban, hogy a bábonyi jobbágyoknak minden szükséges dologban (*in omnibus necessariis*) teljesíteniük kell.¹²⁸ A két urbárium a járadékokat tekintve szinte azonos, csak a vágómarha után fizetendő 4 forint határnapja – Szent György, illetve Szent Márton – változott, igaz, mindkettő jeles nap a paraszti kalendáriumban.

A census és a dézsma mint a legfontosabb jobbágyi kötelezettségek nem változtak. A robotterheket alig részletezik az úrbéri szerződések, ami a robot másodlagos jelentőségére, nem túl jelentős majorkodásra utal. 1563-ban – azon felül, hogy a robotot úgy kell végezniük, mint mindenki másnak az uradalomban – az egyetlen konkrét robotteher: a deserta [puszta] telkek utáni rétek kaszálása. 1595-ben azonban, túl azon, hogy általában minden robotmunkát el kell végezniük, az urbárium külön rögzíti az uraság szőleinek művelését (*ad culturam vinearum dominii*). Ez egyértelműen a földesúri tulajdonban lévő majorsági szőlőket jelenti, amelyek munkaigényes művelése komoly tehernek számított.

Urbárium 1695, 1702

Bábony úrbéres kötelezettségeinek további szerződésbeli rögzítését a 17. század végéig nem ismerjük. Nem tudjuk, az egymást gyorsan váltó zálogbirtokos családok hogyan módosították a 16. század második felében megszilárdult, hagyománnyá lett urbáriumot. 1695-ban Döry András földesurasága alatt készült egy vármegyei összeírás, amely szerint Bábonyban a 10 féltelkes jobbágynek 8 fia van. Ez az urbárium az állatszámot is tartalmazza: Varga Mihálynak 4 ökre, Balogh Mártonnak 11 kecskéje van.

¹²⁷ MNL OL UeC 106/75.

¹²⁸ MNL OL 106/76 (1596).

*A földesúr akarata szerint végzik a robotmunkát, mindegyik nyomásban van szántóföldjük, minden féltelek után 3 kassai mérőre való.
Minden féltelek után 2 szekér szénát termő rét jár.
A népes telkekhez hasonló puszták telkek száma: 2.
A majorsági földek 2 nyomásban találhatók, mindegyik 8 köblös, ezeket a jobbágyok művelik.
A majorsági rét 2 szekér szénát terem.
A makkos erdő (sylva glandifera), ha makkot terem, kb. 400 disznó eltartására elegendők.
Mind borból, mind vetésből és káposztából tizedet adnak.¹²⁹*

A 17. század végén, amikor Dóry András a falu egészének földesura, 10 telkes jobbágy gazdálkodik Bábonyban 11 féltelken (Jászka Istvánnak két jobbágytelke van), két puszták féltelek is van a faluban. Szinte minden háztartásban 1 fiút, azaz a termelőmunkában már részt vevő gyermeket is összeírtak. Ökröt azonban csak a Jászka családban és Varga Mihály háztartásában (4-et) találtak az összeírók, lova – legalábbis a lajstrom szerint – senkinek sincs, tehén is csak a jobbágyok felének háztartásában található, ezzel szemben disznaja majdnem minden gazdaságnak van, több helyen 3 is. Kecskét ekkor csak Balog Márton tenyészt, igaz, ő 11-et. A falu gazdasága, annak ellenére, hogy alig van puszták telek, némileg a hanyatlás képét mutatja 1695-ben. A feltehetően a vármegye által kiküldött összeírók így jellemezték Bábonyt: a földesúr igénye szerint robotolnak, minden nyomásban 8 mérős földjük van, és 2 kocsi szénát termő kaszáló is tartozik a jobbágytelekhez. Makkos erdekben, jó termés esetén, 400 disznót hizlalhatnak. A földesúrnak két nyomásban vannak majorsági földjei, nyomásonként 8 köblöse. A boron és gabonán kívül ekkor már káposztából is kilenced jár a földesúrnak.¹³⁰

1702-ben a kamara új urbáriumot készít az új földesúr igényei szerint, de az előző évszázad gazdasági-társadalmi viszonyai alapján. Az urbárium a telkes jobbágyok, taxás és kuriális nemesek felsorolása, vagyoni viszonyaik összeírása után rögzíti a jobbágyok kötelezettségeit is:

*Robotszolgálatokat szolgáltatnak, a taxások évenkénti taxát.
Határuk 3 részre van osztva, jelenleg műveletlenül hever. A határon vannak allodiális földek, egy nyomásban 4 köböllel lehet elvetni, de ezek a földek kb. 40 éve műveletlenül vannak.
Makkos erdek vannak nagy számban, melyek termékeny időszakban 400 disznót is eltarthatnak. Van egy erdejük, mely bár nincs tiltva a lakosok előtt, de utána tizedet szolgáltatnak a földesúrnak.
Hasonlóképpen van szőlőhegyük, melynek kilencede gazdag termés esetén 4 hordóra rúg.*

¹²⁹ Néhaj Jászy János javainak összeírása Abaúj, Gömör és Borsod megyében, 1695. MNL OL UeC 110/31.

¹³⁰ Néhaj Jászy János javainak összeírása Abaúj, Gömör és Borsod megyében, 1695. MNL OL UeC 110/31.

A lakosoknak a falu fölött elhelyezkedő rétjeit a földesúr részére lefoglalták.

Akiknek marhájuk van, a gazdaság felső végein vetnek.

A falu határát keletről Keresztúr, délről Miskolc, északról Szentpéter határolja.¹³¹

A 16. századi és 17. század végi urbáriumok közötti alapvető különbség a fontos járadékfajta, a census eltűnése. Bár a török kor elején szedett 9 dénáros census már akkor sem számított magasnak, hiánya a tizedjáradék és a robot felértékelődését jelenti, bár ennek ellentmond, hogy a bábonyi majorsági szántókat 1660 óta nem vetik be. Mindkét 17. század végi urbárium (1696–1702) rögzíti a jobbágytelkek után járó külsőségek mellett az allódiomot, a földesúr saját rendelkezése alá vont földjét. A tizedjáradék formái is bővültek, hiszen káposztából is jár a földesúri dézsma, sőt a földesúr erdeje után is (valószínűleg disznótized).

Az urbáriumok a dézsmajegyzékekkel együtt a falu gazdálkodásának legfőbb mutatói. Ezek segítségével részben rekonstruálni lehet egy kora újkori falu közösségének termelését. A források területén Bábony esetében egyetlen birtokos tekintetében sem áll rendelkezésre kompakt uradalmi levéltár, amely megőrizte volna a birtok igazgatásának dokumentumait. A diósgyőri uradalom török hódoltság peremvidékén fekvő falvai, miközben egyszerre két államhatalomnak, földesúrnak is adóztak, rész-birtokokká forgácsolódtak a zálogbirtokosok kezén. Sokszor két egymás melletti jobbágytelek két földesurat szolgált, így a gazdálkodás vizsgálata még akkor is nehéz lenne, ha a zálogbirtokos családok levéltárai hiánytalanul rendelkezésünkre állnának.

Gabonadézsma

A falu legfontosabb terményei a kora újkor másfél évszázadában: az őszi gabona és a bor. Az őszi gabonát elsősorban a búza, ritkábban a rozs vagy a kettő keveréke jelentette ebben a korban. Ez a sík vidékre jellemző gabonafajta mindvégig uralkodó Bábonyban is. Tavaszi gabonán árpát és zabot kell értenünk, vagyis a hangsúlyozottan állattartó vidékek gabonafajtáit. A bábonyi dézsmajegyzékek a magyarországi agrárkonjunktúra időszakában, 1549 és 1581 között folyamatosan dokumentálják a tavaszi gabona jelenlétét, de ennek mennyisége csak 10–15%-a az ősziének. Bábony gabonadézmája a 16. század második felében átlag 25–30 kalangya (*gelima*), a tavaszival együtt, kiemelkedik az 1548–1549. év közel 100 kalangyás termésével (1 kalangya = 30 kéve).

A mértékek értékelése az egységes mértékhasználat bevezetése előtt szinte megoldhatatlan feladat, igen nehéz tájékozódni a változó és gyakori helyi mértékek dzsungelében. Mégis meg kell kísérelnünk óvatos becslést tenni a falu szántóinak nagyságára a dézsmajegyzékek és urbáriumok, valamint kiegészítő források alapján.

¹³¹ MNL OL UeC 67/87.

Az évi 250–300 kalangyás átlagtermést a dézsmajegyzékek monográfusának¹³² számításai szerint 5–7 kalangyával kell elosztani a korabeli cséplési eredmények alapján, s így megkapjuk, hogy hány 1000 négyszögöles (kb. 3600 m²-es) átlagholdon folyt a termelés. A számítás szerint 36–60 hold közötti értéket kapunk. Ha ezt az Észak-Magyarországon leginkább használatos 1200 négyszögöles (kb. 4300 m²-es) magyar holdra kivetítjük, 30–50 hold közötti szántóterületet kapunk, vagyis egy aratáskor ennyi szántóföldről takaríthatták be a termést a 16. század második felében. Amennyiben 2 nyomáson gazdálkodtak, a dézsmaköteles szántófield teljes nagyságát 70–120 magyar hold közé tehetjük a mezőgazdasági termékek konjunktúrájának időszakában.

A 17. század első harmadában az egi egyházmegye dézsmájának adminisztrációjánál a kalangyáról áttértek a 15 kévés kereszt mint gabonamérték használatára. 1673-ban a bábonyi tizedjegyzékben a dézsmá adminisztrátorai közlik a keresztteknek száraz űrmértékre való átszámítását. E szerint 1 keresztből 3 kassai mérő magot nyernek. A kassai mérő helyett kassai köből szárazűrmérték értendő, hiszen a köből és mérő gyakran megfelelt egymásnak. Ha az 1673. évi 5 kereszt dézsmát 50 keresztnyi termésnek vesszük, ez 150 kassai köből gabonát ad. Amennyiben 3–4-szeres hozamot feltételezünk, 37,5–50 kassai köblöt számíthatunk vetőmagnak. Ez az űrmérték 17. században a vetőmagszükségleten keresztül szántófieldmérték lett, s általában egy kassai köből 1 magyar holdnak felelt meg.¹³³ Az 1687. évi vetőmagszükséglet alapján 37,5–50 magyar hold úrbéres gabonaföldet számíthatunk 1 nyomásra, ami igen közel áll a kalangyák által számított 36–60 holdhoz.

Bábony gabonadézsmája (1548–1673)

1548–1621: 30 kévés kalangya/kéve,

1624–1673: 15 kévés kereszt/kéve

Év	Őszi	Fő	Tavaszi	Fő
1548	86,5/3	23		
1549	97/13	36	1,5/6	3
1576	20/18	24	3/4	4
1577	19/2	20	3/1	5
1578	25/29	25	2,5/12	4
1579	28/ 15	22	3/4	6
1581	23/9	27	2/5	9
1594	24	26		
1598	12/13	10		
1601	2/24	4		
1602	2/16	6		
1605	2,5/5	5		
1621	11/18	21		

¹³² N. KISS 1960.

¹³³ BOGDÁN 1990, 363–364, 287–288.

1624	17/10	16	1/3	2
1625	21/2	19	/6	3
1626	12/1	10		
1647		13		
1673	5/3	6+7	/9	4

A 36–50/60 magyar holdas értéket látszik támogatni Bábony 1696. évi összeírása is. A 10 féltelkes jobbágy beltelke (*sessio*) után 3 kassai köbölre való szántóföld jár mindegyik nyomáson, vagyis az egy nyomáson lévő úrbéres szántók 30 kassai köbölnek – 30 magyar holdnak felelnek meg.

Szántóföldek, földhasználat

A gabonatermesztés technikájának egyik legfontosabb, s a falu agrártermelési rendszerének egyik legjellemzőbb kérdése: hány nyomásban használták a falu határát, és hogyan osztotta fel a falu közössége a beltelek után járó külsőség (extravillanum) területét. Az 1696. évi regnicolaris összeírás szerint: „Bábony falunak közepesen termékeny földje van, nincs kereskedelme, hajózható folyója és két igaerős szántása.” Ugyanekkor a jobbágyok 8 mérőre való szántóföldjei 3 mezőben (*campus*) fekszenek. Az 1702. évi urbárium szerint a bábonyiak határa 3 részre (*pars*) van osztva. A két forrás kategóriáinak – mező és rész – egyike sem jelent egyértelműen nyomást, de mindkét kifejezést már a 14. század óta ilyen jelentésben is használják a források.¹³⁴ Mindkét elnevezés a nyomásrendszerre mint földközösségi termékre utal, hiszen a közösen használt határt a falu közössége osztotta részekre, hogy azokat a művelési rendszernek megfelelően együttesen használják. Bábony esetében ez a művelési rendszer a 17. század végén már háromnyomásos, amely a késő középkori–kora újkori magyarországi agrárkultúra fejlett területeinek általános szisztémája volt. Ez a határhasználat a három részre osztott művelési területnek egy évben csak egy két részét, mezejét használta (őszi és tavaszi vetésre), a többit az állatok számára ugaron hagyta. Az ugaron hagyás nem jelentett teljes műveletlenséget, hiszen szántással karbantartották ezt a határrészt is, előkészítve a vetéshez. Bábony 18. századi kamarai térképén jól látszik a három nyomás elkülönülése.¹³⁵ A források arra engednek következtetni, hogy Bábonyban éppen a kora újkorban térnek át a kétnyomásosról a háromnyomásos rendszerre, a 16. században ugyanis még két nyomásra szántották a falu földjeit az 1565. évi urbárium tanúsága szerint (*Agros habent pro duabus calcaturis pro singula sessione excisos ad cub. 6*).¹³⁶

A 17. század végéig az összeírások jelzésszerű adatain túl nincs forrás a bábonyi nyomásrendszerre. A telek után járó – több nyomásban lévő – szántók és kaszálórétek felosztásának módjára azonban utalnak a kútfők. A telkek utáni külsőségeket Bábonyban az ősi „nyilas” osztással végezték, vagyis 1–2–3 évenként a határban

¹³⁴ MAKSAY 1971, 163–183.

¹³⁵ MNL OL S 11. № 0830:058.

¹³⁶ MNL OL UeC 5/4a.

lévő parcellákat újraosztották a jobbágyok között, a földdarabok közötti esetleges minőségi, nagyságbeli eltéréseket kiegyenlítendő. 1692-ben egy vármegyei vizsgálat során „az Kálnás völgyön az Bábonyi határban” fekvő rétről a bábonyiak ezt mondják: „nem szabad és közönséges rét, hanem elejitől fogva házhelyek után osztott nyilas rétek kinek-kinek”. Ugyanebben az ügyben a vármegyei bíróság megállapította, hogy „a szóban forgó helyen (Bábonyban) lévő rétek a telkek szerint vannak felosztva (*prata in loco actionali situata per sessiones esse divisa*)”.¹³⁷

A szántóföldek újraosztása még 1736-ban is gyakorlat volt Bábonyban, s nemcsak a telkek után járó szántóké, hanem az egyházéi is, így nincs okunk kizárni, hogy ezt az ősi határhasználatot követték az előző századokban is. 1736-ban az egyházlátogatás során a bábonyi református egyház szántóföldjeit így határozza meg a jegyzőkönyv: „Van két nyomás, első van az ecsegi út mentében, ebben van egy szántóföld, szomszédai egyfelől az út, más felől, mivel majd minden esztendőben osztják a földeket, nincsen bizonyos gazdája és szomszédja, másik nyomás Felső vagy Borsoszló, ebben is van egy föld, szomszédja gaz és a víz mosás, más felől e két földben megyen három kila, de mivel ez esztendőben e két földet nem szántják, csak az egyiket, melyben megyen 3 mérték.”¹³⁸ A 18. század elejéről származó forrás nemcsak azt dokumentálja, hogy a helyi egyház földje is része a faluközösség nyomásrendszerének, hanem azt is: terméshozama (s nagysága is egy nyomásban) azonos azzal, amit egy telkes jobbágy bírt úrbéres beltelke után 1696-ban, hiszen mindkét szántóba 3 köből (köből = kila) vetőmagot lehetett elvetni. A 18. századi forrás szerint az egyháznak is ősi, kétnyomásos gazdálkodási rendszere van, vagyis amikor az egyházhoz került, Bábonyban még a kétnyomásos határhasználat dívott.

A helyi egyház a hívek terméséből (gabona–bor) való részesedése és a stóla-pénnel (az egyházi szertartások utáni járó fizetség) mellett saját tulajdonú szántóföldekkel is rendelkezett, amint ezt Ecsegen és Keresztúron láttuk a 17. században. Az egyház azonban a határhasználat rendjébe még egy módon beleszólt: a határ bizonyos részén használt földekből származott termés után tized járt a bábonyi egyháznak. 1736-ban az egyházlátogatás során a templom jövedelméről ezt jegyezték fel: „Volt egy Párna Hegy nevű oldal, mellyen való minden szőlőktől és szántó földektől decima járt a Templomhoz, sőt a méhektől is, mellyeket azon a Hegy oldalon tartottak az emberek, mellyel ez előtt circiter [kb.] 16 esztendőkkel [1720 körül] vett el Beller Úr [a diósgyőri uradalom jószágigazgatója].”¹³⁹ A bábonyi határ egy része és a helyi egyház javadalmának topográfiai összekapcsolódását igazolja Szegő István ecsegi nemes (70 éves) tanúvallomása is 1730-ban: „Bábony határában lévő Párna Hegy egészen a Bábonyi Ecclesia és Templom számára volt, a mellette kétfelől levő völgyig, amelly völgyeknek egyikében a patakig, a másikában pedig a földek lábjaig volt a megírt hegynek a határa. A fatens [vallomást tévő] atyja [ti. Szegő Márton] a Dóri

¹³⁷ BAZML IV.501/c XVIII. XIII. 909.

¹³⁸ SRKGY Levéltár, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegye (Bábony) 1736.

¹³⁹ SRKGY Levéltár, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegye (Bábony) 1730.

familiával együtt bírván egy ideig Bábonyt, bizonyosan tudja azt, hogy akkor is a Párna Hegy azon terítóriumtúl mint Ecclesia és Templom számára való külön volt ki szakadva, mikor pedig Bábony a tekintetes Nemes Kamara számára foglaltatott volt is [ti. 1702 után], a megírt Párna Hegy azután is egy néhány esztendőkkel szabadcságban maradt, hanem ez előtt circiter 12 esztendőkkel [1718 körül] Böller Fridrik uram ökegyelme Diós Győri dominiumbeli tisztartóságában vevődött el a régi szabadsága.”¹⁴⁰ A Párna hegyen lévő szántóknak, szőlőknek valószínűleg földesúri tizedét élvezte az egyház, valamely 17. századi földesúri kiváltság, („szabadság”) folytán, amelyet az új birtokos, a kamara a 18. század elején visszavont.

A bábonyi határ szántóterületének nemcsak a jobbágyok (járadékköteles földjükkel), a cenzuális nemesek (a jobbágybirtokkal azonos, de nem úrbéres szántójukkal), a helyi egyház (kb. 1 jobbágytelek külsőségének megfelelő szántóföldjével) voltak birtokosai a 17. század végén, hanem a földesúr is. A feudális birtokos elsősorban közvetett módon részesült tulajdonának hozadékából: a jobbágyi járadékon keresztül. A 16. századtól kezdve azonban – a mezőgazdasági termények konjunktúrája miatt – a földesúr igyekezett a jobbágybirtokok rovására saját rendelkezésű földdarabot kiszakítani, s ezen az allodiális vagy majorsági birtokon külön is gazdálkodni. Bár a majorkodás a Hódoltságban és peremvidékén közel sem volt olyan általános, mint a Magyar Királyság nyugati nagybirtokain, némely forrás utal arra, hogy Bábonyban is folyt majorsági gabonatermesztés, rétgazdálkodás. Az 1695. évi Döryféle urbárium szerint az allodiális földek 2 nyomásra vannak (*allodiales terrae ad duas calcaturas quaevis cub. 8*), s a jobbágyok művelik őket. Az 1702. évi kamarai urbárium szerint a bábonyiak határán lévő allodiális földeken 1 nyomásba négy köböllel lehet vetni, de ezeket 40 éve nem művelik. A kétnyomásos majorsági földekbe nyomásonként 4 köböl vetőmagot vetettek, vagyis a 2 nyomásban kb. 8 hold volt földesúri kezelésben, igaz a 17. század közepétől parlagon hever, vagyis kb. 1660 óta, amikor a Jászyaktól a Döryekhez került a birtok. Érdekes, hogy a földesúr saját kezelésű szántója, az allodium még a 17. században is két nyomásban van Bábony határában, vagyis egy korábbi agrártechnológiát őriztek meg.¹⁴¹ Lehetséges, hogy az egykori jobbágytelek még akkor szállt a birtokosra, amikor a falu kétnyomásos rendszerben művelte a földeket.

Rétek és legelők

A falu határának a szántón kívüli részei a legelők és a szénanyerésre használt rétek is. A kaszálókat – a gabonatermesztő szántókhoz hasonlóan – jobbágytelkek után osztatták szét, s 1563-ban az urbárium szerint az számított zsellérnek, aki mind az igaerőnek, mind a réteknek híján volt. A 17. század végén a 3 köblös szántó mellett 2 szekér szénát termő kaszáló járt minden féltelek után. Mivel a mérték (a szekér) mind a rétek szénatermő képességétől, mind a szekér fajtájától, nagyságától függ,

¹⁴⁰ SRKGY SRKGY Levéltár, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegye (Bábony) 1730.

¹⁴¹ MNL OL UeC 110/31.

lehetetlen meghatározni, mennyi lehetett a kaszálók területe. A 17. században a Fel-földön nem ritka az 1 szekér = 1 magyar hold átszámítás,¹⁴² amely esetleg Bábonyra is érvényes lehet.

Az egyház javadalmához is tartoztak rétek, hiszen a 17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben mind Keresztúron, mind Ecsegen volt kaszálója a református egyháznak. Bábonyban 1736-ban (már kamarai kezelésben) az egyház javadalmai között szerepel rét is: „Kaszálló rét van egy az Ago Hegy alatt, szomszédja ennek volt Bogdány András, más felől Gyarmati János, a falu kaszálja, feltakarja, behordja”.¹⁴³ A jegyzőkönyv is bizonyítja: az egyház javadalma nemcsak a rét termése, hanem mindaz a mezei munka is, melyet a faluközösség köteles elvégezni. Ezzel szemben a szántás az egyház feladata volt, valószínűleg bér munkában végeztette.

A rétgazdálkodás, a kaszálókról nyert széna mint állati takarmány nagy értéknek számított mind a diósgyőri vár urainak, mind a 17. századi alzálogosoknak. Mivel a rétek után nem járt földesúri dézsma, az állattartó birtokosok lovaik, igavonó barmaik ellátására a legkülönbözőbb módon igyekeztek szénához jutni. Már az 1563. évi urbáriumba¹⁴⁴ is felvették, hogy a puszták telkek után járó réteket a diósgyőri vár hasznára kaszálják le. A vár zálogbirtokos urai Bábony egyik kaszálóját földesúri kezelésben tartották, hiszen 1644-ben enyingi Török István és a Nyáry testvérek (Miklós és Zsigmond) bábonyi részjóságuk elzálogosítása során rendelkeznek egy rétről is: „hasonló jussal cedaltuk [engedtük] ökegyelmeknek [ti. a Jászyaknak] Diós Győr varasunk által akkoráig engedelmünkben usuált [használt] Bábony Rétet is, úgy, hogy dum et quando voluerint etiam propria autoritate [amidőn és amikor akarnak, saját hatalmuknál fogva is] ökegyelmek és praescriptusi [az általuk kijelöltek] kezekhez vehessék.”¹⁴⁵

A széna nagy értékét jelzi az a pör is, amely jobaházi Döry András és Boldisár Zsigmond bábonyi conpossessorok – egyébként sógorok – között folyt 1692-ben. Ekkor Boldisár Zsigmond „hatalmasul megkaszáltatta Döry András háza után való rétyét, kaszássaival”, majd szekérrel el is hordatta a szénát.¹⁴⁶

Az 1702. évi urbáriumban is említik a falu rétyeit: „a lakosoknak a falu felett fekvő rétyeit a földesuraság részére elfoglalták.” Itt valószínűleg nem a telekhez tartozó nyilas rétekről van szó, hanem azokról a „szabad és közönséges rétek” közé tartozó kaszálókról, amelyeket feltehetően közösen használt a falu.

Nemcsak a magyar földesurak, hanem a török számára is különleges értékkel bírt a széna, ezt mutatja, hogy a török adók között súlyos teherként szerepelt az a 40 szekér széna, amelyet a bábonyiak a 17. század elején a töröknek szolgáltatottak.

¹⁴² BOGDÁN 1990, 432.

¹⁴³ SRKGY Levéltár, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegye (Bábony) 1736.

¹⁴⁴ MNL OL UeC 87/73.

¹⁴⁵ MNL OL NRA 917/15.

¹⁴⁶ BAZML IV. 501/c XVIII. XIII. 908–909.

Kenderföldek

A határ külső részében fekvő rétek mellett a források szólnak az ún. „kenderföldek végében” levő földekről, ahol ugyancsak Boldisár Zsigmond részbirtokos követett el hatalmaskodást, s ezért Döry András ismét a vármegye elé idéztette.¹⁴⁷ Ez a peres ügy egyben a koraújkorban máshol nem említett bábonyi kendertermesztésre is bizonyosságul szolgál, amely – más korabeli agrárkultúrákhoz hasonlóan – valószínűleg a külső kertekben folyt, s ezek vége már a művelésbe fogott földekkel érintkezhetett. A kenderföldek végénél lévő földek azonban még nem tartoztak a szántókhoz, hiszen eredetileg kaszálónak használták őket, ezt a földet „kiki az maga kender földé után kaszálta, élte mint magáét, és senkinek is nem szabad volt az más kender földé végiben való földet kaszálni, sem másképen élni, sem Úrnak, sem lakosnak, ha nem ha egyik a másiktól elkérte, úgy élhette”. Ez a közös birtokláson túli, de még az úrbéres tulajdonon inneni földhasználat a terület köztes, a beltelek és a külsőség közötti jellegéből adódhatott, amelyet az is mutat, hogy az eredetileg kaszálónak használt földdarabba vetettek is, de ekkor már a termésből közösen részesedtek a falu birtokosai. „Ha valamely vetés volt, abból ha mi proventus [jövedelem] jött, illetve volna a több földes urakat is.” A helyszíni tanúvallatás során 1692-ben Bogdány György bábonyi jobbágy így vallott erről a területről: „Döry András Úr Szegő Mártontól vásárolt házhelyéhez tartozó kenderföldek végénél levő ezen darab földet, mellyen állok, megszántotta öszve az több földes Urakat illető földekkel nemes Balla alias Boldisár Sikmond Úr, ösz búzával bé is vetette”.¹⁴⁸ A kenderföldekhez hasonló külső kertekben termeszthették a káposztát is a bábonyiak, amelyből az 1695. évi urbárium a bor- és gabonadézsma mellett már kilencedet is követelt.

Méhészet, állattartás

A dézsmajegyzékek mint az agrártermelés legérzékenyebb mutatói alapján Bábony alapvetően növénytermesztő falu volt. Az állattartás – ellentétben a hegyvidéki pásztorkodással és az alföldi nagyállattartó kultúrákkal – nem volt jelentős. A dézsmajegyzékekben a gabona mellett a méhek utáni dézsmát is feljegyezték, s úgy tűnik, a méhészet ősi foglalkozás volt Bábonyban, erre utal az 1556-ban dézsmált szőlőhegy, a „Méhézhegy” neve is. A szőlészet–kertkultúra–méhészet összekapcsolódása a bükki dombok déli lejtőin – nem csupán bábonyi jelenség. Bábonyban már 1549-ben szerepel a gabonadézsma mellett a méhtized is, igaz, ekkor a 36 dézsmaadóból csak ketten fizetik: a legtöbb gabonát termeszto Csépan János (255 kéve) és Nagy Dénes (450 kéve). 1581-ben a 24 gabona-dézsmaadó és a 3 bíró közül 7-nek van méhtizede is. 1594-ben 26:11 az arány, vagyis az adózóknak több mint 40%-a méheket is tart. 1598-ban csak Soós Istvánnak és Andrásnak van 2, illetve 4 méhraja. 1601-ben, amikor a dézsmaadók száma a minimumra süllyed, a 4 gabona-dézsmaadóból csak 1-nek nincs méhe, Csépan András, Valkó Imre és Szakács Máté, a törzsköcs bábonyi családok képviselői 38 dénárral váltják meg a méhtizedet. 1602-ben

¹⁴⁷ BAZML IV. 501/c XVIII. XIII. 909.

¹⁴⁸ BAZML IV. 501/c XVIII. XIII. 908.

is 4-en fizetnek a méheik után az 5 adózóból. 1614-ben a 10 (+1 bíró) dézsmafizető fele (5) tart méheket. A méhtartás, méztermelés éppen a legnehezebb időkben segíthette a bábonyiakat a fennmaradásban. Ismeretes a méz kitüntetett szerepe a török konyhában, így nem csodálkozhatunk, hogy a méz a summás adózás mellett is ott szerepel a töröknek fizetendő természetbeni szolgáltatások között mind a 16., mind a 17. században.

A dézsmajegyzékek adatai szerint a méhészettel a 17. században nagyobb arányban foglalkoztak a bábonyi gazdaságok, mint megelőzőleg. 1692-ben a vármegyei összeírásban a 12 bábonyi zsellér, libertinus és nemes közül 9 tartott méheket, Balogh Márton egyenesen 20 kassal. A bárány- és kecsketizedet már korántsem fizették ennyien. Bábony legelső dézsmajegyzékében, 1548-ban a 23 dézsmaadó közül csak 2-en adtak 5-5 bárányt, egyikük egy kecskét is. Bár az állattized nem reális indexe a falu állattartásának, nem lehet véletlen, hogy 1577-ben csak Dombi Tamás fizet 50 báránya és 20 kecskéje, ill. Nagy Elek 22 báránya és 17 kecskéje után tizedet. A 17. század végén is alig írnak össze kecskét és bárányt a bábonyi jobbágygazdaságokban.

Az állattenyésztés másodlagossága általában is jellemző a bábonyi kora újkori gazdálkodásra. A legelőhasználatról a rendelkezésünkre álló forrásokban egyáltalán nincs adat, hiszen ez a faluközösség belső, íratlan szabályok, jogszokás alapján gyakorolt ügye volt, sem a földesúrra, sem más joghatóságokra nem tartozott, hiszen a legelők kívül estek az úrbéres földeken. Hogy a legeltetés nemcsak a falu határában lévő közös legelőn történt, igazolja egy 1659-ből való vármegyei jegyzőkönyvi bejegyzés, amelyben Görgey Jób tiltja Szentpéter, Ecseg, Boldva, Keresztúr és Bábony falvak lakóit a Szolga-Pusztá nevéű prédiума (a kora újkorban pusztává lett középkori falu) mindenféle használatától, az azon való legeltetéstől.¹⁴⁹

Az állattartás, -tenyésztés másodlagos jelentősége nemcsak a hiányos dézsmajegyzékekből, hanem a 17. század végi összeírásokból is kitűnik, hiszen az adófakultásban az állatvagyon is megjelenik. Különösen lényeges igavonó állatok tartása a földművelő gazdaságokban. Feltűnő a lovak szinte teljes hiánya az összeírásokban, még a nemes jogállásúak sem rendelkeztek lóval, egyedül Tóth András és Bogdány György neve mellett írtak össze 1, ill. 2 lovat az 1702. évi urbáriumban.¹⁵⁰

Minden gazdaságban tartanak viszont 1–2 tehenet a 17. század végén, az igaerőt képviselő ökröket viszont alig. 1697-ben a családösszeírásban a cenzuális nemesek birtokában 10, a 11 jobbágy családnál 8 ökröt vettek fel, ami a gazdaságok alacsony agrártechnika színvonalára mutat.¹⁵¹ 1686-ban az adófakultás felmérésénél állapítja meg a vármegye, hogy Bábonyban egyáltalán nincsenek ekével rendelkező jobbágyok.¹⁵² Az összeírásokban csak elvétve bukkan fel 4 vagy 6 ökrös családfő, az is általában a taksás nemesek között. Az 1695. évi Dóry-féle urbárium egyedül Varga Mihály gazdaságában talál 4 ökröt, a többi jobbágy teljesen igaerő híjával van.

¹⁴⁹ BAZML IV. 501/c X. III. 244.

¹⁵⁰ MNL OL UeC 110/31.

¹⁵¹ BAZML IV. 501/c III. I. 497.

¹⁵² BAZML IV. 501/c III. I. 23.

Az egyetlen állat, melynek tartása a 17. századi összeírások alapján általánosnak mondható: a disznó. Az urbáriumok említik a bábonyi határhoz tartozó makktermő erdőket, amelyek 400 disznó makkoltatására is elegendőek. A bábonyi határnak ez a része, a legelőkhöz hasonlóan, kezdetben a falu közös használatában van, bár 1702-ben egy része után az új földesúr, a kamara már tizedet követel. Nem tudjuk, mennyiben követ ezzel előző gyakorlatot, vagy mennyiben új ez a rendelkezés. A 400 disznó hízolására való erdő említése nem a falu disznóállományának számát fejezi ki, hanem a 17. század második felétől divó terület-mértékegységről szól, amely alapján azonban – átszámítási kulcs nem lévén – nem tudjuk megállapítani a bábonyi tölgyerdők nagyságát. Ha nem is makkoltattak egyszerre 400 disznót a falu erdeiben, a tölgyesek és a gazdaságok disznótartása mindenképpen szoros kapcsolatot feltételez a határhasználatban.

Szőlészet, bortermelés

A házak és az állattartás helyszínei, a beltelkek, a külső kertek kenderföldjei, a káposztáskertek, az ezekhez kapcsolódó kaszálók, esetleg szántónak használt földek, az úrbéres szántóföldek, a nyilas rétek, valamint a közösen használt szabad kaszálók, legelők, a makkoltató erdők – a bábonyi gazdálkodás és állattartás helyszínei, de ezek mellett a kora újkorban a határ részei a promontoriumok (szőlőhegyek) is. A Bükk-vidéki táj szőlőkultúrája a középkorig megy vissza, s Bábony első 16. század közepi dézsmajegyzékei között is ott találjuk a bortized regisztrumait. A legelső 1556-ból való, amely nemcsak abban tűnik ki a 16–17. századi jegyzékek közül, hogy ekkor adnak a legtöbben dézsmát (42 fő), hanem azzal is, hogy a kora újkor másfélszázada alatt ez az egyetlen dézsmajegyzék, amely szőlőhegyek szerint írja össze a bábonyi parasztokat. A három promontorium: *Mehez heg; Szep heg, Azzon veg' oldal Hege* megnevezése a bábonyi szőlőkultúrát a falu határában emelkedő dombokon lokalizálja. A szőlőhegyek topográfiai azonosításához a kamara 1759-ben készített határjárása lehet segítségünkre, amelyben a tisztviselők a diósgyőri uradalom határait megjárván, elkészítették annak pontos latin nyelvű leírását.¹⁵³ Az a tény, hogy ebben a határleírásban a 16. században említett 3 szőlőhegy közül kettő szerepel, a bábonyi szőlőket a falu határa mentén, a művelt terület szélén helyezi el. Az uradalom határjárásában a Méhész hegy Keresztúr falu, Kisfalud puszta és Bábony találkozásának közelében fekszik: „A kisfaludi szőlőknél előre mentünk egy dombtetőre, amely délre a Kövesd oldal és északra a Méhész hegyek között van... A völgyben a Méhész hegy lábainál teljesen körbenfutó országút mellett (*ad radices toties dicti collis Méhész, penes intercurrentem viam Regiam*)” helyezték el a határjárók az uradalom határát jelző jeleket. „Az országúton által menvén, a Babony Patak nevű patakhoz” lehet lejutni, vagyis a Méhész hegy lábánál folyt a falunak nevet adó patak. Az „Azzon-vég oldalhege” 16. századi promontoriumot Asszonyvölgy-oldal néven azonosíthatjuk, hiszen a kamarai határjárásban szerepel egy völgy (Asszonyvölgy), az oldal pedig korabeli szóhasználatban a hegynek valamely völgy felé néző

¹⁵³ BAZML IV. 501/c III. I. 18.

oldalát, ill. magát a hegyet jelenti. Ugyanebben a határjárásban Szőke-völgy-oldal nevű hegyről írnak (*ad collem Szőke-völgy oldal*), amely a Szőke-völgy mellett emelkedik. Az Asszonyvölgy 1759-ben Bábonynak a Lászlófalva felé eső határa közelében van, de ekkor a mellette lévő hegynek már nem Asszonyvölgy-oldal, hanem Kecskés-oldal a neve.

A harmadik 16. századi promontorium, a Szép hegy nevét nem találjuk a 18. század közepén készült kamarai határjárásban. Pedig a 17. században még így hívták, hiszen Bodó Pál 1628-ban a Szép alias Baráth szőlő hegyen lévő, Bodó-szőlő nevű szőlőjére nyer járadékmentességet.¹⁵⁴ A 17. századra vonatkozó egyházi forrás szerint a Párna hegyen is voltak szőlőparcellák, amelyek után az itteni birtokosok a helyi református egyháznak fizették a tizedet.¹⁵⁵ Az 1759. évi határjárásban ezt a hegyet Sajószentpéter és Bábony határán így jelenítik meg: „az úton nyugat felé előre haladva földből készült határjeleket emeltünk, amelyek délről, vagyis a Párna-hegynek nevezett hegy felől Bábony területét, a Darvas-hegynek hívott magaslat felől pedig Szentpéter területét határolják el.”¹⁵⁶

A bábonyi szőlőhegyeken folyt bortermelés a dézsmajegyzékek tanúsága szerint folyamatos volt a kora újkorban. Két évben adták a legtöbb dézsmát a bábonyiak, 1556: 96,5 köböl és 8 icce (valószínűleg 13,6 literes kassai köbölben), 1602: 135 kassai köböl és 7,5 icce, ezt az 1602. évi dézsmajegyzéken átszámítottak (25,4 literes) egri köbölre: 72 egri köböl 7,5 icce. Ezt a két mennyiséget nem számítva, átlagban 20–30 egri köböl közötti dézsmát fizettek a bábonyiak, vagyis a termés 200–300 egri köböl (5–8 hl) között mozgott. A bortermelés népességmegtartó erejét jelzi, hogy a gabonatermesztés mélypontján, a 17. század elején borból rekordtermést takarítottak be. A 17. századi rendkívül hézagos dézsmajegyzékek alapján a bortermelés a század második harmadától drasztikusan csökkent, s a század végén alig érte el a század eleji termés negyedét, harmadát. Ennek konkrét okait, a korszakra jellemző gazdasági recessziót, a népességcsökkenésen túl, források nem lévén, nem ismerjük.

A szőlőbirtok a jobbágybirtokok között különleges helyet foglalt el: nem kötődött a jobbágytelekhez, mint más pertinencia, forgalma sokkal szabadabb volt, s élénk is, hiszen a bor iránti kereslet nem lankadt a kora újkor folyamán. Zsellér is birtokolhatott szőlőt, ha volt tehetsége megvenni, s ha fizette utána mind az egyházi, mind a földesúri tizedet. Éppen a szabad adásvétel miatt sokkal magasabb arányú volt a szőlő extraneus birtoklása, mint a szántóké. A szőlők munkaigényes művelése azonban feltételezte a birtoknak és birtokosának nem túl nagy távolságát, még akkor is, ha a tulajdonos bérmunkával műveltette szőlőjét. Ezért a bábonyiak is a környező helységekből vettek szőlőt, és a bábonyi szőlők extraneus birtokosai is a közeli falvak parasztjai sorából kerültek ki. 1576-ban, amikor először írták össze a dézsmajegyzékeket,

¹⁵⁴ BAZML IV. 501/c XXIII. I. 98.

¹⁵⁵ SRKGY Levéltár, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegye (Bábony) 1736.

¹⁵⁶ BAZML IV. 501/c III. I. 18.

jegyzékekben az extraneusokat, a 18 bábonyi szőlősgazda mellett 17 ismeretlen eredetű extraneus is volt, a bortermés 47%-át (303,6 egri köből bort) termelvén.¹⁵⁷ Ugyanekkor Sajókeresztúr szőlőhegyein 10 bábonyinak van szőleje 385 kassai köből terméssel. 1600-ban csak egy keresztúri és egy szentpéteri extraneus szőlőbirtokos volt Bábonyban, az 1602. év rekordterméséből pedig 9 ismeretlen lakóhelyű extraneus is részesedett a 13 bábonyi mellett. 1604-ben csak 4 kápolnai extraneus volt Bábonyban, 1608-ban pedig 9 ismeretlen eredetű. 1609-ben a 19 bábonyi mellett 9 extraneus dézsmaadó volt, 1611-ben 24:5 az arány, 1613-ban a 8 extraneus volt, 1614-ben 3 szentpéteri, 2 ecsegi és 1 miskolci birtokosnak van Bábonyban dézsmaköteles szőleje. 1616-ban szintén ebből a 3 helységből való a 8 extraneus. 1618-ban 6-an, 1620-ban 5-en nem bábonyiak a dézsmaadók között. Az extraneus birtokosok közül Vadközi Mihály szentpéteri lakos fizeti a legtovább a bordézsmát 1608 és 1618 között, 1620-ban pedig Vadköziné követi a dézsmaadásban. A bábonyiak extraneus birtoklását csak a környező falvak jegyzékeinek teljes feltárása nyomán lehet majd vizsgálni.

Szőlőbirtokot – annak szabad rendelkezése folytán – nemcsak telkes jobbágyok bírhattak, a szőlő megvételéhez azonban általában szükség volt a telek pertinenciáján folytatott gazdálkodásból származó jövedelemre. Bábony gazdálkodásában a 16. századi dézsmajegyzékek alapján az úrbéres gazdaság – gabonatermesztés – és a szőlőbirtoklás szorosan összefüggött. 1576-ból mind a gabona-, mind a bordézsmát ismerjük, és a bortermelők közül csak Pap István és Tóth Tamás nem szerepel a gabonajegyzéken, míg a gabonatermelők közül 8 csak ebből a dézsmafajtából ad tizedet. 16 név, ill. családnév megegyezése a két jegyzéken a bábonyi jobbágygazdaságok kettős: gabona- és szőlőtermesztő jellegét mutatja. 1576-ban a törzsökös jobbágyok gazdaságai közül Csépán Mihályé, Dombi Tamásé, Csompos Vincéé, Varga Imréé, Vizes Alberté, Szakács Jakabé volt a legnagyobb, akik a bor és őszi gabona mellett tavaszi gabonából is adtak tizedet. A legnagyobb, gazdagparaszti termelést Dombi Tamás gazdasága folytatta, aki minden dézsmafajtából a legtöbbet fizetők között volt.

A 17. század elején is nagy egyezést mutat a gabonadézsmát fizetők és a bortermelők névsora, itt a bortized-adók számát csak az extraneusok növelik. 1602-ben mindkét dézsmafajtát ismerjük, 1601-ből csak a gabonáét. A három lista összevetése alapján mindkét fajtát fizeti: Csépán András, Dombi Miklós, Varga Tamás, Szakács Máté; csak borból ad: Asszonyi Dorkó, Bogdán Gergely, Fodor Gergely, Kalácsos András, Végh Balázs, Dombi Péter és Varga Imre özvegye; csak gabonából: Patvaros Máté, Nagy Antal, Kovács Máté, Valkó Imre.

A 17. század első harmadában nem szűnik meg szőlőt birtokolni a Domik, Csépány, Dombi, Bogdán, Tóth, Nagy, Varga, Korinczi, Balogh család, s a Szakácsok közül 1616-ban 4-en (Gergely, György, György, János), 1617-ben 5-en (Gergely, György, Máté, János, ill. Hajdú-Szakács György) fizetnek bordézsmát, de a Kovács család 2 tagja (Orbán és András) is évekig együtt szerepel ugyanebben az időszakban. Korinczi János és István 1621-ben, Varga Tamás és Balázs 1608-

---

¹⁵⁷ N. Kiss 1960, 184.

ban, 1609-ben és 1617-ben fizeti azonos családnéven a bordézsmaát. Tóth György és Benedek 1608-ban, Tóth György és Simon 1613-ban és 1614-ben szerepelnek együtt a szőlőtermesztők között.

A szőlőkultúra területének megbecslése a nyert bor mennyisége alapján igen nehéz, az átlag 20–30 egri köből bordézsma 49–73,5 hl termést takar, ez a 16. században 10 hl/1000 négyszögöles becslés alapján 5–7 ezer négyszögöles, 4–6 (1200 négyszögöles) magyar holdnyi nagyságú szőlővel beültetett területet jelenthet.¹⁵⁸

A szőlők elhagyása, újabb telepítése miatt a terület állandóan változhatott, de valószínűleg elérte a szántóterület 10–30%-át a bábonyi határban, vagyis a gazdálkodás természeti keretének, a határ képének meghatározó eleme volt a makkos erdőkkel és szántókkal, legelőkkel együtt.

Bábony bordézsmaja 1556–1683

Év	kassai köből(icce)	egri köből(icce)	fő
1556	96 (5/8)	[53]	42
1576	63(3)	[34]	35
1594	40,5	21,5	
1597	30(3,5)	[22]	21
1600		17/7,5	16
1602	135(7,5)	72/7,5	22
1604	19(14)	11	
1608		25,5(4)	29
1609		30(2,5)	29
1610	56(4)	15(14,5)	23
1611		[31]	29
1613	58,5(4)	[32)	28
1616	36(1)		31
1617		27	22
1618		18(2,5)	23
1620	15(4)		19
1625		31(10)	
1652		5(8)	13
1681		8	8
1683		5(12)	6

Az 1702. évi urbárium a bábonyi szőlők évi dézsma mennyiségét jó termés esetén 4 hordónyira becsüli. Nem ismerjük az urbárium használt mértéket, s a dézsmajegyzéket is különböző méretű hordókra engednek következtetni: 1556-ban a bábonyi dézsma bort 4 hordóba gyűjtötték össze, 23, 26, 31 és 30,5 kassai köből bort töltvén bele a dézsma adminisztrátorai, vagyis maximum 400 liter bor fért egy ekkor használt hordóba. 1594-ben 10,5 és 11 egri köblök a dézsma sedésnél használt hordók,

¹⁵⁸ N. Kiss 1960 számításai alapján.

így ezek maximum 260 literesek. A kb. 400 literes hordó megfelel az egri vár dézsmakerületében a 16. század második felében használt egyik hordómértéknek.¹⁵⁹ Hogy 1702-ben a diósgyőri uradalomban milyen hordót használtak, csak a földesúri dézsma adminisztrációjának ismeretében lehetne megmondani, s ezzel Bábony bortermését, ill. a szőlő termőterületét megbecsülni.

A szőlőbirtokok területmértéke Bábonyban is a kapás/kapaalja/fossor volt, amely eredetileg 1 nap alatt bekapálható területet jelentett. 1692-ben 12 szőlő van Bábonyban összesen 67 kapás nagyságú,¹⁶⁰ míg a regnicolaris összeírás (1696) 24 kapást ír jobbágyi, 10 kapást taksás nemesi tulajdonban (összesen 34 kapás). A két érték is jelzi a helyi területmértékek esetleges voltát a kora újkorban. A két összeírás alapján Bogdán Gergelynek 8 (1692), illetve 3 (1696) kapás, Varga Mihálynak 5:10, Jászka Istvánnak 4:8, Kutas Gergelynek 2:4 kapás szőleje volt, vagyis a mértékegységnek a felére kellett csökkennie, csak így nőhettek duplájukra a szőlőbirtokok 3 év alatt. Az egyes szőlők nagysága 2–5 (ill. 2–10) kapás között mozgott, vagyis nem voltak kiemelkedően nagy szőlőbirtokok egy szőlőműves vagy birtokos kezén.

A szőlőbirtok helyi forgalmáról sajnos nem ismerünk kora újkori forrást, de egy szentpéteri ember esete a bábonyiakkal 1686-ban jelzi a helyi szőlőbirtok kitüntetett értékét. Szegő Márton szentpéteri lakos a vármegyéhez fordult kérelmével, amelyben elmondja: földesura, Sallay András két hordós borért „kezébe bocsátotta” Almási János nevű szökött jobbágya Bábonyi hegyen lévő szőlejét. „Mégis akkor Bábonyon idegen kézre nem akartak bocsátani, az Babonyiak azon szőlőt hatalmassul elvették tőlem – már sem szőlőm, sem pénzem nincsen” – írja a kárvalott, és a két hordó borért 10 tallért követel.¹⁶¹ Az eset például szolgál arra is, hogy az elhagyott szőlőbirtok felett hathatósabb rendelkezési jogot vindikál magának a falu közössége, mint a szőlőbirtokos jobbágy földesura. A „Bábonyiak” (a faluközösség) a forrás tanúsága szerint a szőlő különleges értéke miatt igyekeztek az extraneus birtoklást akadályozni.

A szőlő gazdasági értékére, speciális birtokjogi státuszára mutat az a libertáló levél is, amelyet 1628-ban bedeghi Nyáry István Bodó Pál javára adott ki annak Bodó-szőlő nevű szőlejére.¹⁶² Bodó Pál a szőlő miatt már 1625-ben is összeütközésbe került a diósgyőri vár tiszttelőivel, akik ellen nemességére és részbirtokosi státusára hivatkozva protestált a vármegye előtt azért, hogy szőleit „teljesen és egyébként is bírhasa (*omnino de caeteroque possidere*)”. Az összeütközés valószínűleg abból adódott, hogy a szőlő dézsmaköteles volt, és a nemes részbirtokos – maga is zálogbirtokos – nem kívánt földesúri dézsmát fizetni egy másik conpossessornak.¹⁶³ A dézsma alóli felszabadítást, kivételt (libertálás, eximálás) mégsem nemesi előjogaira való hivatkozásával nyerte el, hanem a mentesség megvételével. Az oklevél szerint a szőlő libertálásával együtt egy jobbágytelekre is

¹⁵⁹ BOGDÁN 1991, 180.

¹⁶⁰ BAZML IV. 501/c III. I. 494.

¹⁶¹ BAZML IV. 501/c XIII. XIX. 1451.

¹⁶² BAZML IV. 501/c XIII. I. 98.

¹⁶³ BAZML IV. 501/c IX. III. 385.

inscriptiót, azaz ideiglenes járadékmentességet szerzett 200 forint zálogösszegért. Az ügy menetét elősegítő diósgyőri tiszttartó és udvarbíró, Zoltán Farkas „25 köblös búzát és két verő artánt (ártányt)” kapott Bodó Páltól fáradozásáért.¹⁶⁴

Bár a földesúri bordézsmá adminisztrációjáról nem áll az egyházi tizedéhez hasonló forrásanyag, egy 1673-ból származó vármegyei protestáció folyamán a protestáló részbirtokosok (özv. Döry Ferencné, Aszalay Andrásné Döry Zsuzsanna és Szegő András) hivatkoznak a zálogbirtokosok dézsmaszedési gyakorlatára, melyet aztán az alzálogosok is követtek.¹⁶⁵ Döry András, a Szentpétery árvák gyámja és javaik kezelője ellen a részbirtokosok éppen azért emeltek kifogást a vármegyénél, mert jobbágyai szőlőit elkülönítve dézsmálta meg (*separationem faciendo*), és nem úgy, ahogy régen a zálogbirtokosok szokása volt: együttesen, vagyis az összes bortizednek az ún. „közkádra” való egybehordása után osztva el a közös jövedelemből a részbirtokok szerint járó hányadot (*nonam partem... vulgo Közkádra comportassent... ad distributionem post de communi proventu faciendam*). A közkád intézményén való változtatással (*cum innovatione* = újítással) Döry András a részbirtokosok közös szőlőhegy utáni jövedelmét jelentősen csökkentette (*non sine diminutione communis proventus promontorii*).¹⁶⁶ A tiltakozás azt jelenthette, hogy a többi birtokos jobbágyai szőleje után kevesebb vagy rosszabb minőségű bort (mustot) kaphatott, mint az egész promontorium után, vagyis a Szentpétery-porcíóhoz feltehetőleg több vagy jobb minőségű bort termő szőlő tartozott. A „közkád”, az együttes dézsmálás nemcsak a conpossessorok egyenlősdijét, kiegyenlítésre való törekvését jelzi, hanem a bábonyi birtok eredeti összetartozását, integritását is. E szerint a bortized megosztása követte az eredeti birtok megosztását, ahogyan maguk a protestálók is írják: „az elmúlt időkben is a diósgyőri vár és javak – így Bábonyi birtok – egykori urai és részbirtokosai a bábonyi szőlőhegyen évenként bort termelő extraneus és helyi lakos jobbágyok teljes hegyvámából vagy bortizedéből (*de totali jure montano seu nona vinorum*) úgy tették meg egymás között a felosztást, hogy kiki a saját részbirtoka és földesurasága szerint (*pro sua cuiusque portione et Dominio*)” részesült belőle.¹⁶⁷ A közkád intézménye máshol használatban volt a diósgyőri uradalom területén, azaz a condominium ismert gyakorlata volt. A vármegyei jegyzőkönyv tanúsága szerint 1596-ban Diósgyőr akkori tiszttartója, Batizi Mihály hasonló módon hordatta össze a jobbágyok musttizedét, majd osztotta szét a zálogbirtokosok között.¹⁶⁸

Paraszti kalendárium

A Döry úrnők és Szegő András protestációja a vármegyei nemesi közgyűlés 1687. október 25-én Szendrőn tartott tisztválasztó székén hangzott el. A dátum jelzi, hogy a részbirtokosok már szüret után fordultak a vármegyéhez, amely szüret nemcsak a

¹⁶⁴ BAZML IV. 501/c XIII. I. 98.

¹⁶⁵ BAZML IV. 501/c IX. V. 758.

¹⁶⁶ BAZML IV. 501/c IX. V. 758.

¹⁶⁷ BAZML IV. 501/c IX. V. 758.

¹⁶⁸ GYULAI 1995, 87–88.

birtokosok egyik legjövedelmezőbb járadéka, a borkilenced bevételének ideje volt, hanem a gazdálkodó faluközösség utolsó nagy mezőgazdasági munkája is, a gazdasági év befejezése a határban. A bábonyi szüret pontos idejét nem ismerjük, de 1612. október 8-án Nyáry Zsigmond, a diósgyőri uradalom részbirtokosa ezt írja anyjának: „*Borunk bisoni Igen keves lézen ugain jo ha fel anni lezen mint tavaly.*”¹⁶⁹ A levél alapján az uradalomban a szüretnek már október 8 előtt le kellett zajlania.

A kora újkori Bábonyban a református egyházi év kevés ünnepe: karácsony, újév, nagyhét és húsvét, valamint pünkösd mellett az esztendőt a gazdálkodás naptárának jeles napjai is tagolták. Ezek együttesen adták meg a falu életének ritmusát, társulva a paraszti kalendárium jeles napjaihoz. Sajnos, a gazdálkodás technikájára, módjára, a mezőgazdasági munkák naptári beosztására vonatkozóan igen gyérek a 16–17. század forrásai, pedig a munkák ideje és technikája az évszázadok alatt nem sokat változhatott, s a határbeli teendők terminusai generációk során adták meg az emberi élet időbeli kereteit.

A bábonyi gazdaság másik fontos ágazata, a gabonatermesztés munkáinak idejét a Boldisár Zsigmond elleni 1692. évi perből ismerjük. A részbirtokos ekkor a kenderföldek végében lévő szántóföldeket „Szent István Király ünnepe (augusztus 20.) táján felszántatta, majd a gazdálkodás gyakorlata szerint ugyanabban az évben a Szentkereszt felmagasztalása ünnepe (szeptember 14.) körül bevettette (*juxta proxim oeconomiae in eodem anno circa festum Levationis Sanctae Crucis inseminari facere*), majd a következő évben, az érés idejének közeledtével, Szent Jakab apostol ünnepe (július 25.) táján aratóival learattatta, keresztetekbe gyűjtette és behordatta.”¹⁷⁰ Ugyancsak Boldisár Zsigmond az alperes abban az ügyben, mely során 4 jobbágya és 3 szolgája Szent Péter és Pál apostolok ünnepe (június 29.) körül a Kálnás völgyben levő réteken a fűvet lekaszáltta, és a gazdálkodás helyi gyakorlata szerint a lekaszált szénát boglyákba (*in cumulos*) gyűjtötte.¹⁷¹

Az őszi szántás, az őszi gabona vetése, aratása, a sarjúkaszálás – a szőlőmunkák mellett a legfontosabb mezőgazdasági tevékenységek voltak. Ezek idejét a szentek tiszteletét vallásukban már egy évszázada nem gyakorló református jobbágyok a katolikus naptár ünnepeivel határozzák meg. De a gazdálkodás terminusai és a vallás ünnepei mellett a földesúri szolgáltatásokat is a katolikus egyházi év jeles napjai, egyben a paraszti kalendárium szerint adták a bábonyiak, hasonlóan más középkor–kora újkori falu, mezőváros gyakorlatához: 1563-ban Szent György (április 24.), Szent Mihály (szeptember 29.), karácsony és Gyertyaszentelő Boldogasszony (február 2.) napján fizetik a cenzust, az ajándékokat földesuruk számára. A katolikus kalendárium ezen ünnepei a gazdálkodásnak is kitüntetett határnapjai, hiszen a Szent Györgytől Gyertyaszentelőig tartó időszak mint gazdasági év a naptári év helyett a mezőgazdasági munkák és a paraszti élet ritmusát követi, a tavaszi munkák kezdetétől a tél végi böjtig, az új gazdasági évre való felkészülés időszakáig. A bábonyiak nemcsak a munkák elvégzésének módját, eszközeit, határidejét örökölték őseiktől,

¹⁶⁹ MNL OL P 707. Missiles № 10651.

¹⁷⁰ BAZML IV. 501/c XVIII. XIII. 908.

¹⁷¹ BAZML IV. 501/c XVIII. XIII. 909.

hanem a szentek jeles napjainak emlékeztétét is, hogy ők is így örökítsék tovább a hagyományt a következő századokra.

FORRÁSOK

- BAZML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára. Miskolc.
 IV. 501/a. = Borsod vármegye levéltára, Közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek.
 IV. 501/b. = Borsod vármegye levéltára, Acta Politica.
 IV. 501/c. = Borsod vármegye levéltára, Acta Judicialia Prothocollata.
 IV. 501/d. = Borsod vármegye levéltára, Acta Judicialia Non Prothocollata.
 MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Budapest.
 DF/DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Collectio Diplomatica Hungarica.
 E 158 = Magyar Kamara Archívuma, Dicalis összeírások (Conscriptiones Dicales/Portarum).
 E 159 = Magyar Kamara Archívuma, Dézsmajegyzékek (Regesta Decimarum).
 NRA = E 148 Magyar Kamara Archívuma, Neoregstrata Acta.
 P 707 = Zichy család levéltára.
 S 11 = Kamarai térképek (1747–1882).
 UeC = E 156 Magyar Kamara Archívuma, Urbaria et Conscriptiones.
 SRKGY = Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményei.

BIBLIOGRÁFIA

AKO

Anjou-kori oklevéltár: Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. I–XXV. Szerk. KRISTÓ Gyula et al. Budapest–Szeged, JATE–Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–2004.

AO

Anjoukori Okmánytár: Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. NAGY Imre. Budapest, MTA könyvkiadó-hivatala, 1878–1920 (Monumenta Hungariae Historica, 1. osztály, Okmánytárak).

BODNÁR–TÓTH 2005

BODNÁR Tamás–TÓTH Péter. *Borsod vármegye török adózása.* Miskolc, BAZML, 2005 (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek, 43).

BOGDÁN 1990

BOGDÁN István: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874.* Budapest, Akadémiai, 1990.

BOGDÁN 1991

BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig.* Budapest, Akadémiai, 1991.

BOROVSKY 1909

BOROVSKY Samu: *Borsod vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig.* Budapest, Hornyánszky, 1909.

- DIENES 2001
Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Szerk. DIENES Dénes. Budapest, Osiris, 2001.
- DRASKÓCZY 1996
DRASKÓCZY István: Miskolc birtoktörténete a középkorban. In: *Miskolc története*. I (A kezdetektől 1526-ig). Szerk. KUBINYI András. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 1996, 81–156.
- GYÖRFFY 1995
GYÖRFFY György: *Magyarország Árpád-kori történeti földrajza*. I (A–Cs). Budapest, Akadémiai, 1987.
- GYULAI 1995
GYULAI Éva: *Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1995 (Officina Musei, 3).
- GYULAI 1998
GYULAI Éva: Gazdálkodás, termelés és árucsera a kora újkori Miskolcon. In: *Miskolc története*. II (1526–1702). Szerk. SZAKÁLY Ferenc. Miskolc, BAZML–HOM, 1998, 175–357.
- GYULAI 2003
GYULAI Éva: Egy borsodi nemes Rákóczi oldalán – Aszalay Ferenc (1674–1729) udvari szekretárius életútja. In: *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára*. II. Szerk. TAMÁS Edit. Sárospatak, 2003 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 46), 7–79.
- GYULAI 2013
GYULAI Éva: Balassa Zsigmond (†1559), a diósgyőri uradalom birtokosa. In: *Zborník z Medzinárodnej konferencie Rod Balašovcov v 13 až 19. storočí*. Ed. Helena FERENCOVÁ–Erika ANTOLOVÁ. SNM – Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň, 2013, 323–346.
- HUNFALVY 1863–1865
HUNFALVY János: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása*. I–III. Pest, Emich Gusztáv, 1863–1865
- ILA 976
ILA Bálint: *Gömör megye (A megye története 1773-ig)*. Budapest, Akadémiai, 1976.
- IVÁNYI 1910
IVÁNYI Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526*. I. 1319–1526. Budapest, MTA–Athenaeum, 1910.
- IVÁNYI 1917
IVÁNYI Béla: *A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803*. Lőcse, Reiss, 1917.
- JUHÁSZ 1936
JUHÁSZ Lajos: A porta története 1526–1648. *Századok* 70 (Pótfüzet). 1936, 497–578.
- FEKETE 1968
FEKETE Lajos: *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászberény, Jász Múzeum, 1968 (Jászsági füzetek).
- FEKETE–KÁLDY-NAGY 1962
FEKETE Lajos–KÁLDY-NAGY Gyula: *Budai török számadáskönyvek 1550–1580*. Budapest, MTA TTI, 1962.
- KÁLDY-NAGY 1970
KÁLDY-NAGY Gyula: *Magyarországi török adóösszeírások*. Budapest, Akadémiai, 1970.

KAZINCZY 1858

KAZINCZY Gábor: Adalékok a török magyar kori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adó és hódítások körül Borsodban a XVII. század I. felében. *Magyar Történelmi Tár* VI. 1858, 101–167.

KOVACSICS 1957

A történelmi statisztika forrásai. Szerk. KOVACSICS József. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.

LEVELES 1927

LEVELES Erzsébet: Miskolc város megváltása. 1. *Történelmi és Régészeti Közlemények* 2/4. 1927, 157–184.

LEVELES 1929

LEVELES Erzsébet: A 800 éves Miskolc 1000–1780-ig. In: *Miskolc. Magyar Városok Monográfiája*. Szerk. dr. HALMAY Béla–LESZIH Andor. Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1929, 11–126.

MAKSAY 1980

MAKSAY Ferenc: A magyar birtokostársadalom a 16. század közepén. In: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Szerk. BERTÉNYI Iván. Budapest, ELTE, 1980, 181–194.

MAKSAY 1990

MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. I–II. Budapest, MOL, 1990 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, 2. – Forráskiadványok, 16/1).

MAKSAY 1971

MAKSAY Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest, Akadémiai, 1971.

MÁLYUSZ 1984

MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 1984.

N. KISS 1960

N. KISS István: *16. századi dézsmajegyzékek*. I. Budapest, Akadémiai, 1960.

PACH 1985

PACH Zsigmond Pál: *Magyarország története*. III (1526–1686). 1–2. Budapest, MTA TTI, 1985 (Magyarország Története tíz kötetben, 3).

PÉTER 1989

PÉTER Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században. *Századok* 123/5–6. 1989, 563–605.

POÓR 1895

POÓR Antal: Az Anjou ház és örökösei 1301–1439. In: *A Magyar Nemzet Története*. III. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1895.

RÉSŐ ENSEL 1861–1893

RÉSŐ ENSEL Sándor, ifj.: *A helynevek magyarázója*. I–IV. füzet. Pest–Budapest, Emich Gusztáv–Nagel Ottó, 1861–1893.

SZABÓ 1966

SZABÓ István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. század*. Budapest, Akadémiai, 1966.

SZAKÁLY 1981

SZAKÁLY Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, Akadémiai, 1981.

SZENDREI 1886–1911

SZENDREI János: *Miskolcz város története és egyetemes helyirata*. I–V. Miskolc, Miskolcz város közönsége, 1886–1911.

TESz

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Szerk. KISS Lajos. Budapest, Akadémiai, 1976.

TÓTH 1990

TÓTH Péter: *Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyve 1569–1600*. Szerk. CSORBA Csaba–RÉMIÁS Tibor. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1990 (Miskolc város történetének dokumentumai, 1).

TÓTH 2010

TÓTH Péter: A török hódoltság és a Rákóczi-szabadságharc kora. In: TÓTH Péter–HORVÁTH Zita: *Sajószentpéter története*. II (1526–1848). Sajószentpéter, Sajószentpéter Város Önkormányzata, 2010, 5–126.

VARGA 1969

VARGA János: *Jobbágysrendszer a magyar feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, Akadémiai, 1969.

VASS 1981

VASS Előd: Borsod megye török adóztatása az egri vár eleste előtt 1544–1596. *Borsodi Levéltári Évkönyv* IV. 1981, 49–69.

VERESS 1958

VERESS Éva: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. *Történelmi Szemle* 1/3–4. 1958, 379–429.

WOLF 1988

WOLF Mária: Elpusztult középkori település Sajólád határában. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXV–XXVI. 1988, 189–202.

ZO

A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. KAMMERER Ernő–DÖRY Ferencz. Pest, Magyar Történelmi Társulat–Athenaeum, 1871–1931.

Melléklet

Név	1673 göbcsodószomsz	1681 barháztanya	1683 göbcsodószomsz (kutszószomsz)] árvóháza	1686 afca szellérek	1692 afca szék (kaa) ökör (öb) szőő (kapás)	1695 aróvárium telék	1696 afca szőő (kapás) bor (szőő)	1698 szőlőszomsz	1702 aróvárium telék, állat (öb) szőő (kapás)
Örv. Katalin	szellér								
Örv. Lengyelé	szellér								
Örv. Pásteré	szellér								
Móler Tamás	szellér								
Csöpley Mihály	12 köve társzó: Héva								
Korona Mikály	szellér	6,5 toco							
Csoma István					armalata ökor (6)				
Kovács András					armalata ökor (6)				
Szegő István					armalata szék (1), szőő (6)				
Borosdi Mihály					libertinas szék (1), szőő (6)		szara, szara szőő (3)	szara 1 fő	
Nóka Ferenc						szara, szara szőő (2) bor (1)			
Bani Ferenc							libertinas 1 fő		
Pap János							libertinas 1 fő		
Solyom András							szara 1 fő		
Deák András							szara 1 fő		
Csáth István								szara, szara 1 telék	
Cserba Mihály							szara 1 fő bor	szara 1 telék 2 fő	
Csörte János							szara 1 fő bor		
Csikó András						jobbágy	jobbágy 1 fő	1 telék szőő (4)	
Csikó Mihály							mezőbíró	1 telék 1 fő szőő (1)	
Csikó István								1 telék 3 fő	

Nagy András					csom. normis	ősbirtó	szász normis 1 telék		
Nagy Márton						normis 1 fű	szász normis 1 telék		
Tócsy Márton					csom. normis	normis 1 fű bor	szász normis 1 telék		
Balog András		12 dévár 1 szőlő 3 locs	szőlő						
Balog Márton			szőlő méh (20) szőlő (6)		1/2 Telék 1 fű locsok (11)	csom. normis szőlő (3) bor (2)	jobbá gy 2 fű bor		
Balog István							1/2 telék szőlő (2)		
Varga István		50,5 locs	12 dévár 2 szőlő 3 locs	szőlő			1 telék 1 fű + 3 fűvér szőlő (4)		
Varga Mihály				szőlő ökör (2) szőlő (10)	1/2 Telék 1 fű ökör (4) dézsmó (3)	jobbágy szőlő (5) bor (2)	jobbá gy 1 fű		
Ilyés István		14,5 locs		szőlő	szőlő méh (2) 3 szőlő (8)	1/2 telék 1 fű	jobbágy szőlő (3) bor (2)	jobbá gy 1 fű	
Bogdány György	2 kerecs 6 kéve tavaszi: 3 kéve méh	35 locs		szőlő			1/2 telék ökör (4) szőlő (4)		
Bogdány Gergely				szőlő méh (2) szőlő (8)	1/2 telék 1 fű	jobbágy szőlő (3) bor (1)	jobbá gy 1 fű	1/2 telék 2 szőlő (3)	
Valkó Mihály	szőlő								
Valkó János					1/2 telék dézsmó (3)	jobbágy szőlő (3) bor (1)	jobbá gy 1 fű	1/2 telék 2 szőlő (3)	
Valkó Imre					1/2 telék			1/2 telék 1 fű	
Tót Mihály	1 kerecs								
Tót Pál				libertinus ökör (4)			libertin us 2 fű ökör (6)		
Tót László						libertinus 1 fű lő (1)			
Tót András							1/2 telék lő (1)		
Jancsák István	3 kéve tavaszi: 3 kéve	10,5 locs	birtó 10 locs	szőlő	birtó (szőlő) ökör (2) méh (4) 2 szőlő (8)	1/2 telék 2 fű ökör (2)	jobbágy szőlő (4)	jobbá gy 1 fű	1 telék 2 fű ökör (4) szőlő (2)
Jancsák János		5 locs	12 locs					1/2 telék szőlő	
Jancsák Miklós									
Juro János	szőlő	9,5 locs	1,5 locs		szőlő méh (2) szőlő (4)				
Biro András						1/2 telék		1 telék szőlő (2)	
Kutas Péter	12 kéve tavaszi: 1 kéve	13 locs	13 locs			1/2 telék 1 fű	jobbágy szőlő (2)	jobbá gy 1 fű	1 telék 2 fű 2 szőlő (2)
Kutas György				szőlő	méh (4) szőlő (5)	1/2 telék 1 fű 1 fű	jobbá gy 1 fű	1 telék 3 fű 2 szőlő (1,5)	

PROJEKTPEDAGÓGIA A FELSŐOKTATÁSBAN¹

KARLOWITS-JUHÁSZ ORCHIDEA

A tanulmány a projekt- és a projektszerű tevékenységek lehetőségeit, illetve megvalósulásának különböző módjait vizsgálja a Miskolci Egyetem oktatói körében. Az elméleti és módszertani keretek körvonalazása után kevert típusú empirikus kutatásunk segítségével megvizsgáljuk az oktatók módszertani palettáját, és azon belül a projektmódszer előfordulásának módjait, formáit. Ehhez konkrét felsőoktatási projekttemákat, illetve három projektpedagógiai jó gyakorlatot is bemutatunk.

Projektpedagógia

Fogalmi keretek²

A projekt szót a pedagógiában szűkebb értelemben használjuk, mint a hétköznapi nyelvben. Azokat a tanulószervezési formákat értjük rajta, amelyek során a tanulók/hallgatók (1) közösen, együttműködve, (2) belső indítatásból, (3) jellemzően valamilyen gyakorlati természetű, a mindennapi élethez kapcsolódó problémára fókuszálva (4) egy közös produktum, termék létrehozása érdekében dolgoznak.

A projektmódszer az Egyesült Államokban született a huszadik század elején a tradicionális iskola kritikájaként. A hagyományos iskolában az ismeretek alkalmazása elválik maguktól az ismeretektől, nem világos, hogy az egyes tantárgyak révén megtanult tudás voltaképpen mire is használható. Ez azonban nem is lehet másként, hiszen a tantervek nem az életből, hanem a tudományok rendszeréből indulnak ki, dekontextualizálják a tudást, azaz elszakítják azoktól a problémáktól, amelyek megoldására hivatott, és egy diszciplináris logikába helyezik bele. A projekt ezzel szemben jellemző módon interdiszciplináris, miközben az elsajátítandó tudásanyag mindig szorosan kapcsolódik valamely megoldandó gyakorlati problémához.

A projektmódszer kialakítása John Dewey (1859–1952) elvein alapult, amelyek egyebek mellett a következő összefüggéseket hangsúlyozták.

- A tanuláshoz a személyes tapasztalaton kell alapulnia.
- A tanításnak figyelembe kell vennie a tanulók fejlődési szükségleteit és érdeklődését.
- A tanulónak aktívan részt kell vennie saját tanulási folyamatainak alakításában.
- A tanulót a közösség ügyeiben való aktív részvételre, a közösségért felelősséget érző polgárrá kell nevelni.

A projektmódszer elvi alapjait és gyakorlati alkalmazásának módjait Dewey tanítványa és követője, William Kilpatrick (1871–1965) dolgozta ki és írta le 1919-ben, a “The project method” című könyvében. Kilpatrick kiemelkedően fontosnak

¹ A tanulmány a TÁMOP-4.1.1./C-12/1KONV-2012-0001 pályázati projekt keretében készült.

² KNAUSZ–KARLOWITS-JUHÁSZ 2011.

tartotta a teljes személyiség formálását, a tanterv és a társadalmi valóság szoros kapcsolatát, illetve az iskolán belüli rugalmasságot. Mindezek fényében a projekt komoly kihívást jelent a hagyományos iskola számára, hiszen a modern tömegoktatás minden pillérét megkérdőjelezi.

- A projekt csak nagyon ritkán egyeztethető össze az iskola (vagy felsőoktatási intézmény) mechanikus időbeosztásával, a tanórák rendszerével.
- Gyakran átlépi az osztálykereteket, sőt az évfolyamok által megszabott kereteket (pl. az életkori kereteket) is.
- Interdiszciplináris jellegénél fogva áttöri a tantárgyi választóvonalakat.
- Hagományos osztályozással nehezen vagy egyáltalán nem értékelhető.
- Újfajta tanár-diák (oktató-hallgató) viszonyt igényel, mivel a tanár/oktató nem felülről irányít, hanem tagja a projektet megvalósító közösségnek, belülről segíti a projekt sikeres megvalósítását.

Az általunk fent definiált projekt módszer (projektoktatás) terminusa mellett a szakirodalomban megjelent a projektorientált oktatás fogalma is, melyet az olyan projektszerű, projektszemléletű tanulás szervezési stratégiákra alkalmaznak, melyek csak többé-kevésbé felelnek meg a projektoktatás alapelveinek, ismérveinek.

A projektpedagógiai folyamat

A projektalapú tanítás alapelvei és folyamata a felsőoktatásban is hasonló, mint a közoktatásban. Az alábbiakban – a felsőoktatásra fókuszálva – nézzük végig a fentiekben definiált projektpedagógiai folyamat tartópilléreit.³

Előzetes tervezés. Minthogy a projektmunka deklaráltan a hallgatók aktív részvételére épül, a tervezés fázisától kezdve a kivitelezésen keresztül egészen az értékelésig, ebből adódik, hogy alapvetően nem az oktató egyéni feladata a projektmunka részletes tervének kidolgozása. Ez persze nem jelenti azt, hogy a projektmódszert alkalmazó oktató nem tervez. Nyilvánvalóan már a folyamat legelején kell lennie egy előzetes koncepciójának a megvalósítandó projektről, annak tartalmi struktúrájáról, multidiszciplináris vonatkozásairól vagy éppen a produktumról. Ha ebben a szellemben valósítjuk meg a projektünket, akkor szinte biztosak lehetünk benne, hogy lefektetett terveink kisebb-nagyobb mértékben változni fognak a tervezés fázisában vagy akár a kivitelezés/megvalósítás idején is.

Témaválasztás. A projekt klasszikus leírásához tartozik, hogy olyan tevékenység, amit a tanulók/hallgatók „teljes szívvel” (Kilpatrick), azaz szívesen és saját elhatározásból, belsőleg motiválva végeznek. Ebből következik, hogy sok esetben a hallgatók is részt vesznek a téma kiválasztásában. Ezt persze nyilvánvalóan korlátozzák egyéb szempontok, így elsősorban az oktatónak az az érthető törekvése, hogy a projekt az adott kurzus témájában, illetve annak céljai szerint valósuljon meg. Tipikus megoldás, amikor a fő témát a tanár határozza meg, a megvalósítás konkrét módját, az altémákat stb. azonban a hallgatók közösen alakítják ki. Ehhez természetesen előre tisztázni kell, hogy pontosan milyen célokat is szolgál az adott projekt: miben kell ragaszkodni az oktatónak az eredeti elképzeléséhez, és miben engedhet

³ KNAUSZ–KARLOWITS–JUHÁSZ 2011.

szabad utat a hallgatók ötleteinek. A kollektív témaválasztás folyamatát jól segítheti a brainstorming (ötletroham, ötletbörze) technikája. Egy eredeti, frappáns projekt-téma kiválasztása – miközben több ötletet megvitatnak és elvetnek a hallgatók – magában is inspiráló, kreatív feladat.

Célkitűzés. A projekt sajátossága, hogy mindig kettős célmeghatározásban kell gondolkodnunk. Az egyik fő cél a produktum, amelyet a tevékenységgel létre akarunk hozni, a másik fő cél pedig, hogy mit szeretnénk tanítani a hallgatóinknak, mi-ben szeretnénk fejleszteni őket.

Tervezési és szervezési feladatok. A projekt következő fázisában közösen vagy kiscsoportosan fel kell mérnünk, hogy mire van szükségünk a megvalósításhoz. Az alábbiakban néhány olyan kérdés, amelyet a szervezési fázisban érdemes magunknak feltenni.

- Kell-e pénz a projekt megvalósításához? Ha igen, honnan fogjuk azt előteremtetni?
- Milyen eszközökre lesz szükség? (Könyvek és más információhordozók, szerszámok, szállítási lehetőségek stb.)
- Milyen helyszínekre terjed ki a projekt? (Biztosított-e a megfelelő tér a munkához? Hogyan jutnak el a hallgatók az esetleges külső helyszínekre? stb.)
- Milyen információkra lesz szükség? Azok honnan és hogyan szerezhetők be?
- Szükség van-e külső partnere, segítők, szakemberek bevonására?
- Milyen ütemezéssel zajlik majd a megvalósítás? Ehhez érdemes táblázatos időtervet/feladattervet készíteni (tevékenységek, határidők, felelősök, módszerek, szükséges eszközök, partnerek, helyszínek stb.)
- Mi alapján szerveződjenek a hallgatói munkacsoportok? (A projektszervezésnek mindig van egy csoportdinamikai oldala, erre tekintettel kell lenni, amikor megszervezzük a közösen dolgozó csoportokat.)

A folyamat nyomon követése, rögzítése. Minden tanulási folyamatban rendkívül fontos, hogy a hallgatók tudatosan vegyenek részt benne. A projekt esetében ez azt jelenti, hogy a munka során a hallgatók mindig tartsák szem előtt mind a projekt végcélját, mind a tanulási célokat. Ezt a tudatosítási folyamatot szolgálja a „projekt-napló”, amely a munkavégzéssel párhuzamosan rögzíti a tapasztalatokat, azaz végső soron azt, hogy mit is sajátítottak el a résztvevők. A „projekt-napló” lehet egyéni, kiscsoportos vagy közös. Érdemes élni olyan internetes lehetőségekkel, mint pl. a projekt-blog vagy a zárt Facebook-csoport. Az ilyen megoldások hasznosak, hogy a projekt egyes résztvevőinek vagy munkacsoportjainak bejegyzései egy közös felületen jelenhetnek meg, így a naplót mindenki láthatja, és többen is vezethetik. Végül nem elhanyagolható szempont, hogy az oktató folyamatosan figyelemmel kísérheti, számon kérheti és kommentálhatja a bejegyzéseket.

A zárás és az értékelés. A zárás magában foglalja a produktum bemutatását, illetve a produktum és az egész munkafolyamat értékelését. Az értékelésnek egy hármas szempontrendszerrel kell követnie. Értékelni kell a munkát a produktum szempontjából, a tanulás szempontjából és a társas kapcsolatok alakulása szempontjából. Az biztos, hogy a projektben való részvétel a hagyományos módon nem vagy csak nagyon nehezen osztályozható, illetve, hogy felerősödik az önértékelés és a társak

értékelésének a szerepe. Bármilyen értékelésre is kerüljön sor, annak kritériumait előre közölni kell a résztvevőkkel. A záró értékelési aktuson kívül, a munkafolyamat során – főként komplexebb, hosszabb ideig tartó projektek esetében – szükséges a részeredmények folyamatos nyomon követése, értékelése is. Ezt nagyban segíti a megvalósítás lépéseinek, részeredményeinek írásos rögzítése, naplózása.

Oktatói szerep és hozzáállás

A projekt alapú tanítás a klasszikus tanári szerep helyett kreatív és rugalmas facilitálást igényel. Nincsenek előre megadható helyes válaszok, a hallgatóknak önállóan/csoportosan, a probléma hátterének komplex vizsgálatával kell megoldást/megoldásokat találniuk. A tanár nem a tudás forrása, nem az ismeretek átadója, feladata elsősorban facilitálás, motiválás, támogatás, koordinálás (nem az irányítás, hanem az összehangolás értelmében) és visszacsatolás. Ez az újfajta szerep esetenként azzal is bővül, hogy a tanárnak kooperálnia kell más tárgyak oktatóival, külső szakemberekkel vagy más szereplőkkel (pl. cégek, közművelődési intézmények vezetőivel stb.).

A projektek értékelési gyakorlata is eltér a hagyományostól. Egyrészt az értékelői szerepkör átalakul, megoszlik, ugyanis a folyamat e fázisában is aktívan részt vesznek a hallgatók (értékelőként, önértékelőként), másrészt a hagyományos ötfokozatú osztályzás irrelevánsá vagy legalábbis igencsak nehézkessé válik. Sok oktató lehetőség szerint valamilyen kompromisszumos megoldást keres (pl. a kétfokozatú megfelelt/nem megfelelt minősítést alkalmazza, vagy valamilyen speciális – az adott projektre szabott – minősítési rendszert dolgoz ki).

Újfajta kihívást jelenthet a projektmódszert alkalmazó oktatók számára a tantárgytematika kidolgozása, de a tantárgyi struktúrába illesztése is. Ahogy egy rigorozus (pl. hetekre leosztott) sablonba nehézkes belehelyezni egy projektos tematikát, éppúgy a tantervi hálóba is problémás megtalálni a helyét a különböző tantárgyi tartalmakat összekapcsoló projekteknek. Ezek feloldására sokszor nem elég az egyes oktatók nyitottsága és kreativitása, hanem intézményi (vagy legalább szervezeti egység szintű) rugalmasságra is szükség van.

A kutatásról

A kutatás céljai

A Miskolci Egyetemen 2013-ban végzett kutatás több témát is lefed: oktatói reflektivitás, projektpedagógia, illetve fogyatékkal élő hallgatók a felsőoktatásban. Jelen tanulmány annak a részvizsgálatnak az eredményeit összegzi, amely az oktatók körében a projektpedagógia alkalmazásának gyakoriságára és gyakorlatára fókuszált. E területen a következő kutatási célokat tűztük ki:

- átfogó kép alkotása az oktatók oktatás-módszertani palettájáról,
- az oktatók körében a projektpedagógia alkalmazása gyakoriságának és gyakorlatának feltárása,
- felsőoktatási projektpedagógiai jó gyakorlatok gyűjtése,

- a kutatási eredmények alapján javaslatok megfogalmazása a módszertani fejlesztés érdekében.

Hipotézisek

- Feltételezzük, hogy a Miskolci Egyetem oktatóinak körében alkalmazott oktatási módszerek között a frontális előadás áll az első helyen. Továbbá feltételezzük, hogy a módszertani palettán a legkevésbé jelenik meg a dramatizálás; összességében kevés csoportmunka, vita/disputa és csoportos kutatás, e-learning; viszonylag sok az irányított beszélgetés és a kiselőadás; a műhelymunka és a terepkutatás pedig inkább szakspecifikus (előző a műszaki karon, utóbbi a Műszaki Földtudományi Karon és egyes bölcsész szakokon – mint a Kulturális Antropológia és a Szociológia Szak – jelenik meg).
- Feltételezzük, hogy általában véve az oktatók körében nincs hagyománya a tananyag projektszerű feldolgozásának, az általunk definiált projektmódszer pedig csak kevés oktató módszertani repertoárjában jelenik meg.
- Feltételezzük, hogy az oktatók által alkalmazott projektek jellemzően a hallgatók együttműködésére és aktivitására építenek, a feldolgozás csoportmunkában zajlik, a munkafolyamat valamilyen produktummal zárul, azonban azt is feltételezzük, hogy az oktatók jellemzően felülről irányítják a projekteket, és a témaválasztásban, tervezésben kevésbé építenek a hallgatók aktivitására, önállóságára.
- Feltételezzük, hogy a projektpedagógiát alkalmazó oktatók 1) általában véve nyitottabbak az újfajta, innovatív tanítási módszerekre, 2) jobban figyelembe veszik a hallgatók előzetes tudását, aktuális tudásszintjét, 3) illetve óráikon inkább építenek a hallgatók aktivitására, mint a projektmódszert nem alkalmazó oktatók.

A kutatás módszertani kérdései

1. A kutatási módszerek és a kitöltők

A kutatás feltáró jellegű, kevert módszerű (mixed methods) vizsgálat, mely egy komplex önkitöltős online kérdőívre, illetve strukturált interjúkra épült. A mérőeszközök kidolgozása munkacsoportos együttműködés keretében történt, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Tanárképző Intézet oktatóinak részvételével.⁴

A lekérdezésre két fázisban került sor:

1) 2013 júniusában zajlott az oktatók kérdőíves felmérése. A kérdőívet az interneten online elérhetőséggel tettük közzé, arra kérve az egyetem minden oktatóját, hogy önkéntes alapon adjon választ kérdéseinkre.

A kérdőívet összesen 181 oktató töltötte ki, a kitöltésében a Miskolci Egyetem minden karáról vettek részt oktatók az alábbi megoszlás szerint:

- Állam- és Jogtudományi Kar (ÁJK) (19 fő),
- Bartók Béla Zeneművészeti Intézet (BBZI) (2 fő),

⁴ A mérőeszközök kidolgozásában részt vevő oktatók: K. Nagy Emese, Karlovitz János Tibor, Karlovits-Juhász Orchidea, Knausz Imre, Tompa Tamás, Ugrai János.

- Bölcsészettudományi Kar (BTK) (49 fő),
- Egészségügyi Kar (EK) (10 fő),
- Gazdaságtudományi Kar (GTK) (33 fő),
- Gépészmérnöki és Informatikai Kar (GÉIK) (33 fő),
- Műszaki Anyagtudományi Kar (MAK) (14 fő),
- Műszaki Földtudományi Kar (MFK) (15 fő).

További kitöltők az alábbi helyekről:

- Idegennyelvi Oktatási Központ (IOK) (5 fő)
- Egyetemi Könyvtár (1 fő).

2) 2013 június utolsó és július első hetében került sor a strukturált interjúk felvételére. Az interjúk hanganyaga rögzítésre, majd szó szerinti leírásra került. Interjúkat összesen 11 oktatóval készítettünk, az alábbi kari megoszlás szerint:

- Bölcsészettudományi Kar (2 fő),
- Egészségügyi kar (1 fő),
- Gazdaságtudományi Kar (4 fő),
- Gépészmérnöki és Informatikai Kar (1 fő),
- Műszaki Anyagtudományi Kar (1 fő),
- Műszaki Földtudományi Kar (2 fő).

2. Mintavétel

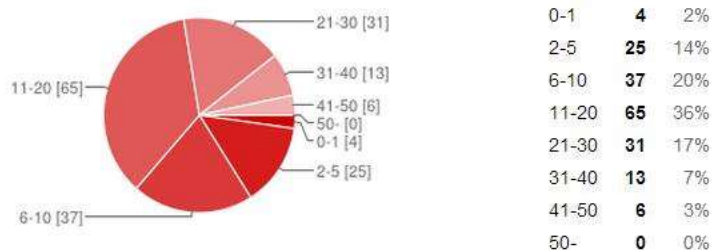
Az online kérdőív kitöltésére az egyetem minden oktatója felkérést kapott Neptun-üzenet formájában. Az interjú elkészítéséhez személyes megkeresés és felkérés történt. A kitöltött online kérdőívek száma: 181 db (a kitöltési arány körülbelül 26%-os), a felvett interjúk száma: 11 db.

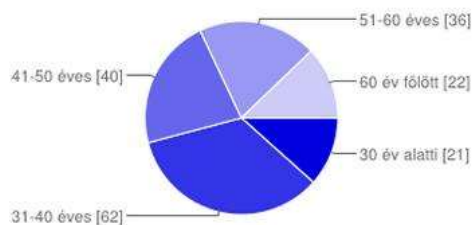
Az interjúalanyok a kérdőíves kutatás eredményei alapján kerültek kiválasztásra (lásd lentebb: adatkezelés, adatvédelem). Az interjúalanyok számát és személyét némileg befolyásolta, hogy a vizsgálat időszakában (június vége, július eleje) nehéz volt időpontokat egyeztetni az oktatókkal.

Az elemszám elegendő a téma vizsgálatához, annak ellenére, hogy a válaszadók köre nem reprezentálja a Miskolci Egyetem oktatóinak összetételét. Az alacsony válaszadási érték miatt a karok szerinti összehasonlítás nem releváns.

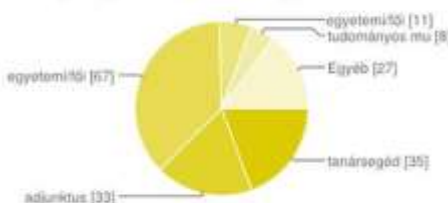
Az alábbi diagramok a kitöltők életkoráról, státuszáról, illetve felsőoktatásban eltöltött idejéről szolgáltatnak összesített adatokat.

Hány éve tanít a felsőoktatásban?

Kérjük, jelölje meg az életkorát!

30 év alatti	21	12%
31-40 éves	62	34%
41-50 éves	40	22%
51-60 éves	36	20%
60 év fölötti	22	12%

Jelenleg milyen státuszban dolgozik?

tanársegéd	35	19%
adjunktus	33	18%
egyetemi/főiskolai docens	67	37%
egyetemi/főiskolai tanár	11	6%
tudományos munkatárs/kutató	8	4%
Egyéb	27	15%

A válaszadók többsége tapasztalt oktató, 83%-uknak van legalább 6 év oktatói gyakorlata, felsőoktatási tapasztalata. A válaszadó oktatók 76%-a 31 és 60 év közötti. A kitöltők között felülreprezentáltak az egyetemi docens státuszúak (37%).

3. Adatkezelés, adatvédelem

Bár vizsgálatunk nem anonim módon zajlott, azonban ügyeltünk a megfelelő adatkezelési, adatvédelmi és etikai szempontok lefektetésére és betartására. A kérdőívben a név megadásánál a következő információkat közöltük az adatközlőkkel: „A kérdőív nem anonim. A benne szereplő, vele kapcsolatban keletkező személyes adatokat titkosan kezeljük, csak a kutatáshoz használjuk fel, a kutatás végezetével megsemmisítjük, és azokat harmadik fél számára nem szolgáltatjuk ki.” A kutatócsoport egyetlen tagjának volt hozzáférése a névvel beérkező nyers adatokhoz, ő hozta létre azt a szűkített információtartalmú, kódolt táblázatot, mely alapján a kutatócsoport tagjai közösen dönthettek az interjúalanyok személyéről. A kérdőívek adatainak feldolgozásához a kutatócsoport minden tagja kizárólag a nevek nélküli nyers adatokhoz kapta meg a hozzáférést.

4. A kérdőív felépítése

A kérdőív a Google Docs (Google Drive) segítségével készült. Az online kérdőív a céljainknak tökéletesen megfelelt, praktikus, idő- és költséghatékony megoldásnak bizonyult. A kérdőív elsősorban zárt (feleletválasztós, jelölőnégyzetes, illetve rácsszerkezetű) kérdéseket tartalmazott, egyedül a projektpedagógia témakörénél szerepelt nyitott kérdés szöveges válaszadással.

Jelen tanulmány szempontjából a kérdőív alábbi kérdései relevánsak.

- A kérdőív 8. kérdése arra kérdez rá, hogy az oktató, milyen módszereket milyen gyakran alkalmaz oktatói munkája során. A rácsszerkezetű kérdésben a „soha”, „ritkán”, „gyakran” és „mindig” opciók közül választhatott az adatközlő a következő módszerek alkalmazására vonatkozóan: előadás, hallgatói kiselőadás/prezentáció, irányított beszélgetés, kooperatív tanítás/csoportmunka, dramatizálás, vita/disputa/érveléstechnika, csoportos kutatás, műhelymunka/műhelygyakorlat, terepkutatás/terepgyakorlat, e-learning.
- A 9. – feleletválasztós – kérdésben arra vártuk a választ, hogy az adatközlő tanítási gyakorlatában megjelenik-e a projekt módszer (igen/nem). Ehhez egy pontosító definíciót is adtunk, mely lentebb, a 3.1.2. pontban olvasható.
- A 10. kérdéssel az volt a célunk, hogy képet kapjunk arról, hogy az előző kérdésre igennel válaszoló oktatóknak mit jelent a projekt módszer, és hogy az általunk képviselt projektdefinícióval ez mennyire áll összhangban. Ennél a kérdésnél több válasz bejelölésére is lehetőség volt. A kérdés így hangzott: „Amennyiben tanítása során megjelenik a fenti értelemben használt projekt módszer, kérjük, jelölje, hogy az alábbi állítások közül melyek teljesülnek e módszer alkalmazása során!” A következő válaszokat adhatta meg az adatközlő:
  - 1) A téma vagy az altémák kiválasztásában, meghatározásában a hallgatók aktívan részt vesznek.
  - 2) A munkafolyamat megtervezésében a hallgatók aktívan részt vesznek.
  - 3) A munkafolyamat megszervezésében és megvalósításában a hallgatók aktívan részt vesznek.
  - 4) A hallgatók csoportokba szerveződve tevékenykednek egy közös cél érdekében.
  - 5) Az oktató nem felülről irányít, hanem tagja a projektet megvalósító közösségnek.
  - 6) A téma feldolgozása során hangsúlyt kap az interdiszciplináris megközelítés.
  - 7) A munkafolyamat valamilyen produktummal, „végtermékkel” zárul.
- A 11. – szöveges – kérdésnél a projekt módszert alkalmazó oktatóktól konkrét példákat kértünk a módszer felhasználására.
- A kérdőív oktatói reflektivitásra vonatkozó rácstípusú kérdésblokkjából, három itemre voltunk kíváncsiak a projektpedagógiát alkalmazó oktatók esetében. Nevezetesen: mennyire gyakori az adott oktató esetében, hogy kipróbál újfajta, innovatív tanítási módszereket, mennyire jellemző, hogy figyelembe veszi hallgatói előzetes tudását, aktuális tudásszintjét, illetve mennyire jellemző, hogy óráin épít a hallgatók aktivitására.

5. Az interjú struktúrája

Az interjú – a kérdőívhez hasonlóan – három területet fedett le. Itt csak a projektoktatásra vonatkozó – a projektoktatásban érintett oktatókra vonatkozó – kérdéseket soroljuk fel.

- 1) Milyen gyakran alkalmaz projektmódszert?
- 2) Honnan származnak a projektmódszerrel kapcsolatos ismeretei?
- 3) Véleménye szerint mennyire elterjedt a projektmódszer alkalmazása az egyetemen? Ha nem elterjedt, mi lehet ennek az oka?
- 4) Milyen jellegű tantárgyak, tartalmak esetén tartja hatékonynak a projektmódszer alkalmazását?
- 5) Milyen projekteket, milyen tárgyak keretében valósított meg a hallgatóival?
- 6) Kérem, mutassa be egy projektjét! (Amennyiben az adatközlő magától nem mondta el, az alábbiakra külön rákérdeztünk.)
  - Milyen kurzus keretében valósult meg? Kik és hányan vettek részt a projektben?
  - Milyen időtartamot ölelt fel a projekt megvalósítása? Kötődtek-e hozzá tanórán kívüli tevékenységek?
  - Mi volt a célja a projektnek (produktum, tanulási célok, fejlesztendő kompetenciák)?
  - Hogyan történt a témaválasztás? A témaválasztásban részt vettek-e a hallgatók?
  - Az oktató felől milyen előkészületeket igényelt a projekt?
  - Hogyan zajlott a tervezés és a szervezés? Mennyire vettek részt ebben a hallgatók? Hogyan zajlott a feladatok kiosztása?
  - Készült írásos projektterv? Ha igen, mit tartalmazott (pl. részfeladatok, határidők, felelősök, eszközök stb.)? A megvalósítás folyamatát milyen formában dokumentálták?
  - Kellett-e pénz a projekt megvalósításához? Ha igen, ezt honnan teremtték elő?
  - Milyen eszközökre volt szükség a megvalósításhoz? Hogyan biztosították a szükséges eszközöket?
  - Kiterjedt-e a projekt egyetemen kívüli helyszínekre?
  - Szükség volt-e a projekt megvalósításához külső partnerekre, segítőkire?
  - Hogyan zajlott a projekt értékelése?
  - Hogyan ítéli meg, mennyire volt eredményes a projekt (a produktum szempontjából, a tanulás szempontjából, a társas kapcsolatok alakulása szempontjából stb.)?
  - Milyen problémákkal, nehézségekkel kellett megküzdeniük a projekt megvalósítása során?

6. A kérdőív és az interjúk feldolgozása

A kérdőívek adatainak összesítése a Google Docs beépített funkciója segítségével valósult meg. Mivel a projektoktatásra vonatkozóan csak viszonylag kis számú adatközlő adatait kellett megvizsgálni, ezért az erre vonatkozó feltáró elemzés egyrészt

manuális módon, másrészt a Google Docs által biztosított adatszűrési funkció segítségével történt.

Az interjúk hanganyaga rögzítésre, majd szó szerinti leírásra került. Az interjúk tartalmának vizsgálata a téma szempontjából releváns részek kiemelésével, elemzésével, illetve a konkrét projektpéldák kigyűjtésével valósult meg. Ez utóbbiak a kérdőívből kigyűjtött projektoktatási példák kiegészítésül szolgálnak.

7. Terminológiai kérdések

Mint azt a tanulmány elején említettük, a projektpedagógia- (projektmódszer-, projektoktatás-) értelmezésünk, ha nem is önkényes, de elég speciális ahhoz, hogy a kutatásban nem vehettük mindenki által ismert és elfogadott, általános érvényű definíciónak. A projektmódszerre rákérdező közoktatási és felsőoktatási kutatásokból azt látjuk, hogy a kutatók nem definiálják a projektmódszert a megkérdezettek számára, így ez jelentősen torzít(hat) a kapott eredményeken.⁵ Korábbi közoktatási tapasztalatokból tudjuk (és ebben jelen kutatás is megerősített minket), hogy a projektoktatás fogalmát egészen széles skálán értelmezik a tanárok: a tanórai csoportmunkától kezdve, az iskolai ünnepség megszervezésén vagy a házi feladatnak kiadott kutatáson keresztül egészen a professzionálisan szervezett (általunk definiált) projektekig.

Azért, hogy ezt a torzító tényezőt minimalizáljuk, kérdőívünk 9. kérdésénél, ahol arra vártuk a választ, hogy az adatközlő tanítási gyakorlatában megjelenik-e a projektmódszer, egy pontosító definíciót is megadtunk (lásd lentebb, a 3.1.2. pontban).

Ezen a szálon továbbhaladva, a kérdőív 10. kérdésével igyekeztünk képet kapni arról, hogy a projektmódszert alkalmazó oktatóknak mit jelent ez a projektmódszer (milyen irányelvek, szempontok, összetevők jellemzőek rá), illetve, hogy az általunk képviselt projektdefinícióval ez mennyire áll összhangban (ezt fentebb, a 2.3.4. pontban részletesen leírtuk.)

---

⁵ Egy közoktatási és egy felsőoktatási példa arra, hogy az oktatás-módszertani kutatásokhoz kidolgozott mérőeszközökbe teljesen definiálatlanul, a válaszadó számára szubjektíven értelmezendően kerül be a projektoktatás (projektmódszer, projektmunka, projekttanulás, projektpedagógia) fogalma. A válaszadó saját definíciója mindkét esetben rejtve marad a kutatók számára. RADNÓTI 2005, 131–167; SÁRI 2009.

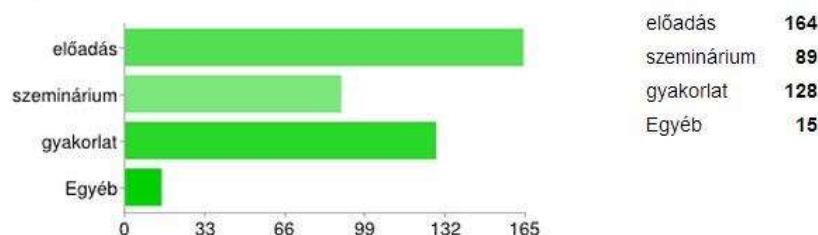
A kutatás eredményei

A kérdőíves kutatás eredményei

1. A Miskolci Egyetem oktatóinak módszertani palettája

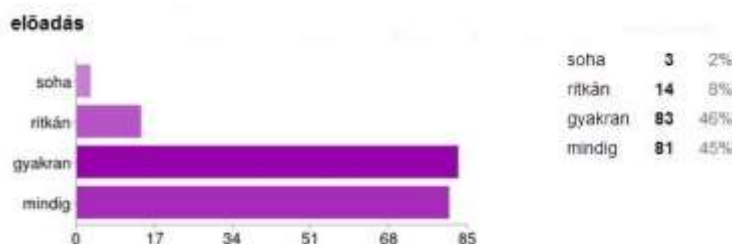
Az oktatók által tartott órátípusra irányuló kérdésnél több válasz is megjelölhető volt.

Milyen típusú órái vannak?

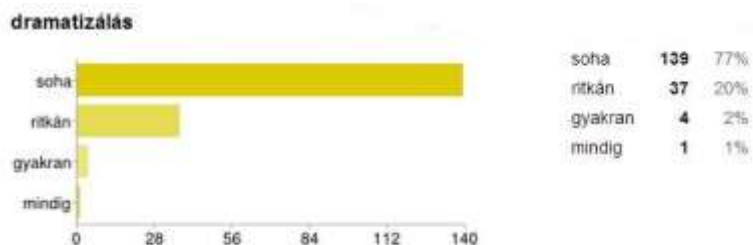

A dobogó tetején az előadás áll, amely a válaszadó oktatók 91%-ánál jelenik meg, a gyakorlat a második helyre (71%), a szeminárium a harmadik helyre kerül (49%). Az egyéb kategóriába (melyet a válaszadók 8%-a jelölt be) olyan „órátípusok” kerültek, mint labor/laborgyakorlat, számítógépes laborgyakorlat, terepgyakorlat, tréning, speciális kollégium, projektszeminárium, szakdolgozati/TDK-dolgozati konzultáció, illetve helyettesítés (ez utóbbi egy nyugdíjas oktató esetén). Összesen 6 olyan válaszadó volt, aki kizárólag az előadást jelölte meg (közülük négyen 60 év fölöttiek), illetve összesen 9 olyan válaszadó volt, aki nem tart előadást, nekik kizárólag gyakorlati óráik vannak (közülük 6 fő 30 év alatti, illetve egy adjunktus kivételével mindnyájan tanársegédek, doktoranduszok, segédmunkatársak vagy nyelvtanárok).

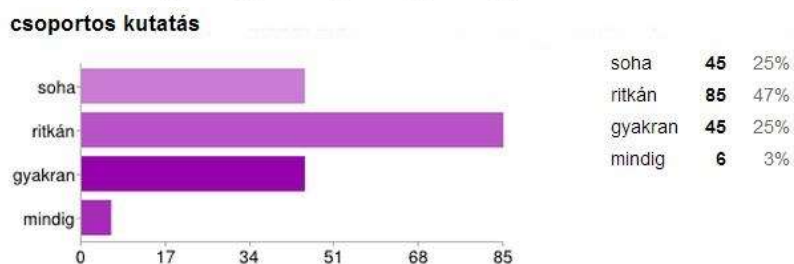
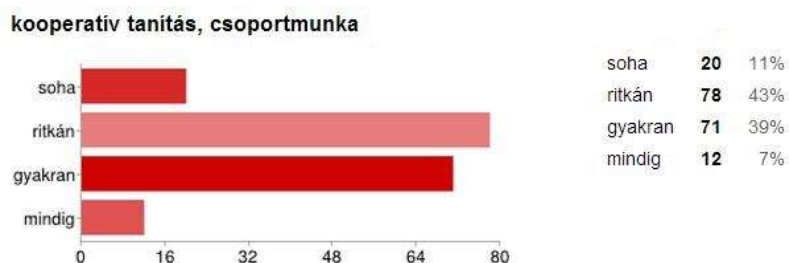
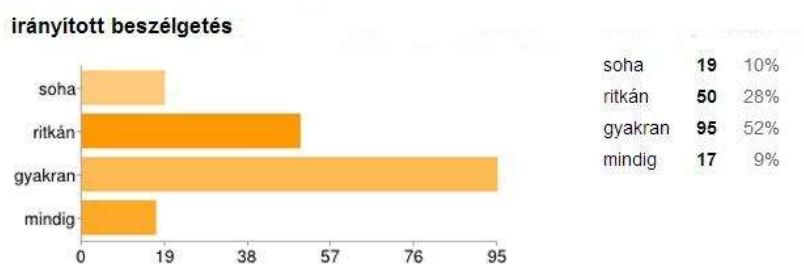
A következő nagy kérdésblokk arra kérdezett rá, hogy a különböző módszereket milyen gyakorisággal alkalmazzák az oktatók.⁶

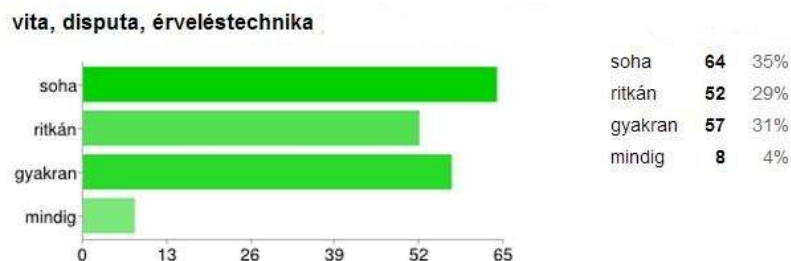
⁶ A válaszkategória-összevonásnál mindig kerekített százalékos értéket használunk, ezért eltérés mutatkozhat a diagramok melletti válaszkategóriánkénti értékek és a szöveges részben feltüntetett összevont értékek között.

Az előzetes várakozásokkal összhangban a leggyakrabban alkalmazott módszer a frontális előadás, ezt az oktatók 91%-a gyakran vagy mindig alkalmazza óráin, és csak a válaszadók 2%-a nyilatkozta azt, hogy soha nem tart előadást. A legritkábban alkalmazott módszerként pedig – ami szintén igazolja hipotézisünket – a dramatizálást jelölték meg az oktatók. 139 fő sosem, és csupán 4 fő az, aki gyakran alkalmaz dramatizálást.⁷

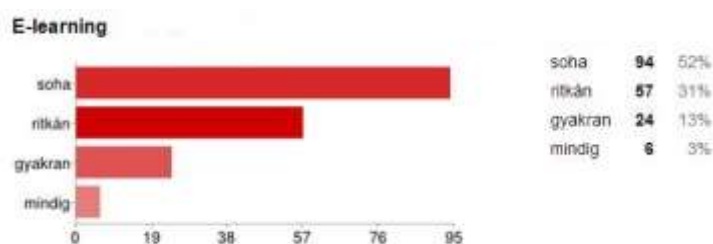

⁷ A 4 fő között volt egy olyan oktató, aki azt jelölte be, hogy mindig alkalmazza ezt a módszert, de ez a válasza több szempontból sem tekinthető relevánsnak, ugyanis az érintett oktató (aki a Gépészmérnöki és Informatikai Karon tanít, és álnevet adott meg) következetesen mindenhol – irreleváns módon – a „mindig” választ jelölte meg ebben a kérdéscsoportban.

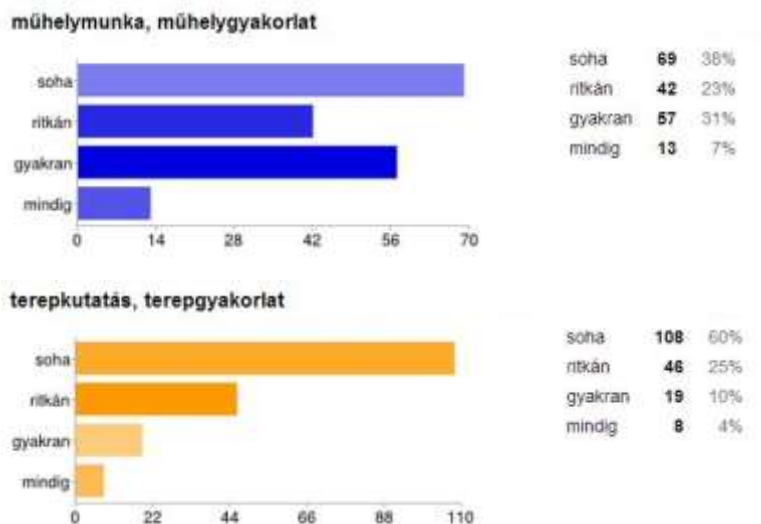
A hallgatók közötti interakcióra épülő – tantermi – módszerek a frontális oktatáshoz képest viszonylag háttérbe kerülnek. Ezek közül az irányított beszélgetés a legnépszerűbb (az oktatók 62%-a gyakran vagy mindig alkalmaz, és csupán 10%-uk soha nem alkalmaz ilyet). Az oktatók több mint a fele (57%) hallgatói kiselőadásokat, prezentációkat is épít az óráiba (gyakran/mindig), és a válaszadók közel fele (46%) csoportmunkát is alkalmaz (gyakran/mindig). Ez utóbbi módszer az általunk vártnál nagyobb helyet foglal el az oktatók módszertani palettáján. Csoportos kutatásra már ritkábban kerül sor: az oktatók 25%-a soha nem alkalmaz ilyet, és csupán 28%-uknál jelenik meg gyakran vagy mindig ez a módszer.

Amikor az adatokat elemezzük, ne feledkezzünk el arról a valószínűsíthető torzításról, miszerint a válaszadók közül több olyan lehet, aki megfelelésből színesíti a módszertani palettáját a kérdőív kitöltése során. Ezt igazolja az a tény is, hogy azon kérdőívkitöltők közül, akivel interjú is készült, vannak olyanok, akik módszertanilag kevésbé nyitottak és innovatívak az interjúban közölt információik alapján, mint a kérdőívben adott válaszaik szerint.

A hipotézisben leírtakkal összecseng az e-learning alkalmazásának alacsony értéke: az oktatók 52%-a soha nem élt az e-learning adta lehetőségekkel, 13%-uk jelezte, hogy gyakran, és összesen 6 oktató, hogy mindig használja ezt a módszert.⁸

⁸ A hatból egy oktató a választát nem tartjuk relevánsnak a kérdéskörben. Lásd fentebb.

A műhelymunka/műhelygyakorlat és a terepkutatás/terepgyakorlat módszerével kapcsolatban azt a hipotézist fogalmaztuk meg, hogy az oktatók körében ez különösen szakspecifikusan jelenik, illetve nem jelenik meg. A hipotézisben konkretizáltuk, hogy a műhelymunka alkalmazását a műszaki karokon valószínűsítjük, a terepkutatás alkalmazását pedig a Műszaki Földtudományi Karon, illetve egyes bölcsész szakokon (mint a Kulturális Antropológia vagy a Szociológia Szakon). A műhelymunka/műhelygyakorlat kapcsán nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy nem egyértelműen fogalmaztuk meg a kérdésünket, ugyanis itt (a Miskolci Egyetem profiljából adódóan) műszaki műhelyekre gondoltunk. A válaszadók ezt többféleképpen értelmezték (tehát nemcsak műszaki értelemben, hanem szemináriumi műhelymunkára, műhelybeszélgetésre is gondoltak), így minden karról (lényegében arányos megoszlással) jelölték be oktatók, hogy gyakran/mindig alkalmaznak ilyen módszert.

A terepkutatás/terepmunka területén már specifikusabb kép rajzolódott ki, és a hipotézisünk beigazolódott, miszerint a Műszaki Földtudományi Karon, illetve a Bölcsészettudományi Kar Kulturális Antropológia és Szociológia Szakán alkalmazzák leginkább ezt a módszert.

2. A projektmódszer alkalmazása és értelmezése a Miskolci Egyetem oktatóinak körében

Az oktatók módszertani kultúrájára vonatkozó kutatásunk fókuszában a projektmódszer (projektpedagógia) áll. Míg az előzőekben elemzett kérdéscsoport esetén csupán egy átfogó képet szerettünk volna kapni, ezért (illetve egyéb praktikus okokból, mint például a kérdőív hosszúsága) nem definiáltuk a különböző oktatási módszereket, tanulászervezési stratégiákat, addig a kérdőívünk projektmódszerre vonatkozó részét igyekeztünk – a műfaj lehetőségein belül – a legprecízebben, legadekvátabb módon felépíteni.

A pontosítás céljából tehát megadtunk egy projektdefiníciót kérdőívünk 9. kérdéshez kapcsolódóan, ahol arra vártuk a választ, hogy az adatközlő tanítási gyakorlatában megjelenik-e a projektmódszer. A definíció a következő: „Projektmódszer: a projekt szót a pedagógiában szűkebb értelemben használjuk, mint a hétköznapi nyelvben. Azokat a tanulás-szervezési formákat értjük rajta, amelyek során a hallgatók közösen, együttműködve, jellemzően valamilyen gyakorlati természetű, a mindennapi élethez kapcsolódó problémára fókuszálva egy közös produktum, »termék« létrehozása érdekében dolgoznak. (A produktum nagyon sokféle lehet, pl. weblap, kiadvány, használati tárgy, építmény, kiállítás, színpadi előadás stb.)”

Ezzel a nem túl megkötő definícióval kettős célunk volt:

- 1) két fő dologban szeretnénk volna determinálni a projektpedagógia fogalmát: egyrészt abban, hogy egy olyan tanulás-szervezési módszerről van szó, amely a hallgatók együttműködésére (ebből következően a hallgatók interakciójára és aktivitására) épül, másrészt, hogy valamilyen végtermékkel, produktummal zárul;
- 2) illetve két dolgot szeretnénk volna kizárni: az egyéni munkára épülő projekt-feladatokat, illetve az olyan csoportmunkákat, amelyek nem vezetnek valamilyen „kézzel fogható” produktumhoz (pl. egy szöveg órai csoportmunkában történő, verbális feldolgozása).

Hipotézisünkkel ellentétben a diagramból azt látjuk, hogy az oktatók jelentős része (46%) oktatási gyakorlatában alkalmazza a projektmódszert. Azonban a definíciónk korántsem volt teljes. Annak érdekében, hogy a terminológiát tovább pontosítsuk és a torzító tényezőket minimalizáljuk, egy más típusú kérdéssel árnyaltuk az oktatók projekt-definícióját.

A kérdéssel az volt a célunk, hogy képet kapjunk arról, hogy a válaszadók hogyan értelmezik, és milyen formában alkalmazzák a projekt módszert, illetve, hogy ez mennyire áll összhangban az általunk képviselt projekt-felfogással.

Ezen a ponton mindenképpen szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy korántsem szeretnénk azt sugallni, miszerint az általunk – Dewey és Kilpatrick szellemiségében – definiált projekt-felfogást előrébbvalóbbnak tartanánk azoktól, amelyekből a fenti ismérvek valamelyike hiányzik. A feltárás, az értelmezés és a fejlesztési javaslatok megfogalmazása mellett célunk a tapasztalatszerzés, a tanulás, az önfejlesztés is. Amikor jó gyakorlatokat gyűjtünk és teszünk közzé, nem a definíciókra fókuszálunk, hanem a konkrét projekt hatékonyságára és adaptálhatóságára.

Ennek fényében térjünk most vissza a kérdéseinkre, amely szándékaink szerint konkretizálja az egyes válaszadók tanítási gyakorlatában megjelenő projekt-módszert. Ehhez mindenekelőtt állítsuk sorrendbe a projekt-módszer jellemzőit, aszerint, hogy azok milyen gyakorisággal jelennek meg a projekt-módszert alkalmazó oktatók (83 fő) válaszaiban.

1. A munkafolyamat valamilyen produkttal, „végterméssel” zárul (73 fő).
2. A hallgatók csoportokba szerveződve tevékenykednek egy közös cél érdekében (66 fő).
3. A munkafolyamat megszervezésében és megvalósításában a hallgatók aktívan részt vesznek (60 fő).
4. A téma feldolgozása során hangsúlyt kap az interdiszciplináris megközelítés (55 fő).
5. A munkafolyamat megtervezésében a hallgatók aktívan részt vesznek (42 fő).
6. A téma vagy az altémák kiválasztásában, meghatározásában a hallgatók aktívan részt vesznek (41 fő).
7. Az oktató nem felülről irányít, hanem tagja a projektet megvalósító közösségnek (32 fő).

A fentiekből szépen kirajzolódik és beigazolódik vonatkozó hipotézisünk második része, miszerint az oktatók által alkalmazott projektek jellemzően valamilyen produkttal zárulnak, illetve csoportmunkára és a hallgatók aktivitására épülnek, azonban az oktató inkább felülről irányítja a folyamatokat, mintsem facilitál, a téma

vagy az altémák kiválasztását nem bízta a hallgatókra, és a tervezést is inkább a saját, mintsem a hallgatók feladatának tartja.

3. A kérdőíves kutatásban megjelenő konkrét projektek

A következő kérdéssel („Amennyiben oktatómunkájában megjelenik a fenti értelemben használt projektmódszer, kérjük, írjon rá konkrét példákat!”) hármas célunk volt:

- 1) egyrészt, hogy a röviden felvázolt példákon keresztül valamelyest rálássunk, milyen témákban alkalmazzák a válaszadók a projektjellegű feldolgozást,
- 2) másrészt, hogy kiszűrjük az esetleges félreértéseket (az olyan „projekteket”, amelyek módszertanilag nem illeszkednek a témánkba, pl. TDK-, OTDK-dolgozathoz végzett egyéni kutatás, egyéni fordítási feladat),
- 3) harmadrészt pedig, hogy megtaláljuk azokat a projektpedagógiai jó gyakorlattal rendelkező oktatókat, akiket lehetőség szerint személyesen is meg tudunk kérdezni.

A 83 oktató közül (aki állítása szerint alkalmaz projektmódszert) 71 fő írt – konkrét vagy kevésbé konkrét – példát. Az alábbiakban megpróbáljuk tipizálni a válaszadók által példaként hozott projekteket, de mivel sok helyen csak minimális információ áll ehhez rendelkezésünkre, ezért hangsúlyoznunk kell, hogy a kategóriák esetlegesek. A példák felsorolása a teljesség igénye nélkül történik.

Típus	Példa	Kar ⁹
Tervezés	Integrált terméktervezés, termékfejlesztés	GÉIK
	Utcabútor termékcsalád tervezése	GÉIK
	Raklap rakásterve, majd tesztelés	GÉIK
	Teljesítmény LED-ek vizsgálatára alkalmas mérőrendszer tervezése	GÉIK
	Fényérzékeny redőnyvezérlő tervezése	GÉIK
	Hűtővíz hőmérséklet-szabályzó rendszerének tervezése	GÉIK
	Kutatási kérdések megfogalmazása és kutatási terv készítése	GTK
	Kampányok tervezése	GTK
	Egy cég pénzügyi tervének elkészítése	GTK
	Várostervezés	GTK
	Projekttervezés	GTK
	Műszaki tervezés (problémától a végtermékig)	MFK
	Hasznosítható megújuló energiaforrások tervezése	MFK
	Gázelosztó vezetékhálózat hidraulikai tervezése	MFK
Tantervtervezés	BTK	
Kutatás	Közoktatás kutatás	BTK
	Nyelvjárásgyűjtés	BTK
	Szociológiai terepkutatás	BTK
	Antropológiai terepkutatás	BTK
	Projektpedagógia projekt	BTK
	Esettanulmány	GTK
	Energiaszegénységgel kapcsolatos terepkutatás	BTK
	Gyermekvállalással kapcsolatos terepkutatás	BTK

⁹ Rövidítések feloldását lásd fentebb (2. 3. 1. pont).

	Működő nonprofit szervezet tevékenységének, gazdálkodásának vizsgálata és elemzése	GTK
	Adózási esettanulmány	GTK
	Tudománytörténeti kutatás	GÉIK
	Művészetelméleti kutatás	BBZI
Írásos produktum készítése (hasznosításra)	Konkrét tantárgyhoz közös „elektronikus jegyzet” készítése	BTK
	Konkrét tantárgyhoz szöveggyűjtemény szerkesztése, sokszorosítása	BTK
	Kossuth újságírói munkásságával kapcsolatos forráskiadvány készítése	BTK
	Projektpedagógia projekt	BTK
	Glosszáriumok készítése	BTK
Mérési feladatok	Adott lelőhely öslénytani anyagának meghatározása, lelőhely kormeghatározása	MFK
	Terepi földtani mérések és azok értékelése	MFK
	Műhelyi mérések és azok értékelése	GÉIK
	Biomassa tüzelés határfokának mérése	MAK
Elemzés	Egy vállalkozás éves beszámolójának összeállítása	GTK
	Bankok gazdasági elemzése	GTK
	Részvény technikai-fundamentális elemzése	GTK
	Településszintű környezeti állapot elemzés, majd stratégia felállítása	GTK
	Történeti perek elemzése	ÁJK
	Jogesetek elemzése	ÁJK
	Egy közigazgatási egység energetikai rendszerének vizsgálata, elemzése	MFK
	Filmkészítés	BTK
	Fotósorozat készítése, fotókiállítás	BTK
	Tan eszköz-készítés	BTK
	Goldberg gép építése	GÉIK
	Termék-előállítás, terméktesztelés	MAK
Előadás, rendezvény, egyéb tevékenység szervezése, megvalósítása	Irodalmi előadás	BTK
	Író-olvasó találkozó	BTK
	India kultúrája – zenével, ételköstöléssel egybekötött kiállítás	BTK
	Irodalmi rendezvény (a költészet napján)	BTK
	Szolgáltatásfejlesztési programok létrehozása (pl. játszóház, drogprevenciós program stb.)	BTK
	Marketingakció szervezése, megvalósítása	GTK
	Városnézés (útvonalak tervezése, városnézés megszervezése, megvalósítása)	GTK
	Rendezvény szervezés, megvalósítás (Advent az egyetemen)	GTK
	Túraszervezés, megvalósítás	EK
	Koncert, zenei bemutató	BBZI
Modellezés	Szimulációs feladatok	GÉIK
	Gépelem mechanikai modellezése	GÉIK
	Síklapú és térbeli testekkel kapcsolatos modellezés	GÉIK
	Pénzügyi instrumentumokkal végzett ügyletek modellezése	GTK
Programozás, szoftverfejlesztés	Tananyagot szemléltető animáció kidolgozása, leprogramozása	GÉIK
	Közös szoftverfejlesztés	GÉIK
Környezetvédelem	Hulladék-prevenciós projekt	BTK
Terápia	Sugárterápia	EK
Dramatizálás	Imitált kormányzóvivői tájékoztató	BTK
	Imitált parlamenti és miniszterelnök-jelölti vita	BTK

Prezentációk- kal záródó, hosszabb időt felölölő, komplex cso- portmunkák	'60-as évek ifjúsági kultúrája	BTK
	Fiktív pártok kampányplakátjai	BTK
	Irodalom és intermedialitás	BTK
	Interkulturális kommunikáció	BTK
	Idegenforgalmi projekt	BTK
	Vállalatfinanszírozási esettanulmány	GTK
	Vezetői módszerek, technikák	GTK

Mivel kutatásunk nem reprezentatív, így a táblázatban szereplő példák közül semmilyen általános következtetést nem lehet levonni az egyes karokra vagy a konkrét projekt-megvalósításokra vonatkozóan.¹⁰ A gyűjtemény elsősorban illusztrációs és ötletadási célból készült, azt szándékozzuk megvilágítani vele, hogy mennyire változatos területeken lehet alkalmazni a projekt módszert.

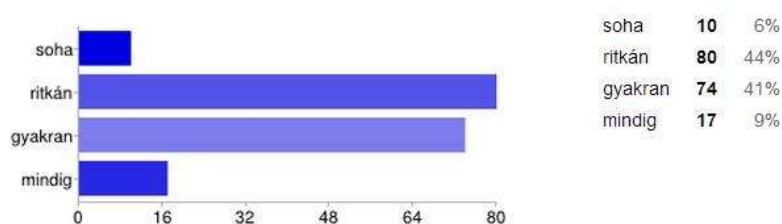
A táblázatot – az interjútapasztalatok alapján – egy-egy projekt részletesebb bemutatásával egészítjük ki a 3.2. pontban.

A kérdőíves kutatásból végezve még kiemelünk és megvizsgálunk három olyan itemet, amely a kérdőív oktatói reflektivitásra vonatkozó kérdésblokkjában szerepel. Nevezetesen:

- 1) mennyire gyakori az adott oktató esetében, hogy kipróbál újfajta, innovatív tanítási módszereket,
- 2) mennyire jellemző, hogy figyelembe veszi hallgatói előzetes tudását, aktuális tudásszintjét,
- 3) illetve mennyire jellemző, hogy óráin épít a hallgatók aktivitására.

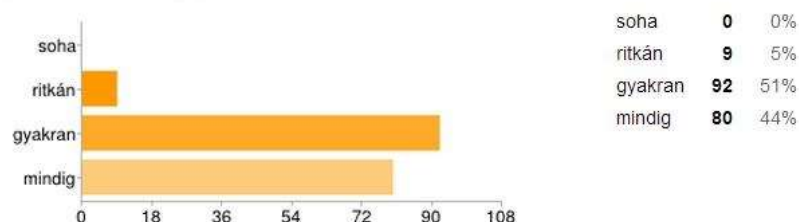
Az alábbi diagrammok az összes adatközlő (181 fő) válaszait összegzik. A szöveges elemzésben azt vizsgáljuk meg, hogy a projekt módszert alkalmazó válaszadók (83 fő) esetén mutatható-e ki érdemi változás a százalékos arányokban.

Kipróbál újfajta, innovatív tanítási módszereket.

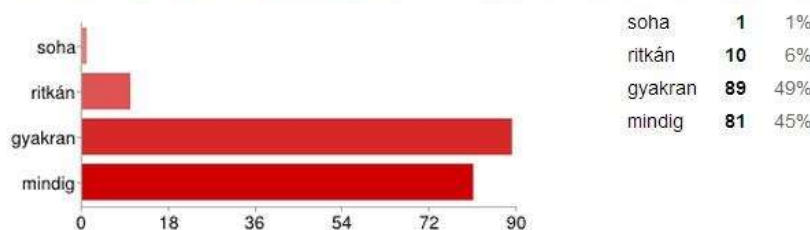

Az összes válaszadóhoz képest a projekt módszert alkalmazó oktatók esetén azt látjuk, hogy egyértelműen nyitottabbak az innovatív módszerek alkalmazására. Közülük senki nem mondta, hogy soha nem próbál ki innovatív módszereket, 36%-uk a ritkán, 53%-uk a gyakran, 11%-uk pedig a mindig választ jelölte meg.

¹⁰ Az általunk kreált kategóriák szerint sem lenne releváns a hangsúlyok meghatározása (pl. hogy a példákban a kutatási és a tervezési projektek dominálnak), hiszen a kategóriák alkotóelve – a birtokunkban lévő kevés információ alapján – hol a produktum, hol a módszer, hol pedig a téma volt.

Óráin figyelembe veszi a hallgatók előzetes tudását, aktuális tudásszintjét.

Az összes oktatóhoz képest abban is „erősebbek” a projektmódszert alkalmazó oktatók, hogy ők inkább figyelembe veszik a hallgatók előzetes tudását, aktuális tudásszintjét. A projektmódszert alkalmazó oktatók több mint fele (55%) állítja azt magáról, hogy mindig figyelembe veszi ezt a szempontot, a gyakran választ csak 43%-uk, a ritkán választ pedig csupán 2%-uk jelölte meg.

Óráin épít a hallgatók aktivitására.

A projektmódszert alkalmazó oktatók a hallgatók aktivitására is kimutathatóan jobban építenek, mint a mintában szereplő többi oktató. Bevallásuk szerint 50%-uk gyakran, 50%-uk pedig mindig a hallgatók aktivitására építve szervezi óráit.

A fentiek alapján egy újabb hipotézisünk igazolódott be, ugyanis mindhárom kérdés esetében pozitív irányú eltérést prognosztizáltunk.

*Az interjúk tapasztalatai***1. Az interjúk kutatásban megjelenő konkrét projektek**

A vizsgálat során mindösszesen 11 interjú került felvételre (a strukturált interjú vonatkozó kérdéseit a 2.3.5. pont tartalmazza), és a 11 adatközlő közül 6 szolgáltatott érdemi információkat a projektmódszer témájában.

Az alábbi táblázatban összefoglaljuk, hogy milyen konkrét projektet mutattak be a válaszadók.¹¹ A táblázat utolsó oszlopában számokkal jelöljük, hogy a kérdőívben is felsorolt szempontok közül melyek jellemzik az adott projektet. A következő jelöléseket alkalmazzuk:

¹¹ A „Projektpedagógia projekt” nem interjú, hanem saját oktatói gyakorlatunkból vett tapasztalat alapján került a felsorolásba, illetve leírásra.

1 = A téma vagy az altémák kiválasztásában, meghatározásában a hallgatók aktívan részt vesznek.

2 = A munkafolyamat megtervezésében a hallgatók aktívan részt vesznek.

3 = A munkafolyamat megszervezésében és megvalósításában a hallgatók aktívan részt vesznek.

4 = A hallgatók csoportokba szerveződve tevékenykednek egy közös cél érdekében.

5 = Az oktató nem felülről irányít, hanem tagja a projektet megvalósító közösségnek.

6 = A téma feldolgozása során hangsúlyt kap az interdiszciplináris megközelítés.

7 = A munkafolyamat valamilyen produktummal, „végtermékkel” zárul.

Típus	Példa	Kar ¹²	Jellemzők
Tervezés	Utcabútor termékcsalád tervezése	GÉIK	1, 3, 4, 6, 7
Kutatás	Nyelvjárásgyűjtés	BTK	1, 2, 3, 4, 6, 7
	Projektpedagógia projekt	BTK	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7
Elemzés	Valós problémákat megoldó statisztikai adatelemzés	GTK	4, 7
Mérési feladatok	Terepi földtani mérések és azok értékelése	MFK	4, 7
Prezentációkkal záródó, hosszabb időt felölölő, komplex csoportmunkák	Gépészeti eljáráshoz kapcsolódó komplex kémiai feladatok	MAK	3, 4, 6, 7
	Vállalatfinanszírozási esettanulmány	GTK	1, 4, 6, 7

Bár a kisszámú interjú miatt általánosító következtetéseket nem vonhatunk le, azonban érdemes megfigyelni, hogy az interjúkban bemutatott projektek jellemzői teljesen összhangban állnak a kérdőívben bejelölt projektjellemzőkkel, azaz a projektek valamilyen produktummal zárulnak, illetve aktív csoportmunkára épülnek, azonban az oktató inkább felülről irányítja a folyamatokat, és a téma/altémák kiválasztását, illetve a folyamat megtervezését is inkább a saját, mintsem a hallgatók feladatának tartja.

Ezekből a példák közül választottunk ki három projektet, melyet az alábbiakban részletesebben bemutatunk. A kiválasztásnál elsősorban azt a szempontot vettük figyelembe, hogy a bemutatott projektek az általunk felvázolt felfogáshoz leginkább illeszkedjenek, illetve, hogy legyen köztük műszaki és társadalomtudományi orientációjú példa is.

2. „Utcabútor projekt”

Az alábbiak a Miskolci Egyetem Gépészmérnöki és Informatikai Kar integrált terméktervezés szakának hallgatói körében megvalósult „utcabútor projektet” mutatjuk be, a Gép- és Terméktervezési Tanszék egyik oktatójával készített interjú alapján.

Mint megtudtuk, a tanszéken gyakori a projekt módszerrel történő feldolgozás. Általában a hallgatók alakítják ki maguknak a 4–5 fős csoportokat, az oktató szerint ez azért is szerencsés, mert kisebb a valószínűsége, hogy vita alakul ki a feladatok

¹² Rövidítések feloldását lásd fentebb (2. 3. 1. pont).

felosztása közben, illetve a csoport tagjai így jobban számon kérik egymáson a feladatok elvégzését.

Az „utcabútor projekt” egy félévet ölelt fel, és egy komplett tantárgyat fedett le. A projekthez egy cég adta a feladatot, és hozzá a technológiát is megszabta. Továbbá azt is meghatározta, hogy milyen típusú utcabútorokat kell tervezni (pl. asztal, pad, szemetes). Ezen felül a csoportok tervezhettek más típusú bútorokat is, azonban a minimálisan megszabottakat tartalmaznia kellett a bútorcsaládnak. A cég és a tanszék között írásbeli szerződés született arra vonatkozólag, hogy ha felhasználásra kerül valamelyik terv, azért jogdíjat, honoráriumot fizetnek. Interjúalanyunk szerint elsősorban azért jó az ilyen céges háttér, mert egyrészt ettől válik életszerűvé a feladat („lényegében még a korlátok is tetszenek a hallgatóknak, mivel ezáltal is életszagúbbá válik a dolog”), másrészt a műszaki, tervező pályára készülő fiatalokat különösen motiválja, ha olyat alkothatnak, amit esetleg viszontláthatnak, harmadrészt pedig lehetőséget ad arra, hogy a hallgatók az adott cégnél kutassanak, tervezzenek, fejlesszenek szakdolgozatukhoz (jelenleg is van olyan hallgatója a tanszéknek, aki az érintett cégnél van „szakdolgozatosként”).

A projekt előkészítése viszonylag hosszadalmas volt, az oktatónak többszöri megbeszélést kellett folytatnia a céggel a technikai részletekről. A bútortervezési folyamat előkészítéseként már a hallgatók látogattak el a céghez, hogy üzeme látogatás keretében megismerkedjenek az adott technológiával. A projektfeladat része volt a csoportos kutatás, mely egyrészt technológiakutatást, másrészt kérdőíves piackutatást, harmadrészt a létező megoldások feltérképezését jelentette. A kutatások eredményeit a csoportoknak a félév során két alkalommal prezentálniuk kellett. Az egyik ilyen alkalmon részt vett a cég képviselője is, aki értékelte az addigi tevékenységeket, felhívta a figyelmet az esetleges problémákra (mint például „ez nagyon mutatós, de ilyen vastag csövet nem lehet ilyen kis ívben meghajlítani”), javaslatokat fogalmazott meg, illetve további technológiai dokumentációval segítette a csoportok munkáját. Az oktató a projekt során folyamatosan kapcsolatban állt a cég termékmenedzserével, ha felmerült valamilyen kérdése, arra azonnal választ kapott. A termékmenedzser a hallgatóknak is megadta telefonszámát, hogy bármikor megkereshessék kérdéseikkel.

Tanórai keretek között (ami 3–4 órás blokkokat jelentett) a hallgatók csoportmunkában összegyűjtötték és megbeszélték ötleteiket, feldolgozták a szerzett információkat, illetve tervrajzokat készítettek. A gyakorlati tárgyhoz – melynek keretében a projekt megvalósult – kapcsolódik egy előadás is, amely általánosságban az integrált terméktervezésről szól. Az előadás témáját az oktató igyekezett a projekt során felmerülő problémákra fókuszálni. A tematikát rugalmasan alakította, és szükség szerint a már korábban tanult tartalmakat is újra górcső alá vette, ha azokkal kapcsolatban a hallgatók körében hiányosságok merültek fel. Voltak olyan témájú előadások is, amelyek megtartására interjúalanyunk más oktatókat kért fel. A gyakorlati óra mellett így az előadás is a szokásosnál motiválóbban hatott a hallgatókra. „Más úgy hallgatni egy előadást, hogy azt majd vissza fogják kérdezni a vizsgán, mint úgy, hogy ezt azért kell elsajátítanom, mert használni fogom.”

A projekt folyamatának, az elvégzett részfeladatok nyomon követésére az oktató egy olyan Excel-táblázatot hozott létre, melyben vezette az órai jelenlétet, a feladatrészek aktuális állását és a prezentációk értékelését. Az oktatónak nem volt könnyű dolga a részfeladatok értékelésével, hiszen egyszerre kellett szem előtt tartania az egyetemi követelményeket, illetve a cég elvárásait. „Attól, hogy a lerajzolt ötlet a cégnek nagyon tetszik, még lehet, hogy géprajzilag elégtelen” – mondta példaként az oktató. A projekt végén a cég is értékelte a produktumként benyújtott tervdokumentációkat (melyek technológiai leírásokból, piackutatásokból, tervrajzokból és látványtervekből álltak), illetve a végső prezentáción jelen lévő termékmenedzser és ügyvezető szóban is reflektált a munkákra (ők elsősorban nem műszaki szempontból, hanem a praktikum és az esztétikum szempontjából értékelték). A projektfolyamat végén az oktató a hallgatókat is megkérte, hogy névtelenül, százalékosan értékeljék csoportjuk többi tagját. A fent említett információk mind bekerültek az Excel-táblázatba, melyből a végén súlyozott átlag alapján megszülettek a gyakorlati jegyek.

3. „Nyelvjárásgyűjtés projekt”

A másik kiválasztott projekt a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében, az élőnyelvi terepgyakorlat keretében valósult meg. A „nyelvjárásgyűjtés projektet” a tantárgy oktatójával készített interjú, illetve az interneten található hallgatói beszámolók alapján mutatjuk be.

Magyar szakon a projektmódszer nem elterjedt, adatközlőnk szerint ennek több oka is lehet. Amit kiemelt, az a kötelező tanrend kötöttsége, illetve egyes tárgyaknál a tartalmak kronológiai meghatározottsága. Interjúalanyunk a projektmódszert a szociolingvisztika témakör tanításán belül alkalmazza, kizárólag mesterszakos hallgatóknál, „akiknél a már meglévő tudásukat felhasználva lehet mélyebben körbejárni egy bizonyos témát”.

A projekt célja, hogy a hallgatók a tanórai keretek között szerzett elméleti tudásukat terepen szerzett gyakorlati tapasztalatokkal egészítsék ki. E kettőnek a szinergikus, közös munkán alapuló produktuma egy olyan anyag, ami felkerül a tan-szék honlapjára.

Az oktató alapvető célként emelte ki, hogy a terepen végzett munka bevezeti a hallgatókat a társadalomtudományi kutatás, az élőnyelvi gyűjtés módszertanába. Szintén nagyon fontosnak tartja a magyar szakosok (leendő magyartanárok) körében a nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdformálást, illetve a terepmunka szellemi-pedagógiai-lelki formáló erejét is. Az egyik csoport dolgozatában olvastuk a következőket: „Az interjú végén úgy éreztük magunkat, mint a színházi előadás nézői, miután legördül a függöny: mindannyian a beszélgetés hatása alá kerültünk. A nyugdíjas vasutas, a szomszéd faluban élő tanítónő, a helyi iskola tanára és a fiatal anyuka néha egymás szavába vágva, néha tréfásan, máskor szomorú-komolyan osztották meg velünk gondolataikat magyarságtudatukról, hétköznapjaikról, történelemszemléletükről, nyelvhasználatukról, a szlovák oktatási rendszerről és hagyományos ételeikről. A nyelvjárásgyűjtés után még maradt időnk ismerkedni a környékkel, a helyi, ha-

gyománys ízevilággal és a régmúlt korokból fennmaradt emlékekkel. (...) Mikor elindultunk Miskolcra, a nyelvjárásgyűjtés fogalmát az adatok felvételével azonosítottuk, de a gyakorlatban kiderült, hogy ennél sokkal többet jelent ez a szó. A lelkek találkozását.”

A „nyelvjárásgyűjtés projekt” egy-egy félét ölel fel, és javarészt az élőnyelvi terepgyakorlat keretében valósul meg. Az oktató mindenekelőtt tájékozódik a szakirodalomban, konferenciákon, az így szerzett információkból szelektál, majd a már válogatott lehetőségeket felkínálja hallgatóinak további választásra. Tehát a végső témát lényegében a hallgatók jelölik ki. Arra is volt példa, hogy a nyelvjárásgyűjtés helyszínének kiválasztásában is aktívan közreműködtek a hallgatók.

A terepmunka technikai hátterének megszervezését kizárólag az oktató végzi: felveszi a kapcsolatot a szálláshelyekkel, a múzeumokkal, a polgármesteri hivatalokkal és egyéb szereplőkkel (mivel mindig más a helyszín, ezért mindig újak a partnerek is), illetve pályázati forrásokat kutat fel az anyagiak biztosítására (ez utóbbihoz az egyetemi alapítvány és a hallgatói önkormányzat is nyújtott már segítséget).

A projekt során a hallgatók csoportokban dolgoznak, a feladatokat ők osztják fel maguk között. A felkészüléshez az oktatótól szakirodalmi válogatást, egyéb segédanyagokat, illetve a kérdőíves kutatáshoz mérőeszközt kapnak. A kutatásra órai keretek között készülnek fel. A terepmunka helyszínei nagyon változatosak, és mindig újak: Órség, Palóc-vidék, Erdély, Felvidék, Csallóköz, Pozsony környéke, Kárpátalja stb. A terepgyakorlat során a hallgatók kép- és hangfelvételeket készítenek, amelyet aztán csoportosan feldolgoznak, szemináriumi dolgozatot írnak belőle, ami a honlapra is kikerül. A produktummal kapcsolatban annyi az oktató elvárása, hogy az a szöveg mellett kép- és hanganyagot is tartalmazzon.

A projekt során a segítségnyújtás és a reflexió folyamatos az oktató részéről. A teljesített terepmunka és a produktum elkészítése után minden hallgatónak jeles osztályzattal zárul a kurzus.

4. „Projektpedagógia projekt”

A Miskolci Egyetem Tanárképző Intézetének oktatói több tantárgy/témakör esetében is alkalmazzák a projektpedagógiát. Végezetül egy olyan projektet választottunk ki bemutatásra, mely során a leendő pedagógusok magáról a projektmódszerről szerezhetnek praktikus ismereteket. A „projektpedagógia projekt” a Projektpedagógia című tantárgy keretében valósult meg tanár szakos hallgatók körében.¹³ E kurzuson 2005 óta kizárólag projektmódszerrel történik a projektpedagógiával kapcsolatos ismeretek elsajátítása. A tárgynak három alapvető célja van:

1. a hallgatók attitűdje oly módon formálódjon, hogy a kurzus zárásakor a projektpedagógiára ne csupán valamiféle módszertani kuriózumként, hanem egy olyan hatékony tanulás-szervezési módként tekintsenek, amelynek teljes értékű létjogosultsága van a közoktatás gyakorlatában;

¹³ KARLOWITS-JUHÁSZ 2007.

2. a szeminárium résztvevői az elméleti alapok mellett olyan alkalmazható ismeretekre tegyenek szert, melyeket későbbi pedagógusi praxisukban során mozgósítani és kreatívan adaptálni tudnak;
3. a félév során megvalósított projekt ne csupán a módszertani fejlesztés illusztrációjaként szolgáljon, hanem valamilyen értelmes, hasznos produkttal záruljon.

Az ideális esetben nagy létszámú (30–35 fő) szemináriumokon a hallgatók kooperatív csoportmunkában valós projekttevékenységet folytatnak. A kurzus első alkalmi minden esetben hasonlóan zajlanak:

1. mivel a csoport tagjai jellemzően különféle szakokról és évfolyamokról érkeznek, ezért az első foglalkozás bemutatkozással, ismerkedéssel, a csoportkohézió erősítésével, illetve a kurzussal kapcsolatos követelmények, értékelési szempontok tisztázásával telik;
2. a második alkalommal a projektpedagógia elméleti, történeti, módszertani kereteinek körvonalazására, illetve projektpedagógiai jó gyakorlatok bemutatására kerül sor;
3. a harmadik alkalommal megkezdődik az érdemi munka: jellemzően az oktató határozza meg a projekt fő témáját, a hallgatók pedig az altémákról és a produktumról/produktumokról döntenek, majd a témákhoz kis csoportok alakulnak, elkészül a közös projektterv, illetve a csoportok terve (mely tartalmazza a konkrét tevékenységeket, feladatokat, felelősöket, az idő- és eszköztervet stb.).

A Projektpedagógia szeminárium keretében már több alkalommal megvalósult „projektpedagógia projekt” mindig más-más produkttal zárult. Volt, amikor a hallgatók úgy határoztak, hogy projektpedagógiai szöveggyűjteményt készítenek (melyet témaspecifikus prezentációkkal színesített könyvbemutató adtak át az intézeti könyvtárnak), és volt, amikor a projektpedagógia népszerűsítése céljából interaktív honlapot hoztak létre (melyhez a csoportok hospitálásokon vettek részt, illetve mini kutatásokat végeztek projektmódszert alkalmazó iskolákban). Ez utóbbihoz volt hasonló az alábbiakban bemutatásra kerülő projekt, melynek produktumaként egy projektpedagógiai jó gyakorlatokat bemutató CD-mellékletet hoztak létre a kurzus résztvevői a korábbi szeminárium keretében készített szöveggyűjteményhez.

A hallgatók négy csoportban dolgoztak párhuzamosan: az egyik csoport általános iskolai, a másik középiskolai, a harmadik felsőoktatási szinten vizsgálta a módszer alkalmazását, a negyedik (kis létszámú) csoport pedig a szeminárium tagjai közötti kommunikáció folytonosságáért, a folyamat (előre meghatározott megfigyelési szempontok szerinti) nyomon követéséért és dokumentálásért, a CD-melléklet megtervezéséért és kivitelezéséért, illetve a záró rendezvény megszervezéséért és megvalósításáért volt felelős.

Az első két csoport olyan közoktatási intézményeket kutatott fel, ahol a tanulás-szervezési módok között a projektmódszer is megjelenik. A csoportok tagjai órákat látogattak, tanulmányozták a folyamatban lévő vagy már lezajlott projekteket, feldolgozták a témába vágó iskolai dokumentumokat, illetve interjúkat vettek fel az

intézményvezetőkkel és az adott projekteken érintett pedagógusokkal. A kutatómunkák eredményeiről fényképekkel illusztrált beszámolókat készítettek, melyek felkerültek a CD-mellékletre.

A „felsőoktatási csoport” kizárólag kulturális és vizuális antropológia szakos hallgatókból szerveződött. Ők azt vállalták, hogy a projekt módszer felsőoktatásban való megjelenését az aktuális Projektpedagógia szeminárium mentén követik végig. A projektről rövidfilmet készítettek, amelyben bemutatták a projekt egész folyamatát (az egyes általános- és középiskolai helyszínekre is ellátogatva), illetve megszólaltatták a csoportok képviselőit és a kurzust vezető oktatót is. Kisfilmjük – egy rövid képes beszámolóval egyetemben – a CD-melléklet harmadik nagy egysége lett.

A „projektpedagógia projekt” során az oktató rugalmasan értelmezte a tér- és időkereteket, azonban a csoport munkáját folyamatosan nyomon követte a kurzus számára létrehozott internetes fórumon. Az interaktív felület segítségével a szeminárium minden résztvevőjének rálátása volt a többi csoport munkájára, kérdéseikkel, javaslataikkal, megjegyzéseikkel bármikor elérhették egymást, illetve az oktatót. Jellemzően az éterben szerveződtek a különböző iskolalátogatások, konzultációk, és itt kerül sor a technikai feltételek, a csoportokon belüli aktuális feladatok pontosítására is. (A projekt megvalósítása során még hazánkban nem terjedt el a Facebook, ami jelenleg az egyik legpraktikusabb módja az ilyen jellegű kommunikációnak és nyomon követésnek). A projekt munka tárgyi/technikai feltételeit (digitális adathordozók, fényképezőgépek, diktafonok, kamera, állvány, editálási lehetőség) egyrészt a Tanárképző Intézet, másrészt a Kulturális és Vizuális Antropológia Intézet bocsátotta a résztvevők rendelkezésére. A hallgatók a felmerülő útiköltségeket saját maguk biztosították.

A reflexió, értékelés és önértékelés a félév során folyamatos volt. Ez egyrészt az internetes fórumon, másrészt az időközi konzultációkon zajlott. A szeminárium zárásakor került sor a projekt és a benne részt vevő hallgatók munkájának végső értékelésére. Ennek alapja a félév elején létrehozott egyéni portfóliók tartalma volt, amely a hallgatók – előre meghatározott szempontok szerinti – írásos önértékelésével vált teljessé. A záró értékelés (a kitűzött célokkal összevetve és az önértékeléseket figyelembe véve) kitért a végső produktum tartalmi és esztétikai minőségére, a projekt módszerrel kapcsolatos praktikus ismeretek gyarapodására, illetve a különböző kompetenciák (köztük a szociális kompetenciák) fejlődésére. Mivel az ötfokozatú minősítést nem lehetett mellőzni, és mivel minden hallgató elvégezte az elvállalt feladatokat, ezért kizárólag jeles osztályzat született.

Összegzés és javaslatok

Tanulmányunk elején – John Dewey és William Kilpatrick nyomán – kísérletet tettünk a projektpedagógia elméleti és módszertani kereteinek meghatározására, a projekt folyamat végigvezetésére, illetve a projekt módszert alkalmazó tanár szerepének bemutatására. Korábban és most is fontosnak tarjuk hangsúlyozni, hogy az általunk körvonalazott felfogást semmiképpen nem tekintjük egyedül érvényesnek, csupán

egy olyan koncepciónak, amihez viszonyítva vizsgálhatjuk az oktatók körében megjelenő oktatási projekteket. Az alábbi két pontban azonban következetesen determináltuk (determináljuk) a projektmódszer meghatározását:

- 1) egyrészt, hogy egy olyan tanulászervezési módról van szó, amely a hallgatók együttműködésére (ebből következően a hallgatók interakciójára és aktivitására) épül;
- 2) másrészt, hogy a munkafolyamat valamilyen (tágra értelmezhető) végtermékkel, produktummal zárul.

A Miskolci Egyetemen végzett kevert típusú empirikus kutatásunk az oktatók módszertani palettájára, azon belül is a projektpedagógia alkalmazásának gyakoriságára és gyakorlatára fókuszált, továbbá megkíséreltünk a projektmódszer alkalmazására konkrét példákat, jó gyakorlatokat gyűjteni.

Előzetes várakozásainkkal összhangban a Miskolci Egyetem oktatóinak körében a leggyakrabban alkalmazott tanítási mód a frontális előadás, a legritkábban alkalmazott módszer pedig a dramatizálás. Az a hipotézisünk, mely szerint a projektjellegű tananyag-feldolgozás csak nagyon kevés oktató módszertani repertoárjában fordul elő, nem igazolódott be, hiszen az adatokból azt láthatjuk, hogy az oktatók jelentős része (46%) alkalmazza ezt a módszert oktatási gyakorlatában. A projektmunka alkalmazására vonatkozó kérdésünket további kiegészítő kérdésekkel is árnyaltuk azért, hogy megtudjuk, a válaszadók hogyan értelmezik, és milyen formában alkalmazzák ezt a módszert, illetve, hogy ez mennyire áll összhangban az általunk képviselt projektdefinícióval. Az eredmények igazolták feltételezésünket, miszerint 1) az oktatók által alkalmazott projektek jellemzően valamilyen produktummal zárulnak, 2) csoportmunkára és a hallgatók aktivitására épülnek, illetve, hogy 3) az oktatók inkább felülről irányítják a folyamatokat, mintsem facilitálnak, 4) a téma vagy altémák kiválasztását nem bízzák a hallgatókra, 5) és a tervezést is inkább a saját, mintsem a hallgatók feladatának tartják.

Kutatásunk azt a feltételezésünket is beigazolta, miszerint a projektben történő tananyag-feldolgozást alkalmazó oktatók 1) általában véve nyitottabbak az újfajta, innovatív tanítási módszerekre, 2) jobban figyelembe veszik a hallgatók előzetes tudását, aktuális tudásszintjét, 3) illetve óráikon inkább építenek a hallgatók aktivitására, mint a projektmódszert nem alkalmazó oktatók.

Tanulmányunk végén a kérdőíves és interjúkutatás alapján összegyűjtöttük a Miskolci Egyetem oktatói körében megvalósított különböző projekteket, projektszerű tevékenységeket. A teljesség igénye nélkül, általunk tipizált rendszerben sorakoztattuk fel a felszínre kerülő projekttemákat. A példagyűjtemény, illetve a három projektpedagógiai jó gyakorlatot bemutató rész elsősorban illusztrációs és ötletadási célból készült, azt szándékoztuk megvilágítani vele, hogy mennyire változatos területeken lehet alkalmazni az általunk vizsgált módszertani stratégiát.

BIBLIOGRÁFIA

KNAUSZ–KARLOWITS-JUHÁSZ 2011

KNAUSZ Imre–KARLOWITS-JUHÁSZ Orchidea: *A tanítás mestersége. Kulcsfogalmak az oktatás elméletében.*

tanmester.tanarkepzo.hu (2015. 02. 07).

KARLOWITS-JUHÁSZ 2007

KARLOWITS-JUHÁSZ Orchidea: „Projektpedagógia projekt” a tanárképzésben. *Tanít-tani* 2. 2007.

RADNÓTI 2005

RADNÓTI Katalin: Milyen oktatási és értékelési módszereket alkalmaznak a pedagógusok a mai magyar iskolában? In: *Hidak a tantárgyak között.* Szerk.: KERBER Zoltán. Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 2005, 131–167.

SÁRI 2009

SÁRI Szilvia: *A tanári módszertan problémái a strukturálisan változó andragógus-képző felsőoktatási intézményekben.* Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem BTK Neveléstudományi Doktori Iskola.

http://www.nevtudphd.pte.hu/docs/sari_szilvia_ertekezes_0.pdf (2015. 02. 07).

LOGISZTIKAI VÁLLALATOK ONLINE ARCULATÁNAK MEGHATÁROZÓ ELEMEI¹

MAGNUCZNÉ GODÓ ÁGNES

A vállalati kommunikáció területén az utóbbi évtizedben az online marketing nagyarányú térhódítása figyelhető meg. A Magyar Reklámszövetség (MRSZ) felmérései szerint az online marketingre fordított költségek 2000 óta majdnem harmincszorosukra növekedtek, míg az internetes marketing részvétele a reklámtortában 1%-ról 18,8%-ra nőtt. A virtuális jelenlétnek ez a fajta növekedése nem véletlen, hiszen a vállalatok ma már felismerik az online marketingben rejlő olyan lehetőségeket, mint a pénz és időspórolás, partneri hálózat kialakítás vagy fogyasztói adatbázis építés.² Ugyanakkor az online média azt is lehetővé teszi, hogy a vállalatok egy jól megtervezett, tevékenységüknek megfelelő és azt különböző módokon támogató arculatot alakítsanak ki, amely befolyásolja az alkalmazottak, fogyasztók és partnerek vállalatról alkotott véleményét, és végső soron együttműködési készségét. Tanulmányomban egy speciális ágazat, a logisztika területén tevékenykedő 14 magyarországi piacvezető vállalat online arculatának elemeit vizsgálom meg.

Online marketing mint az értékorientált kommunikáció hatékony formája

Az elmúlt évek vállalati kultúrával és kommunikációval foglalkozó szakirodalmában kiemelkedik az értékorientált kommunikáció gondolata.³ Általános értelemben ez azt jelenti, hogy a vezetők felismerik, hogy vállalatuk megítélését különböző vélt vagy valós vállalathoz kapcsolódó értékek határozzák meg, vezetési stratégiáikkal tehát arra törekcszenek, hogy ezeket az értékeket „láthatóvá tegyék”: egyrészt saját alkalmazottaik számára, akik így könnyebben azonosulnak a vállalat céljaival és ezért hatékonyabban teljesítenek; másrészt a partnereik és nyilvánosság számára, akiknek így növelhetik a vállalat iránti érdeklődését, bizalmát és együttműködési hajlamát. A vállalati imázs három tényezőből tevődik össze:⁴

1. hagyományos értékekből, amelyek magukban foglalják az épületeket, felszereléseket, járműveket és termékeket;
2. kemény tényezőkből, amelyek a vállalat pénzügyi teljesítményét tükrözik (pl. forgalom, profit);
3. puha tényezőkből, mint a szakértelem, minőség, hírnév stb.

Míg hagyományosan az első két tényező alapján határozták meg a vállalatok versenyképességét, ma egyre erőteljesebb a cégekre nehezedő nyomás, hogy 1) tudato-

---

¹ A bemutatott kutatómunka a TÁMOP-4.2.1.B-10/2/KONV-2010-0001 jelű projekt részeként az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² KOTLER 2000.

³ Lásd pl. BORGÜLYA 2008; BORGÜLYA–VETŐ 2010.

⁴ BORGÜLYA 2008.

san kialakított és reklámozott vállalati imázs felhasználásával növeljék ismertségüket és elfogadottságukat, és 2) a puha tőkét, amelyre így tettek szert, kemény, számszerűsíthető indikátorokká változtassák.

A puha tőke fogalma nagyon tág és diffúz, de mindenképpen magában foglal olyan gyűjtőfogalmakat, mint a szellemi tőke és a társadalmi tőke, illetve ezek menedzselése. Amint Hajós és Berde rámutat,⁵ „a tudás, a tapasztalat, a szakismeret a tőke egyik formája, a szervezeti vagyon része, szervezeti stratégiai erőforrás”. Ezeknek az emberi erőforrásoknak a szerepe jelentősen felértékelődött a fogyasztó-szolgáltató társadalmakban: a hagyományos és kemény vállalati tőke mellett kiemelkedő szerepet játszanak a fejlesztésben, valamint az üzleti előny megszerzésében és megtartásában. Az egyén szakértelme és teljesítménye azonban csak akkor válik meghatározó tényezővé a vállalat versenyképességének szempontjából, ha ezeket az egyéni emberi erőforrásokat a menedzsment szervezeti képességekké integrálja.⁶ Ezért a vállalat fejlődésének fontos tényezője, hogy a vezetés hogyan bánik ezzel a tőkével, milyen az emberierőforrás-menedzsmentje, amely egy adott szervezeten belül a munkaerő kiválasztásától, a munkaerő fejlesztésén keresztül a teljesítmény méréséig és a karrier menedzsmentig foglalkozik az emberi erőforrás működésével és annak ésszerű, hatékony felhasználásával annak érdekében, hogy az egyéni és szervezeti célok megvalósuljanak.⁷

A vállalatok fenntartható versenyképességét is alapvetően befolyásolják a puha tényezők a termelés, pénzügyi irányítás és piacmenedzsment egyéb elemei mellett. Csath⁸ rámutat, hogy „az innováció, a tanult, egészséges és megelégedett emberek, a minőségkultúra, a vezetési színvonal és a társadalom értékrendje” kulcsfontosságúak a vállalatok teljesítménye szempontjából, mert elősegítik az alkalmazottak szakmai és emberi fejlődését, együttműködési képességét, valamint kellő szabadságot és bizalmat biztosít a gondolkodó-alkotó emberek számára a problémamegoldásra és újító ötleteik megvalósítására. Az IMD 2008-as tanulmányára hivatkozva, Csath borúlátó a magyarországi vállalatok versenyképességével kapcsolatban, hiszen minden főbb vizsgált területen visszaesést szenvedett el a gazdaság: növekedett a korrupció, valamint a politikai (és gazdasági) instabilitás, és a korábbiaknál is gyengébb a vezetők társadalom, illetve környezet iránti felelőssége.

A felsorolt versenyképességet befolyásoló tényezők érzékelése, illetve önmagában egy ilyen jellegű felmérés publikálása jelentősen befolyásolhatja az alkalmazottaknak, partnereknek és befektetőknek a vállalatok iránt tanúsított bizalmát, amely a társadalmi tőke gyengüléséhez vezethet. A társadalmi tőke központi elemei a kapcsolatok, amelyek minőségét meghatározza a szereplők egymás iránti elköteleződése és bizalma,⁹ valamint a „generációk közös szocializációja”.¹⁰ A kölcsönösség elve alapján ezek a kapcsolatok normákat hoznak létre, amelyek motiválják a társadalmi

⁵ HAJÓS–BERDE 2007.

⁶ PICHLER 2004.

⁷ PIROS 2002, 2.

⁸ CSATH 2008

⁹ PUTNAM 1995.

¹⁰ BANKSTON–ZHOU 2002.

cselekvést. Csath¹¹ rámutat, hogy „a cégek között, a beszállítók és a megrendelők között, a vevők és a szállítók közötti bizalom nélkül jelentősen romlik a gazdaság versenyképessége”, míg az erős társadalmi tőkéjű vállalatok üzleti együttműködései javítják a piaci pozícióikat.

A vállalatok iránti bizalom és így a társadalmi tőke növelésének egyik fontos eszköze ma az online marketing. A web ideális megoldásokat kínál a vállalat iránti érdeklődés felkeltésére multimodális eszközeivel és naprakész információáramlásával, amelyek egyúttal lehetővé teszik különböző célcsoportok elvárásainak kielégítését, de egy egységes vállalati imázs kialakítását is. Ugyanakkor az online marketing legfontosabb kommunikatív célja a meggyőzés: vonzó formában mutatja be a felhasználóknak a vállalat értékeit, fokozza a meglévő partnerek lojalitását, és hozzájárul új üzleti partnerek bevonásához. Mindezek megvalósításának egyik kulcsa a hatékony kommunikáció. Ezt igazolja, hogy pl. a GKI Gazdaságkutató Rt., a Westel Mobil Távközlési Rt. És a Sun Microsystems Magyarország negyedévenként végzett online marketing kommunikáció felmérésében¹² a vállalati weblapok elérhető három fejlettségi szintjén rögtön a második szintre emelkednek azok, amelyeken a vállalatról szóló információkon túl interaktív kommunikációs csatornák is rendelkezésre állnak (pl. közösségszolgálat, katalógus megtekintés) és a harmadik szint jellemzője az online tréning és vásárlás lehetősége. A Halvarsson & Halvarsson Webranking 2008 által 2011-ben végzett nemzetközi, Magyarországot is magában foglaló kutatásban is kiemelt szerepet kapott a kommunikáció.¹³ A felmérésről szóló jelentés szerint utolsó helyen végeztünk a vállalati honlapok hatékonyságának tekintetében a 20 vizsgálatban részt vevő ország közül, amely nagy részben annak köszönhető, hogy hiányoznak a webhelyekről a kapcsolattartási adatok és az eseményekről szóló értesítések. Az értékelésből az is kiderül, hogy „a modern cégek egyik nagy előnye, hogy versenytársaiknál jóval láthatóbbak a közösségi média különböző csatornáin, például a Wikipedián, a Youtube videomegosztón vagy a Flickr képmegosztó oldalon. A tanulmány készítése során megkérdezett válaszadók 90 százaléka nyilatkozott úgy, hogy információk után elsősorban ezeket a fórumokat veszik igénybe az adott vállalat weboldalával szemben”.¹⁴

A vállalatok célcsoportjainak hatékony megközelítése rájuk szabott üzenetekkel és interaktív tartalommal döntő: Kotler szerint¹⁵ a felhasználók valódi kommunikációt igényelnek: friss híreket, gyakorlati segítséget, hatékony vevőszolgálatot, online tréning és vásárlási lehetőségeket. Ezeket keresztül azonban a fogyasztók adatai és preferenciái a vállalatok számára is könnyebben elérhetők. Ma már könnyen meg lehet állapítani a honlap-látogatók számát, és ki lehet szűrni a preferált tartalmakat; regisztráció útján hozzá lehet jutni a potenciális ügyfelek adataihoz, és adatbázist

¹¹ CSATH 2008.

¹² hirek.prim.hu/cikk/38284/ (2013. 02. 05).

¹³ hvg.hu/tudomany/20090424_hh_webranking_legjobb_vallalati_weboldal (2015. 02. 05).

¹⁴ hvg.hu/tudomany/20090424_hh_webranking_legjobb_vallalati_weboldal (2015. 02. 05).

¹⁵ KOTLER 2000.

lehet építeni; valódi párbeszédet lehet folytatni az érdeklődő csoportokkal. Az átláthatóság így kétirányúvá válik: szélesebb körben közölhető információ a vállalatok belső működéséről, amelyre a mai modern társadalmakban komoly igény mutatkozik,¹⁶ de a vállalatok számára is áttekinthetőbb a fogyasztók köre és igényeik.

Összességében tehát elmondható, hogy a vállalatok puha tőkéjének négy meghatározó eleme van: a szakértelem, amely a szellemi tőke része, illetve a társadalmi és környezetvédelmi felelősségvállalás, a humánorientáció és a hatékony kommunikáció, amelyek a társadalmi tőke elemei. A következőkben azt vizsgálom, hogyan jelennek meg ezek az értékek a magyarországi piacvezető logisztikai vállalatok weboldalain.

Logisztikai vállalatok online arculatának vizsgálata

A kutatás célja és szempontjai

A kutatás célja annak bemutatása, hogy Magyarország 14 vezető logisztikai vállalata milyen vállalati arculatot jelenít meg vállalati weboldalain. Az arculatépítés vizsgált elemei a következők:

1. **a szakmai értékek**, amelyek magukban foglalják a cég tevékenységeinek minőségét befolyásoló technológiát, szakértelmet, tradíciót és tapasztalatot, valamint a megbízhatóságra, biztonságra, ügyfélközpontú szolgáltatásra való törekvést,
2. **a társadalmi és környezetvédelmi felelősségvállalás**, amely az alkotó és termelő környezet védelme, illetve a szűkebb és tágabb társadalmi közeg bizalmának elnyerése iránti elkötelezettséget jelenti,
3. **a humánorientáció**, amely egyrészt az alkalmazottak szakértelmére és kompetenciáira utal, másrészt pedig a vállalat emberierőforrás-menedzsmentjére,
4. **a hatékony kommunikáció**, amely magában foglalja a figyelemfelkeltést, nyitottságot, átláthatóságot, illetve a kétirányú kommunikációra való törekvést.

Elsőként áttekintem, hogy a vállalatok weblapjain milyen mértékben képviselik magukat a főbb értékcsoportok, majd egyenként elemzem ezek megjelenítésének stratégiáit. Elsőként a hatékony kommunikációra való törekvést mutatom be mint az online felületen történő láthatóság biztosításának legfőbb eszközét, amely magában foglalja a figyelemfelkeltés multimodális elemeit, a nyelvi opciókat, az átláthatóságot, valamint a kétirányú kommunikáció csatornáit. Ezt követik a társadalmi és környezetvédelmi felelősségvállalás különböző megnyilatkozási formái (hivatalos etikai kódex, vállalati filozófia, illetve rövid online nyilatkozat), valamint a humánorientáció alkalmazotti és munkaadói perspektívái. Utolsóként következnek a szakértelem promóciójának stratégiái, amelyek magukban foglalják az összes többi arculatformáló érték elemeit is.

---

¹⁶ BORGULYA 2008.

A kutatás résztvevői és adatai

A kutatás a GKI Gazdaságkutató Zrt. 2010-es tanulmányában megjelölt 17 Magyarországon tevékenykedő piacvezető szállítványozási cég vállalati honlapjának elemzését tűzte ki célul, de mivel 3 vállalatnak nincsen saját magyarországi honlapja, végül 14 vállalatra terjedt ki, amelyek rangsora a következő.¹⁷

1. WABERER'S Csoport
2. DHL Csoport
3. MASPED Első Magyar Általános Szállítványozási Zrt.
4. RAABERSPED Nemzetközi Szállítványozási Kft.
5. Raaberlog Nemzetközi Szállítványozási Kft.
6. EURASIA SPED Szállítványozó Kft.
7. MÁVTRANSSPED Szállítványozási Kft.
8. UKRAIL TRANS Nemzetközi Szállítványozási Kft.
9. LIEGL & DACHSER Szállítványozási és Logisztikai Kft.
10. Gebrüder Weiss Szállítványozási és Logisztikai Kft.
11. ISD PORTOLAN Szállítványozási Kft.
12. Schenker Nemzetközi Szállítványozási és Logisztikai Kft.
13. HUNGAROKOMBI Kombinált Fuvarozási Szervező Kft.
14. Lagermax csoport

A vizsgált 14 vállalat közül 6 teljesen magyar tulajdonban van, 3 osztrák tulajdonú, 3 magyar-osztrák vegyes tulajdonú, és egy-egy német, illetve japán cég is szerepel a legjobban teljesítők körében.

Tevékenységi profiljuk felöleli a logisztika összes területét, amely Kovács¹⁸ definíciója szerint magában foglalja a kívánt termék megfelelő minőségben, állapotban, áron, helyen és időben történő rendelkezésre állását a felhasználó számára. Ebből a meghatározásból jól kiviláglik a logisztika sokrétűsége, amely nem csupán árucikkek egyik helyről a másikra történő eljuttatását jelenti, hanem ezeknek a termékeknek a raktározását, állagmegőrzését, pontos célba juttatását meghatározott időben (lásd: just-in-time szolgáltatás) és a kiéleződő piaci versenyben természetesen idő- és költséghatékony módon. Mindez leginkább komplex, integrált szolgáltatással érhető el. A GKI felmérése szerint, a felmérésben részt vevő logisztikai vállalatok közül „az integrált tevékenységet folytató vállalatok árbevétele jellemzően nagyobb és több munkavállalóval is rendelkeznek, mint az egyfajta tevékenységet folytató vállalatok”,¹⁹ és 70%-uk nyilatkozott úgy, hogy számukra kedvező ez a komplexitás. A megkérdezett cégek nagymértékben egyetértettek azzal az állítással, hogy a nagy, fuvarozást, szállítványozást és logisztikát összehangoló cégek versenyképesebbek is, mint a kicsit, ennek ellenére társulás vagy összeolvadás csak elvétve fordult elő a megkérdezettek körében. Szintén egyeztek a vélemények arra vonatkozólag, hogy a vevők elutasítják az áremelést, és számukra az egyik legmeghatározóbb szempont a

¹⁷ BANK 2010, 138.

¹⁸ KOVÁCS 2004.

¹⁹ BANK 2010, 5.

rugalmasság, az egyedi igények figyelembevétele. Sokan úgy gondolják, hogy a versenyt az üzleti kapcsolatok döntik el.

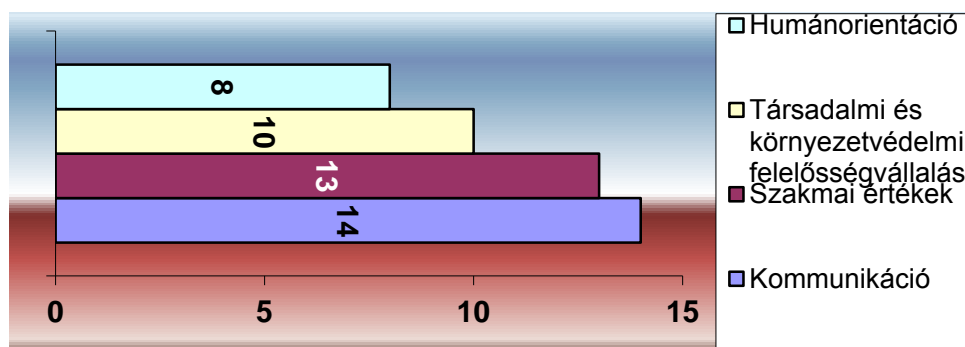
A kutatás során a felsorolt vállalatok saját, nyilvánosan elérhető magyarországi vállalati webhelyei (amelyek a kezdőlapról linkekkel elérhető, céginformációt tartalmazó weboldalakot tartalmazza) kerültek elemzésre, amelynek során megvizsgáltam a honlap (kezdőlap), valamint a céginformáció, vállalati filozófia, állásajánlat és kapcsolattartás linkeken elérhető oldalak szöveges és multimodális tartalmi elemeit. Mivel a vállalatok jogait még olyan nyilvános megjelenések, mint a vállalati weboldalak esetében is törvény védi, az eredmények összegzett statisztika formájában kerülnek bemutatásra.

Eredmények

Amint az 1. ábra tükrözi, a vizsgált webhelyek egyértelműen tudatos arculatformálásra tanúskodnak, megjelenítik a puha tőke mind a négy fő elemét. Minden cég biztosítja a kommunikáció lehetőségét különböző formákban, és egy híján az összes vállalat legfőképpen a szakmai értékek hangsúlyozásával szeretné a felhasználók bizalmát elnyerni. A felelősségvállalás kinyilvánítását is a cégek több mint kétharmada tekinti értéknövelő tényezőnek, viszont az emberi tényezők csak a webhelyek alig több mint felén jelennek meg. A továbbiakban egyenként mutatom be a kirajzolódó értékcsoportokat.

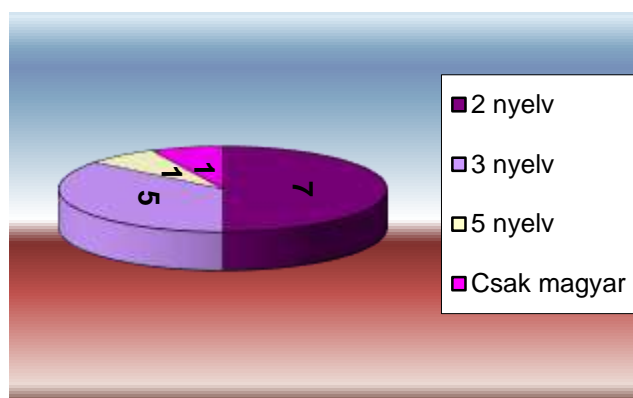
1. Hatékony kommunikáció

A kommunikáció nem véletlenül a leghangsúlyosabb arculatépítő elem a vizsgált vállalati honlapokon. Azon túl, hogy az online marketing segítségével szélesebb körben megismertethetők a cégek szolgáltatásai és így növelhető a forgalmuk, a logisztika esetében fokozottan igaz, hogy a kapcsolattartási szolgáltatások széles skálája elősegíti az egyszerűbb, rugalmasabb ügyintézkést, és növeli a megrendelők biztonságérzetét is (pl. a különböző követő szolgáltatásokkal). A hatékony kommunikáció számos különböző stratégia alkalmazásával érhető el, amik magukban foglalják a hozzáférhetőséget, figyelemfelkeltést, a kétirányú kommunikációra és nyitottságra való törekvést, illetve az átláthatóságot is.

1. ábra. Vállalati értékek megjelenítése

A hozzáférhetőség elsősorban a rendelkezésre álló nyelvi változatokat és az érthető nyelvezetet jelenti, amelyek közül röviden az első szempontot tekintem át elsőként. A vizsgált piacvezető cégek mindegyike nemzetközi szállítmányozást folytat, és kiterjedt hálózatuk, nemzetközi kapcsolataik, terjeszkedési ambícióik is azt jelzik, hogy külföldi megrendelők és partnereik révén többnyelvű környezetben kell működniük. Ebben a helyzetben kulcsfontosságú az idegen nyelvű kommunikációra való képesség. Az EU nemzetközi üzleti kommunikációra vonatkozó ajánlásait tartalmazó kiadványában Hagen arra hívja fel a figyelmet,²⁰ hogy ebben az interkulturális közegben már nem elég csak az angol nyelv ismerete: a vállalatok jelentős piaci előnyre tehetnek szert abban az esetben, ha megrendelőikkel, partnereikkel azok anyanyelvén kommunikálnak. Ez az elv még csak részben érvényesül a vizsgált cégek esetében, amint azt a 2. ábra mutatja.

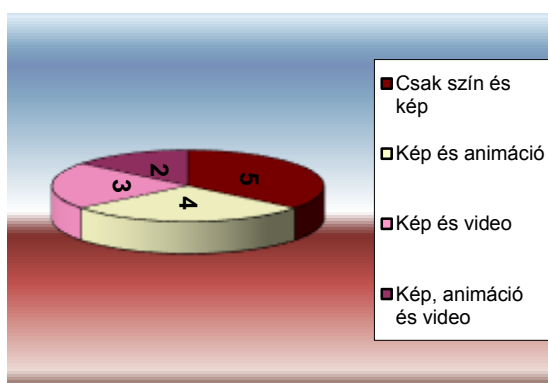
2. ábra. A vállalati honlapok nyelvi opciói

Bár a vállalatok jellemzően nem angolszász országokkal vannak üzleti vagy tulajdonosi kapcsolatban, a webhelyek 50%-án (7 esetben) csak magyar és angol nyelven érhető el az információ. Bár mindössze egy vállalatnak vannak kizárólag magyar weblapjai, az több esetben is megfigyelhető, hogy az angol nyelvű információ kevésbé részletes, mint a magyar verzió. Érdekes változata ennek a problémának az egyik vezető kifogásolható színvonalú angol nyelvű video nyilatkozata, amely annak ellenére, hogy egyértelműen demonstrálja a vezető angol nyelvű tárgyalóképességét, mégsem a legjobb imázsépítő elem. Ennek az ellenkezője is igaz külföldi tulajdonú magyar cégek esetében, ahol a cégtörténet vagy az átláthatósági információk csak angolul és/vagy németül érhetőek el a cég központi honlapjára navigálva. Mindenképpen pozitív tendenciát mutat azonban az, hogy a honlapok 36%-a (5) három nyelven is megjeleníthető. Ezekben az esetekben a magyaron és angolon kívül megjelenő harmadik nyelv (német: 3, orosz: 1, japán: 1) már egyértelműen a célpiacokkal és a tulajdonosokkal való kommunikációt könnyíti meg. Egy honlapon figyelhető meg csupán 5 nyelvi opció (magyar, angol, német, török, román), és még különlegesség

²⁰ HAGEN 2011.

számba megy a DHL magyar honlapja, ahonnan 220 ország honlapja érhető el angolul és az ország saját nyelvén.

A kommunikáció következő fontos tényezője a figyelemfelkeltés, amely az internetes weblapok esetében legkönnyebben multimodális eszközök felhasználásával érhető el. Amint a 3. ábra mutatja, a vizsgálatban szereplő cégek tudatosan alkalmazzák ezeket a lehetőségeket a minél szélesebb közönségrétegek elérésére.

3. ábra. Multimodális eszközök használata

4. ábra. Dinamizmus

Bár a multimodális eszközök részletes elemzése túlmegy ennek a dolgozatnak a határain, összességében elmondható, hogy minden cég él valamilyen mértékben az internet által biztosított vizuális lehetőségekkel, bár ez néhány esetben csupán nagyon minimális, illetve egyszerű szín- és képi világot jelent. Az egyszerű és általános (13 esetben, 93%) képi megjelenítés esetében is hatásos a vállalati logót kísérő színkód, amely a vizuális emlékezetet is mozgósítja a cégnév megjegyzésében és későbbi felismerésében. Egy-egy jól megválasztott kép is hatásosan közvetítheti a cég által képviselt értékeket: például az 4. ábrán látható kép az UKRAILTRANS honlapjáról kiválóan tükrözi a mind a vasúti jelleget, mind a gyorsaságot és dinamizmust. Több cég tudatosan alkalmazza a képgalériákat a vállalati történet és eseményarchívum megjelenítésére is.

A honlapok 64%-án (9) a képek mellett megjelennek az (interaktív) animáció különböző formái is (keresőtérképek, legörgethető cégtörténet, cégprofil bementő váltakozó képsorok, illetve szöveges animációk stb.). Az érték közvetítő animáció jó példája az EURASIA Logistics honlapján megjelenő váltakozó képsor, amelyeken a járműparkot ábrázoló élénk színű képek láthatóak, a szolgáltatásokat tényszerűen bemutató kisebb, de határozott kontúrú betűkkel írott szöveggel (pl. komplex szállítmányozási szolgáltatás), amelybe fokozatosan úsznak be a nagy, de halvány, elmosódó kontúrú betűkkel megjelenített szubjektív értékek (5. ábra). (Ez az animáció jó példája az eredetileg angol nyelven megtervezett honlapnak is, amelyet csak részben fordítottak le a célnyelvre.)

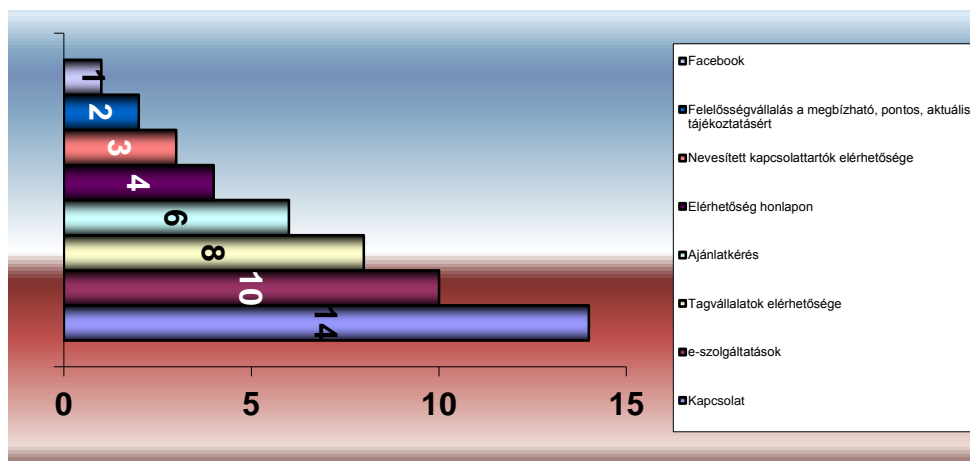

5. ábra. Értékek

5 vállalati webhelyen található videóalkalmazás, amely komplex zenei, szöveg és képi világgal rendkívül hatásos arculatteremtő eszköz. A videók hossza 31 másodperc és 6 perc 23 másodperc között van, és a csak zenével kísért egyetlen (csak angolul!) elhangzó szlogent tartalmazó bejátszástól az összetett dramaturgiai alapú részletes narrációval és zenével kísért alkotásokig terjed. A képi világ minden esetben megjeleníti a vállalatok tradicionális értékeit (eszközök, gyárak, technológia), az elégedett, több esetben látványosan több nációjú alkalmazottakat és néhány esetben a óvott zöld környezetet és társadalmi tevékenységeket, amelyek a vállalat támogatását élvezik. A képi megjelenés alkalmat arra is, hogy a vállalat vezetője személyesen is bemutatkozzon és üzenetet közvetítsen a felhasználók felé, amely a hitelesség, megbízhatóság hatását kelti. Az audioanyag egyrészt a szöveges alámondást jelenti, másrészt a zenei aláfestést, amelynek mondanivalója van.

A nyelvi elérhetőségen és a figyelemfelkeltés eszközein túl, a partnerkapcsolat kialakításának legfontosabb eszközei a kétirányú kommunikáció csatornáit, amelyek széles skálán mozognak a minimális kapcsolatfelvételi lehetőségektől kezdve a különböző közönségszolgálati, online vásárlási, tréning vagy konzultációs lehetőségeken át az ágazatspecifikus online szolgáltatásokig. Amint az 6. ábra mutatja, a vizsgált korpuszban számos kapcsolattartási stratégia előfordul. Minden vállalati webhelyen található kapcsolatfelvételi link, ezen felül 57% (8) közli a különböző ágazatok, illetve tagvállalatok elérhetőségét, 21% (3) ad meg nevesített kapcsolattartókat, és 43% (6) biztosít külön ajánlatkérési linket. Érdekes viszont, hogy csupán a honlapok 29%-án (4) található meg a cégek elérhetősége (minden egyéb esetben külön linkre kattintva lehet a kapcsolattartó oldalra navigálni), és a vizsgálatban részt vevő cégek szinte egyáltalán nem használják ki a közösségi oldalak által biztosított ingyenes marketinglehetőséget, ami a Halvarsson & Halvarsson Webranking fent említett 2011-es felmérése²¹ tükrében mindenképpen későbbi fejlesztés tárgya lehetne. Szintén alacsony azoknak a weblapoknak az aránya (14%, 2), amelyek a kommunikáció minőségére vonatkozó bármilyen felelősségvállalási nyilatkozatot tartalmaznak.

²¹ hvg.hu/tudomany/20090424_hh_webranking_legjobb_vallalati_weboldal (2015. 02. 05).

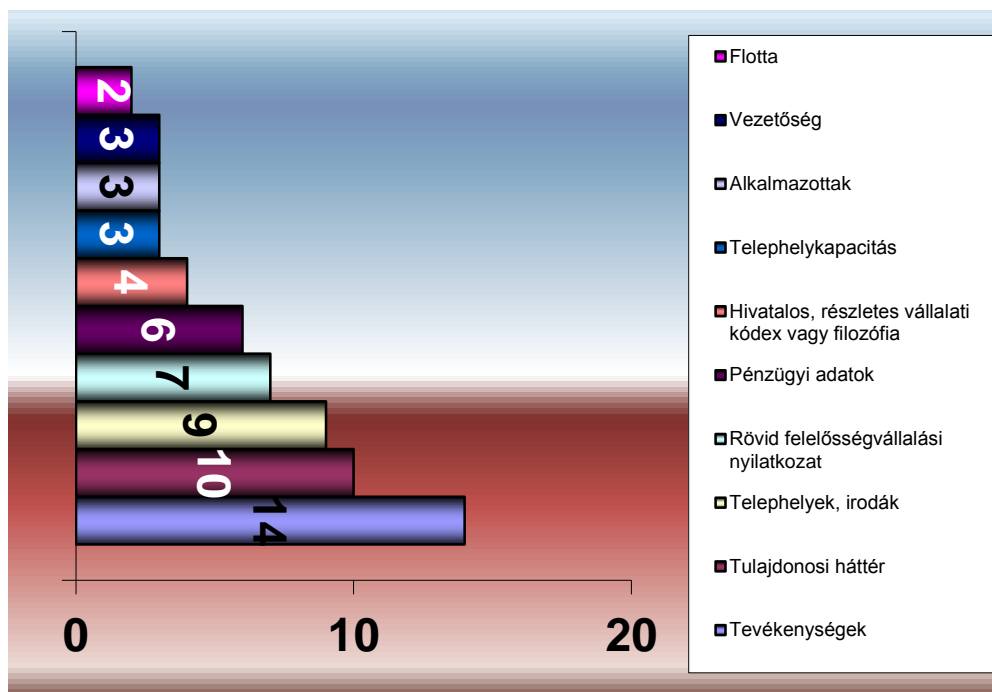

6. ábra A kétirányú kommunikáció stratégiái

A logisztikai vállalatok honlapjainak egyik kapcsolati erőssége egyértelműen az online szolgáltatások széles választéka: 10 webhelyen (71%) találunk ilyen jellegű szolgáltatást. Ezen szolgáltatások nagy része a vállalatok tevékenységeit támogatja direkt módon, ide tartozik a küldemények nyomon követése, ütemezése, internetes küldeményfeladás, ár- és időkalkulálás, helyfoglalás, vonatinformáció, online futár-szolgálat, állásra jelentkezés stb. Az e-service ajánlatok egy kisebb része a cégek szakértelmét demonstrálja (logisztikai optimalizálás lehetőségének felmérése, környezetvédelmi tanácsadás), illetve szórakoztatva kívánja a felhasználót kapcsolati körébe vonni, pl. „kultuszgyanus” online logisztikai játékkal vagy iPhone és Blackberry letöltésekkel.

A hatásos kommunikáció alkategóriái a nyitottság és az átláthatóság is, amelyeket akkor képvisel egy vállalati webhely, ha közöl a vállalat működésére vonatkozó dokumentumokat, híreket, illetve hivatalos információt a vállalat pénzügyi teljesítményéről, a vállalat irányításában részt vevő alkalmazottak megválasztásáról és bérezéséről. Annak ellenére, hogy csak 2 cég weboldalai tartalmaztak hivatalos elköteleződést a nyitott, átlátható kommunikáció irányában, a cégek 57%-a (8) közölt különböző információt működésével kapcsolatban (7. ábra).

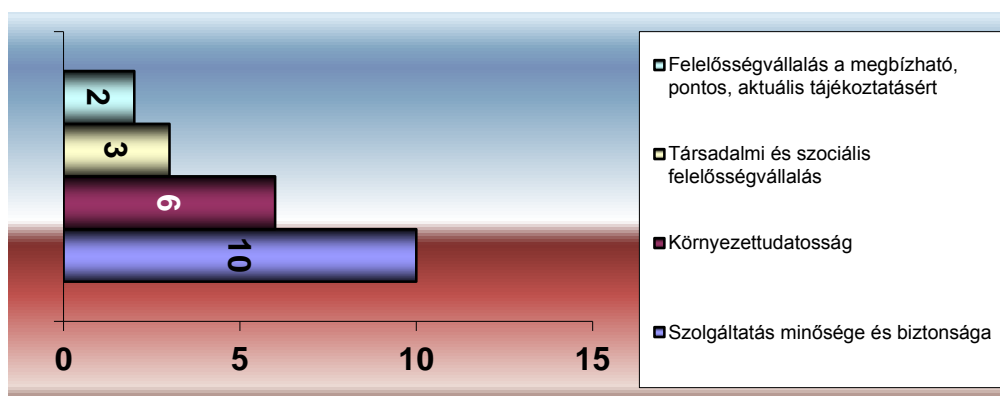
50%, 7 cég közöl rövid felelősségvállalási nyilatkozatot a minőségbiztosítással, fenntartható fejlődéssel, környezetvédelemmel, társadalmi felelősségvállalással kapcsolatban, míg 29%, 4 cég tesz közzé hivatalos magatartási kódexet, illetve cégfilozófiát. Bár látható, hogy az általános felelősségvállalásra, vállalati filozófiára vonatkozó közlemények aránya jobb, mint azoké, amelyek az átlátható kommunikációra való utalást is tartalmaznak, a vezető online információk a tevékenységekre (100%), a tulajdonosi háttérre (71%) és a telephelyek, irodák bemutatására (64%) vonatkoznak.

7. ábra. Átláthatóság, nyitottság: a céginformáció elemei

2. Felelősségvállalás

Az átláthatóságra való törekvéssel szoros összefüggésben áll a cégek nyilvános felelősségvállalása tevékenységeik minőségéért, amely a vizsgált vállalatok esetében 4 fő területet érint (8. ábra): 1. felelősségvállalást a szolgáltatás minőségére és biztonságára, 2. a környezetvédelemre, 3. a társadalmi és szociális kérdésekre és 4. a megbízható, pontos tájékoztatásra vonatkozóan.

8. ábra. A felelősségvállalás aspektusai

A szolgáltatások minőségére és biztonságára vonatkozó felelősségvállalás kulcsfontosságú mind a megrendelő, mind az alkalmazottak bizalmának elnyerése szempontjából (a cégek 71%-a, összesen 10 vállalat nyilatkozik erről), és magában foglalja az ellenőrzött, minőségi szolgáltatást, ezen belül is a törekvést a hatékonyabb szállítási és raktározási formák fejlesztésére, az értékteremtést, valamint az egészség- és munkabiztonságot, a személy- és tárgyvédelmet. Mindez a szakemberképzés, a kollegák motiválása, a hosszú távú partnerkapcsolatok és a korrupció elleni küzdelem révén valósul meg, és végső soron garantálja a vevői elvárások teljesítését.

Amíg a szakmai minőségi vállalat felelősség direkt módon elősegíti a szolgáltatások eladhatóságát, a környezetvédelmi, társadalmi és kommunikációra irányuló felelősségvállalás csupán indirekt módon hat ebbe az irányba: pozitív arculatteremtő elemekként fokozhatják a vállalat iránt megnyilvánuló szakmai és társadalmi szimpátiát. Az ebben rejlő lehetőséget csak a cégek kevesebb mint fele használja ki. 43% (6 cég) közöl a környezetvédelemre és a fenntartható fejlődésre vonatkozó nyilatkozatot, amely a saját környezetvédelmi rendszerek és programok alkalmazásától, a részletes környezetvédelmi dokumentáción és tanácsadáson keresztül a kifejezetten a CO₂-kibocsátás csökkentésére irányuló konkrét stratégiák ismertetéséig terjed. Csupán a honlapok 21%-án (3) található a társadalmi és szociális felelősségvállalásra vonatkozó nyilatkozat, amely általában a szociálisan és egyéb módon hátrányos helyzetűek támogatására, konkrét segítő és oktató programok működtetésére, a helyi közösségek támogatására, az emberi jogok, valamint etikai és előzékenységi kódexek betartására, valamint a munkatársak és partnerek iránt tanúsítandó megbecsülésre és tiszteletre vonatkozik. Két cég közöl konkrét példákat a sport, kultúra, egészségügy és oktatás területén nyújtott támogatásáról, és ugyancsak kettő kötelezi el magát a felelősségteljes tájékoztatás mellett, amely megerősíti Csath²² fent említett konklúzióját a vezetők által tanúsított társadalmi felelősségvállalás mértékének csökkenésével kapcsolatban.

3. Humánorientáció

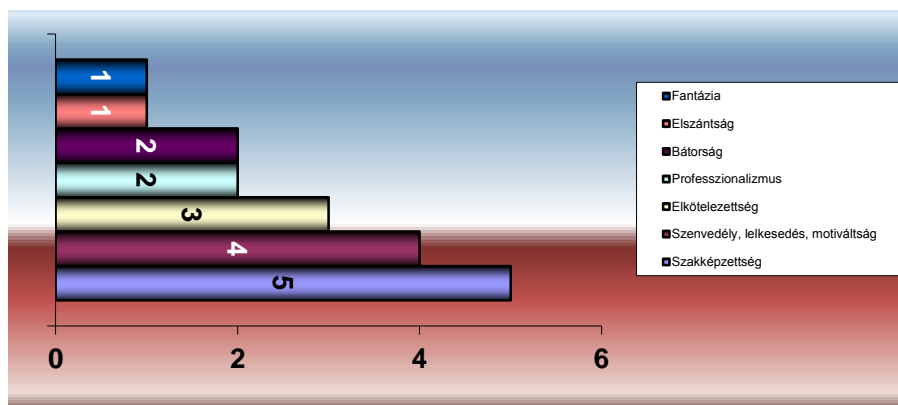
A cégek arculatformáló értékei között a humánorientáció előkelő helyet foglal el mint egyike az érzelmi alapú meggyőzés azon elemeinek, amelyek többféle célközönség számára is hatásosak. A szakmai értékekhez kapcsolódóan egyrészt felhívja a figyelmet a vállalat emberi erőforrásainak értékeire, és így erősíti azt a képet, hogy a vállalat teljesítményét nem egy arctalan gépezet hozza létre, hanem gondolkodó és alkotó emberek, akik érzékenyen reagálnak a világ változásaira és kreatívak az egyedi helyzetek megoldásában. Ez azt a pozitív üzenetet közvetíti a vállalat munkavállalói felé, hogy a vezetőség nagyra értékeli szakértelmüket; a megrendelők felé pedig azt, hogy ez az emberi erőforrás garantálja a minőségi szolgáltatást. A humánorientációs értékek másik oldala ezeknek az emberi erőforrásoknak a hatékony menedzselése: annak a közvetítése, hogy a vállalat megbecsüli alkalmazottait, és elősegíti azt, hogy azok szakértelmüket a leghatékonyabb módon állítsák a vállalat célja-

---

²² CSATH 2008.

inak szolgálatába. Ez vonzó képet fest a vállalatvezetésről: a megrendelők azt a következtetést vonhatják le, hogy a vállalat irántuk is hasonló megbecsülést és felelősséget tanúsít, a leendő munkavállalók és a tágabb közönség pedig azt, hogy ez egy vonzó, az emberi értékeket nagyra tartó munkahely és partner. Mindezen potenciál ellenére csupán a vállalatok 57%-a (8 cég) építette be a humánorientációt online arculatépítő stratégiái közé.

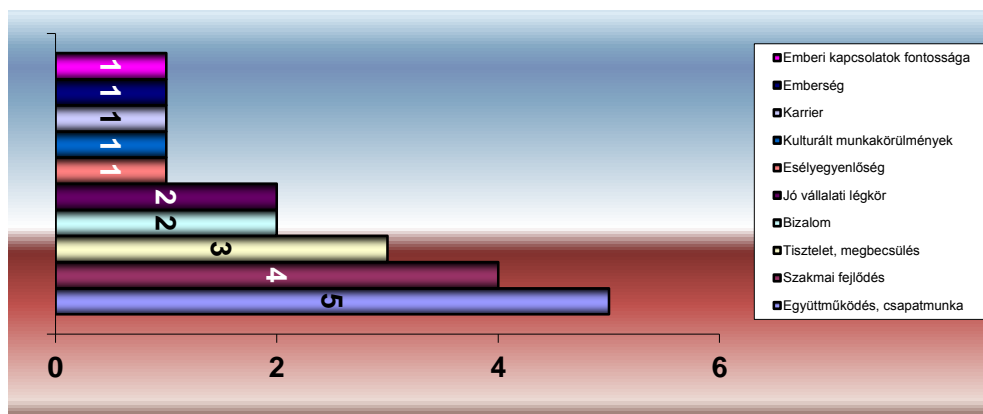
Az emberi erőforrások által képviselt értékeket a 9. ábra mutatja be. Nagyon érdekes, hogy a hét kiemelkedő értékcsoporthoz csak kettő vonatkozik a szakmai képességekre: a szakértelem, amely 5 előfordulással (36%) a legdominánsabb érték és a professzionalizmus mindössze két előfordulással (14%). A többi értékcsoporthoz más olyan emberi tulajdonságokra vonatkozik, amelyek azt kommunikálják, hogy az alkalmazottak számára munkájuk nem csupán megélhetés, hanem szenvedély, lelkesedésük tárgya, amely motiválja őket (36%, 5), ezért munkájukat kreatívan (fantázia, 7%, 1) végzik, és megvan bennük a bátorság (14%, 2) és elszántság (7%, 1), ahhoz, hogy véghezvigyék elképzeléseiket. Mivel úgy érzik, hogy vállalatuk értékeli erőfeszítéseiket, elkötelezettek a vállalat iránt és azonosulnak céljaival (21%, 3).

9. ábra. Az emberi erőforrás értékei

Amit a vállalatvezetés mindezért cserébe kínál, az három nagyobb értékcsoporthoz bontható, és a 10. ábrán látható.

A vonzó munkahelyi körülmények eleme a listavezető együttműködés és csapatmunka (36%, 5), amely egy esetben kifejezetten a hierarchikus struktúrák elutasítását, a demokratikus működést jelenti, amely magával vonja az egyéni kezdeményezés és felelősségvállalás felértékelődését. Ezt egészíti ki a jó vállalati légkör (14%, 2) és a kulturált munkakörülmények (7%, 1). A szakmai előmenetel lehetőségének biztosítása a második nagyobb csoport, amelyben a szakmai fejlődés 4 előfordulással (29%) és a karrier lehetősége 1 előfordulással (7%) képviselteti magát. Végül a harmadik értékcsoporthoz a munkavállalók és partnerek iránt megnyilvánuló tisztelet és megbecsülés (21%, 3), amelynek további elemei a bizalom (14%, 2), az esélyegyenlőség (7%, 1), a nagy múltú családi vállalkozásokból fakadó emberség (1), valamint az emberi kapcsolatok fontossága (1).

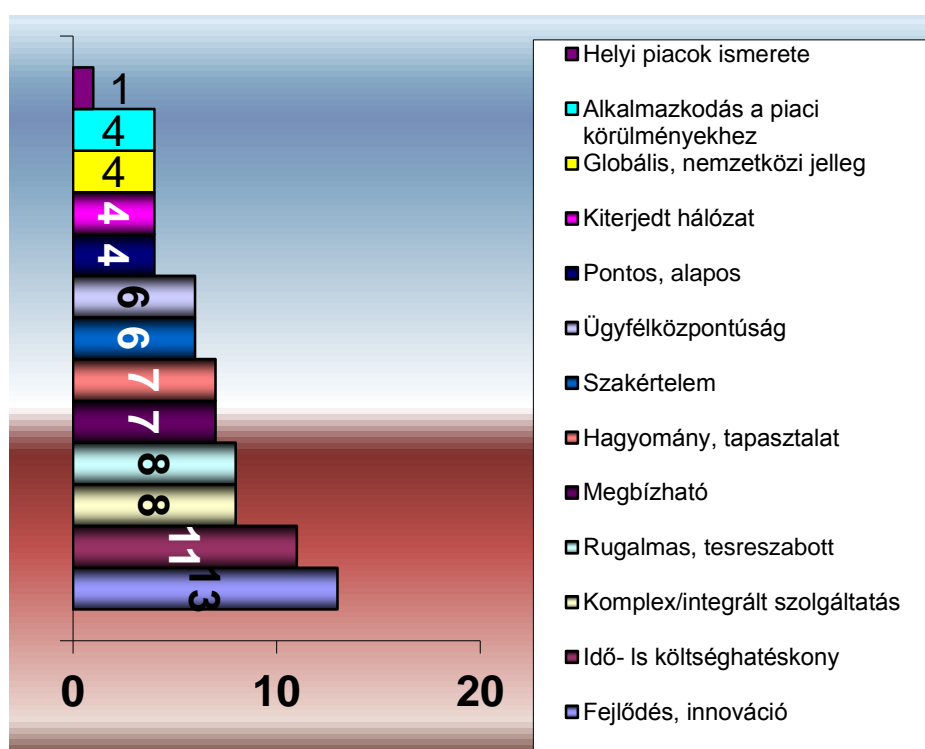
10. ábra. Az emberierőforrás-menedzsment értékei

4. Szakmai értékek

A szakmai értékek promóciója egyértelműen a honlapok legfontosabb feladata, amely magában foglalja az összes eddig tárgyalt értékcsoporthoz tartozó elemeket is. A nyitott és hatékony kommunikáció a cég életéről nem csupán az átláthatóságot szolgálja: a cég működéséről, teljesítményéről, felépítéséről szóló dokumentumok vagy a hír rovatokban megjelenő, tudatosan válogatott/megtervezett tudósítások a vállalat fejlődéséről, versenyképességéről is pozitív képet adnak. Hasonló módon a felelősségvállalási nyilatkozatok is emellett, hogy képviselik a cég elköteleződését bizonyos ideális, kívánt értékek iránt, azt a benyomást is keltik, hogy már maga a szándék a minőségi szolgáltatás, környezetvédelem vagy emberközpontúság elveinek megvalósítására garancia a kiváló teljesítmény. Végül az emberközpontúság arculatformáló elemei közt is vezető szerepet betöltő szakértelem, tapasztalat, profizmus vagy bátorság és elkötelezettség egyértelműen a vállalat általános értelemben vett szakértelmét és profizmusát hivatott erősíteni. Mindezeket túl még számos más stratégiát is bevetnek a honlaptervezők a szakértelem gondolatának erősítésére, kezdve a fentebb tárgyalt multimodális eszközöktől a saját fejlesztésű játékokon (innováció), tanácsadói/felmérési szolgáltatásokon keresztül (környezetvédelmi felelősség) a szakmai konferenciák videoarchívumáig (nyitott kommunikáció, szakismeretek terjesztése) és a logisztikai terminológia „kisszótáráig”.

A szakmai értékek egyértelmű promóciója két módon történik a vizsgált webhelyeken. Az egyik a cégek általános tevékenységének direkt, szubjektív, pozitív minősítése olyan kifejezések használatával, mint pl. „a legmagasabb minőségű”, „európai színvonalú”, „versenyképes”, „piacvezető”, „meghatározó”, „tekintélyes”, „sikerorientált” vagy „a mobilitás szeretete” által vezérelt. Ezzel a vállalatok 62%-a (9) él. A szakértő vagy a komoly partnert kereső közönség számára azonban meggyőzőbbek a konkrétabb, tapasztalattal vagy akár teljesítményindexekkel is bizonyítható szakmai értékek, amelyeket 13 cég (93%) jelenít meg a webhelyén, és amelyek megszólása a 11. ábrán látható. Ezek közül kiemelkedik a fejlődés és innováció 13 elő-

fordulással (93%), amely a vállalat hosszú távú létezésének és így közvetve megbízhatóságának is a záloga. A második vezető szempont az idő- és költséghatékonyság (79%, 11): ez egyértelműen a partner számára is előnyös üzlet lehetőségét ígéri, amely integrált logisztikai szolgáltatásokkal (57%, 8) érhető el. A szolgáltatások rugalmasak és testreszabottak (57%, 8), és ez a vállalatok ügyfélközpontúságát (43%, 6) is tükrözi. Fontos eleme a logisztikai vállalatok arculatának a megbízhatóság is (57%, 8), amely pontos, alapos szolgáltatással párosul (29%, 4), és amelyet a vállalatok hagyományában, tapasztalatában (50%, 7) gyökerező szakértelme (43%, 6) tesz lehetővé. A kevésbé hangsúlyozott pozitívumok között szerepel még a kiterjedt hálózat, a nemzetközi jelleg, a piaci körülményekhez, kihívásokhoz való alkalmazkodás képessége és a helyi piacok ismerete.

11. ábra. Szakmai értékek

A szakmai értékek megjelenítésében is tetten érhető a tudatos honlaptervezés: a fentebb tárgyalt GKI felmérésből²³ kiderül, hogy a vállalatok a komplex szolgáltatásokat tartják a leghatékonyabbnak abból a szempontból, hogy vélekedésük szerint ügyfeleik számára a költséghatékonyság és a rugalmasság a legfontosabb értékek, és ezeket leginkább integrált logisztikai szolgáltatásokkal biztosíthatja. Nem véletlen

²³ BANK 2010.

tehát ezen értékek előtérbe helyezése a vállalati honlapokon sem, hiszen akik tisztában vannak az ügyfelek elvárásaival és már előre biztosítják őket ezek teljesüléséről, piaci előnyre tehetnek szert.

Összegzés

A 14 magyarországi vezető logisztikai vállalat saját webhelyeit áttekintve arra a következtetésre juthatunk, hogy a vállalatok többsége tisztában van az online marketing lehetőségeivel, és tervezett módon hasznosítja azt információátadás, e-szolgáltatások, a közönséggel való kapcsolatteremtés, arculatépítés és értékeik promóciója céljából. A tudatos tervezésről tanúskodik az olyan értékek megjelenítése, amelyek mind tapasztalaton alapuló, mind hivatalos felmérésekben dokumentált társadalmi (pl. jótékonyág, helyi közösségekkel való együttműködés, emberi kapcsolatok és jogok fontossága stb.) és fogyasztói elvárásokat (pl. rugalmasság, költséghatékonyság) tükröznek, még akkor is, ha ezek némelyike a valóságban nem pont így valósul meg (lásd Csath megjegyzését fentebb a vezetők társadalmi felelősségvállalásának csökkenéséről). Az online technológia professzionális használata, amely például a multimodális eszközök alkalmazásában érhető utol, szintén emeli a vállalatok presztízsét és megerősíti a más módon is kifejezésre juttatott innovációra való fogékonyságot és a változó piaci igényekhez való alkalmazkodás képességét. Ebből a szempontból kifejezetten rossz reklám, hogy az első 17 cég közül 3-nak egyáltalán nincs magyar webhelye, és a saját webhellyel rendelkezők között is van néhány, amely csak alapvető információt tartalmaz, és szinte semmilyen módon nem használja ki az internet adta lehetőségeket. A lehetőségek tárháza még szintén bővíthető lenne a nyelvi hozzáférés területén, amely szintén még csak ritkán teljesíti a többnyelvűség, a célközönséggel célnyelven történő kommunikáció kritériumait. Mindezek megerősítik azt a végkövetkeztetést, hogy az online marketing területén a vállalatok elemi érdeke lépést tartani a változásokkal, hiszen a versenyképesség növelése és a társadalmi tőke felhalmozása felé vezető leghatékonyabb út a láthatóságon és elérhetőségen keresztül vezet.

BIBLIOGRÁFIA

BANKSTON–MIN 2002

Carl BANKSTON–MIN Zhou: Social Capital as Process: The Meanings and Problems of a Theoretical Metaphor. *Sociological Inquiry* 72/2. 2002, 285–317.

BORGULYA 2008

BORGULYA Istvánné: Értékorientált kommunikációmenedzsment és kommunikációkontrolling. *Vezetéstudomány* 39/11. 2008, 11–22.

BORGULYA–VETŐ 2010

BORGULYA Istvánné–VETŐ Ágnes Ágota: *Kommunikációmenedzsment a vállalati értékteremtésben*. Budapest, Akadémiai, 2010.

CSATH 2008

CSATH Magdolna: A magyar versenyképesség és „puha tényezői”. *Valóság* 51/11. 2008. 1–13.

HAJÓS–BERDE 2007

HAJÓS László–BERDE Csaba: *Emberi erőforrás gazdálkodás*. Debrecen, DE AMTC AVK, 2007.

KOTLER 2000

Philip KOTLER: *Kotler a marketingről: Jönni, látni, győzni – a piacon*. Budapest, Park Kiadó, 2000.

KOVÁCS 2004

KOVÁCS Zoltán: *Logisztika*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, 2004.

MAGNUCZNÉ GODÓ Ágnes 2012

MAGNUCZNÉ GODÓ Ágnes: A kommunikáció mint érték közvetítése vállalati weblapon. *Gép* 63/6. 2012, 51–54.

PIROS 2002

PIROS Márta: *A humánerőforrás-fejlesztés lehetőségeinek vizsgálata a mezőgazdaságban*. PhD-értékezés. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2002.

PUTNAM 1995

Robert D. PUTNAM: Turning in, turning out: The strange disappearance of social capital in America. *Political Science and Politics* 28/4. 1995, 664–683.

INTERNETES FORRÁSOK

BANK 2010

A magyarországi szállítási, szállítmányozási és logisztikai piac elemzése, valamint a versenyhelyzet és versenyképesség feltérképezése a szállítási szektorban és annak alágazataiban, különös tekintettel a vertikálisan integrált vállalatcsoportokra, nemzetközi kitekintéssel. Szerk. BANK Dénes. GKI Gazdaságkutató Zrt. 2010. október.

www.gki.hu/sites/default/files/users/Szenczy_Daniel/GVH_szall_honlap.pdf (2013. 02. 05).

HAGEN 2011

Stephen HAGEN: *The Language Guide for European Business Successful communication in your international trade. Luxembourg: Publications Office of the European Union*. ec.europa.eu/languages/languages-mean-business/files/language-guide-for-european-business_en.pdf (2013. 02. 05).

PICHLER 2004

PICHLER Anita: *A vállalati kultúra hatása a menedzsment működésének hatékonyságára*. Budapest, BGK KKKF Elektronikus Könyvtár, 2004.

elib.kkf.hu/edip/D_10152.pdf (2013. 02. 05).

Jelentés az internetgazdaságról: vállalatok az interneten. 2004.

hirek.prim.hu/cikk/38284/ (2013. 02. 05).

HVG-exkluzív: felmérés a legjobb magyar vállalati weboldalokról. 2009.

hvg.hu/tudomany/20090424_hh_webranking_legjobb_vallalati_weboldal (2015. 02. 05).

MISKOLC DEMOGRÁFIAI HELYZETE A MAGYARORSZÁGI ADATOK TÜKRÉBEN A NÉPESEDÉSPOLITIKA LEHETŐSÉGEI

MIHÁLYI HELGA

A város

Miskolc olyan magyarországi város, mellyel mostohán bánt az idő. A hazai viszonyok között nagyvárosnak számító település páratlan természeti adottságairól, építészeti emlékeiről és évszázados kulturális hagyományairól kevés szó esett az elmúlt két évtizedekben, sokkal inkább kedvezőtlen gazdasági-társadalmi helyzetéről és viszonyairól lehetett hallani.

Kevés olyan európai nagyváros van, amely Miskolchoz hasonló őstörténeti múltra tekinthet vissza. Tárgyi emlékek az alsó-paleolitikumtól a késő őskorig néhány négyzetméter távolságon belül fellelhetők. A honfoglalás után ezt a területet a Miskolc-nemzetség nemzedékei foglalták el. Diósgyőr és környéke várával egy királyi birtok központja is volt, mely fénykorát Nagy Lajos király uralkodásának idején élte. Az évszázadok során a város méltán érdemelte ki a „Felvidék kapuja” elnevezést, hiszen a kereskedőutak innen indultak és Európa minden részéből nemcsak anyagi, hanem szellemi kultúrát is közvetítettek. A város 1823-ban felépítette az ország első kőszínházát, 1868-ban gyárat alapított, 1898-ban múzeumot létesített, iskolák nyitották meg kapuikat. Ferenc József császár és magyar király 1909-ben utoljára írt alá adománylevelét, melyet Miskolc kapott: a vármegyékkel azonos szinten álló törvényhatósági joggal ruházta fel. Mindezek arra predesztinálták a várost, hogy a 20. század első harmadában a felső-magyarországi régió központjává váljon. Ennek alátámasztására álljon itt a kor két nagy személyiségének Miskolcra vonatkozó kijelentése. „A legnagyobb jövőjű magyar város [...] festői paradicsom.”¹ „Miskolc a városok előretörésének szimbóluma.”²

A II. világháború során Miskolc elveszítette polgárságának tekintélyes részét, hiszen a nagy létszámú zsidó közösség közel 10 000 ezer tagját deportálták. A háborút követő iparfejlesztési politika pedig egy teljesen új és korábitól eltérő pályára állította a várost. A borkereskedelem, a vendéglátás és kultúra fellegvára helyett a gyár-
ipar szimbólumává vált. Az újonnan épülő lakótelepek elnyelték az ide érkező emberek tízezreit, miközben a történelmi belváros pusztulása megkezdődött. Az 1950-es évek végére Miskolc lélekszáma megsokszorozódott, a nehézipar és kohászat látszólag virágzott, az aktív lakosság nagy részét ehhez kapcsolta tevékenysége, és 1949-től egyetemi képzés indult a termelés műszaki utánpótlásának biztosítására. Az 1980-as évekre világhírűvé vált, hogy az egyoldalú iparfejlesztés az akkor már körvo-

---

¹ MÓRICZ 1930.

² MIKSZÁTH 1930.

nalazódó válság következtében megbosszulja magát. A rendszerváltás után bekövetkező nehézipar összeomlása miatt emberek ezrei veszítették el egyik napról a másikra munkájukat és váltak munkanélkülivé, családok kerültek válságos jövedelmi-szociális helyzetbe, nőtt a deviáns magatartásformák – elsősorban az alkoholizmus és mentális betegségek – előfordulásának gyakorisága.

Miskolc ma az ország egyik leghátrányosabb helyzetű régiójának nagyvárosa. Szinte minden mutató alapján rosszabb itt a helyzet, mint az országos átlag, és különösen nagy a lemaradás Európához viszonyítva. A tények és tendenciák aggasztóak, de a város adottságai, múltja, meglévő értékei lehetővé teszik a megújulást.

Jelen tanulmány célja, hogy összehasonlítva a magyarországi adatokkal elemezze a város demográfiai jellemzőit, potenciálját és a megújulás lehetőségének egy lehetséges irányát felvázolja.

A népesség száma

A népesség számára vonatkozó adatok valamivel több mint kétszáz éve állnak rendelkezésre, korábbról csak becslések vannak. Hazánkban a II. József-féle összeírás volt az első, mely a modern népszámlálás fogalmának nagyrészt megfelel. Az első hivatalos népszámlálás idején, 1869-ben 5 millió főt tett ki a mai ország területének népessége, és ez a növekedő tendencia egészen az 1980-as évek elejéig tartott, akkor 10 millió 700 ezer fő volt. Azóta az ország népességének száma csökken, 2011-ben valamivel kevesebb mint 10 millió fő volt. Évente átlagosan 30–40 ezer fős a csökkenés mértéke, és negyed század alatt a népesség közel 7%-kal fogyatkozott meg.³

Miskolc napjainkban az ország negyedik legnépesebb városa, és hasonló folyamatok bontakoztak ki a népesség számának változásában, mint országos viszonylatban, de még markánsabban. Az 1986-os 211 660 fős csúcst jelentő lakosság 2011-re 168 075 főre csökkent, azaz 20 év alatt a város elveszítette lakosságának közel 20%-át.⁴

Erre a tendenciára hívja fel a figyelmet többek között az Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), mely szerint a 21. század egyik hosszú távú kihívása demográfiai jellegű. Miközben világviszonylatban a túlnépesezés jelent problémát, addig a posztindusztriális társadalmakban – elsősorban Európában – egy másik jelenség figyelhető meg: az elöregedés és a népességfogyás, ami az aktív korú népesség arányának csökkenésével jár, és végső soron a versenyképességet csökkenti. Azt a versenyképességet, ami az Európai Unió legfontosabb célkitűzéseinek egyike.⁵

Mindezek alapján megállapítható, hogy az elmúlt negyed században Magyarországon, így Miskolcon is kritikus demográfiai válság van. Ennek oka az ún. zsákutcás modernizáció, vagyis gazdasági-társadalmi, társadalomlélektani és politikai okok egyaránt közrejátszottak abban, hogy a család mint a társadalom alapegysége

³ MIHÁLYI 2007.

⁴ *Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve*. 2011.

⁵ FREID 2011.

válságba jutott: kevés a házasság, sok a válás és özvegyülés, illetve kevés gyermek születik a családokban, ezért tartósan csökken a népesség száma.

A népesség összetétele

Területi megoszlás

A népesség összetételét befolyásolják azok a természeti-földrajzi tényezők, ahol az adott népesség él. Ezek közül fontos egyrészt a terület, melynek nagysága és minősége – pl. megművelhetősége – összefügg a népesség fejlődésével. Ennek mutatója a népsűrűség, mely az egy négyzetkilométerre átlagosan jutó népesség számát adja meg. Magyarország európai átlaghoz közeli 110 fő/km²-es népsűrűsége nagy területi különbségeket takar.⁶

Miskolc a sűrűbben lakott nagyvárosok közé tartozik: 737 fő jut egy km²-re. Ennél csak a fővárosban, Pécsen, Tatabányán és Szombathelyen magasabb a népsűrűség.⁷

A népesség területi összetételének vizsgálata másrészt közigazgatási egységek, települések szerint történik. Ezek meghatározása országonként eltérő, de általában összefüggő emberi lakóhelyet értünk alatta. Nemzetközileg javasolt a népesség települések nagysága szerinti osztályozása, és bár a falu-város megkülönböztetésre sincs kötelező előírás, ajánlott a 2000 fő alatti és feletti települések szétválasztása. Magyarországon Budapest lakosságának nagyfokú növekedése következtében mára 60% fölötti a városi népesség aránya, és bár az elmúlt évek szuburbanizációs folyamatai miatt sokan kiköltöznek a városokból, még mindig növekszik arányuk.⁸

Miskolcra is jellemző a szuburbanizáció, ami elsősorban a város környéki települések felé, a kistérségbe irányul, másodsorban a megye további településeinek irányába. A nyugodt, csendes, városias, ámde drága környékek mellett, melyet a magasabb társadalmi státuszú csoportok céloznak meg, a rendszerváltás veszteségeinek csoportjai, akiknek az elmúlt évtizedben nem tudott stabilizálódni tartósan jövedelmi helyzetük, nagy arányban a várostól távolabb eső, falusias, olcsóbb megélhetést jelentő települések felé tartanak.

Nemek szerinti megoszlás

A társadalmi nem alapvető demográfiai ismerv, mely életünk során megváltozatlan. Minden demográfiai jelenség tanulmányozásánál figyelembe kell venni a nemek szerinti különbségeket, hiszen a népesség demográfiai magatartását – pl. születések, halálozások, házasságkötések – döntően befolyásolják, és ezáltal hatással vannak az elkövetkező évek, évtizedek népességére. A népesség nemek szerinti összetételét több tényező befolyásolja: egyrészt minden ember társadalomban állandó fiúsüléti többlet van; másrészt a két nem halandósági különbsége, mely szerint minden korcsoportban alacsonyabb a férfiak születéskor várható átlagos életkora, mint a

⁶ MIHÁLYI 2007.

⁷ *Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve*. 2011.

⁸ KLINGER 1996.

nőké; harmadrészt a háborúkban főképp az aktív korú férfiak estek áldozatul az évszázadok során; negyedrészt a bevándorló területeken magasabb a férfiak aránya, kivándorló területeken pedig a nőké.⁹

Magyarországon már a 20. század első évtizedeiben is nőtöbbség volt. A két világháború embervesztései és az 1970-es évektől egyre markánsabbá váló férfi halandóság romlása miatt ez tovább fokozódott, így 2011-ben népességünk 52,5%-a nő és 47,5%-a férfi volt, és 1000 férfira 1096 nő jutott.¹⁰

Miskolcon az országos átlaghoz képest magasabb, 53,2% a nők aránya népességben belül a férfiak 46,7%-ához képest. 2011-ben ezer férfira 1162 nő jutott. Ez a különbség a felsorolt tényezők közül leginkább a másodikkal magyarázható, azaz a férfiak kedvezőtlenebb halandóságával a nőkhöz képest.¹¹

Kor szerinti megoszlás

Az életkor a társadalmi nem mellett a másik alapvető demográfiai ismérv. A korösszetétel változása meghatározza a társadalmi-gazdasági élet valamennyi területét (pl. munkaerőbázis nagysága, eltartottak száma, oktatási, kulturális, egészségügyi igények). A kort években határozzuk meg.

A lakosság kor és nem szerinti összetételét egy adott időpontra vonatkozóan korfával szokás bemutatni. Ez két egymással szembe állított szalagdiagram, melynek függőleges tengelyén a koréveket, vízszintes tengelyén pedig a népesség számát ábrázoljuk. A korfán alul helyezkednek el a fiatalabb, majd felfelé haladva az egyre idősebb korosztályok. A férfi népességet a korfa bal, a női népességet a jobb oldalon szokás feltüntetni. Korösszetétel alapján a korfának három fő típusa van, melyek ugyan tisztán nem fordulnak elő, de az alapvető tendencia felismerését lehetővé teszi: piramis vagy gúla alakú, mely a fiatal korösszetételű, szaporodó népességet jellemzi; harang alakú, mely a változatlan korösszetételű népességet jellemzi; hagyma vagy urna alakú, mely az öreg korösszetételű, fogyó népességet jellemzi.¹² A korábban már említetteknek megfelelően elmondható, hogy Magyarországon öregedik a népesség. 2011-ben 39,1 év volt az átlagos életkor. A gyermekkorúak (0–14 év) aránya 16%, míg az időskorúaké (60 év felett) 20% a népességben belül. Komoly társadalmi-gazdasági következményei lesznek, hogy az előreszámítások szerint 2020-ra minden negyedik ember 60 év feletti lesz, miközben a munkaképes korúak száma egyre csökken.¹³

Miskolcon a népesség kor szerinti összetételét megvizsgálva hasonló folyamatot figyelhetünk meg. A népesség öregedését jelzi, hogy 1990-hez képest a gyermekkorúak aránya 7,2%-kal 2011-re 13,6%-ra csökkent, ezzel ellentétben az időskorúaké

⁹ MIHÁLYI 2007.

¹⁰ *Demográfiai évkönyv*. 2011.

¹¹ *Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve*. 2011.

¹² MIHÁLYI 2007.

¹³ *Demográfiai évkönyv*. 2011.

12,7%-kal 24,1%-ra nőtt, így az öregedési index – száz gyermekkorúra jutó időskorúak száma – megtriplázódott, 2011-ben 177 volt.¹⁴

Iskolai végzettség szerinti megoszlás

Iskolai végzettség tekintetében az elmúlt évszázadban a kulturális színvonal jelentős növekedése figyelhető meg. 2011-ben a 15 év feletti népesség 9/10-ed része az általános iskolát elvégezte, a nők nagyobb arányban, míg a 18 év feletti népesség 40%-a rendelkezik érettségivel. Ez azt jelenti, hogy számuk 50 év alatt nyolcszorosára nőtt.¹⁵

Miskolcon a népesség iskolázottsági szintjének legáltalánosabb tendenciája, hogy folyamatosan növekszik a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők megfelelő korú népességen belüli aránya, ezzel párhuzamosan egyre kevesebben vannak, akik az általános iskola 8 osztályát sem végezték el. A városban a megyei átlagnál mindig kedvezőbbek voltak ezek az arányok. 2011-ben a 18 év feletti népesség 19,6%-a rendelkezett középiskolai, illetve a 25 év feletti népesség 8,8%-a egyetemi vagy főiskolai végzettséggel. Ebben a kedvező helyzetben nagy szerepe van a város felsőoktatási intézményének, a Miskolci Egyetemnek. Három műszaki karával – Műszaki Földtudományi, Gépészmérnöki és Informatikai, Anyagmérnöki Kar – az 1949. évi XXIII. törvény alapján hozták létre a Nehézipari Műszaki Egyetemet, és amely mintegy harminc éven keresztül a hazai műszaki felsőfokú képzés fontos intézménye volt. Jelenleg hat további karon – állam- és jogtudományi, bölcsészettudományi, egészségügyi, gazdaságtudományi, tanítóképző, zeneművészeti – folyik képzés, így mintegy 15 ezer hallgatójával és 3 ezer oktatójával az új évezredre hazánk egyik lejjelentősebb felsőoktatási intézményévé vált. További cél, hogy a közép-kelet európai régióban a hazai pozícióz hasonlóan kedvező helyzetbe kerüljön.

Gazdasági aktivitás

A gazdasági aktivitáson azt értjük, hogy miként vesz részt valaki a társadalmi munkamegosztásban, van-e jövedelme, és ha van, akkor azt hogyan szerzi. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) ajánlása szerint a népesség gazdaságilag aktívakra – foglalkoztatottak, munkanélküliek – és gazdaságilag inaktívakra – diákok, nyugdíjasok – bontható.¹⁶ Magyarországon a rendszerváltozás éveiben a gazdaságilag aktív aránya csökkent, egyrészt az oktatási rendszerben eltöltött idő kitolódása, másrészt a nyugdíjasok számának növekedése miatt. 2011-ben a népesség 36%-a volt foglalkoztatott.¹⁷

Miskolcon a foglalkoztatottak száma a rendszerváltás után a kohászat és a gép- ipar, valamint a bányászat visszafejlődése következtében drámaian, kb. harmadára csökkent, ezzel egy időben a munkanélküliek aránya pedig több, mint ötszörösére

¹⁴ *Statisztikai évkönyv*. 2011.

¹⁵ *Borsod-Abaúj-Zemplén megyei statisztikai évkönyv*. 2011.

¹⁶ MIHÁLYI 2007.

¹⁷ *Statisztikai évkönyv*. 2011.

nőtt. 2011 elején 12 000 munkanélkülit regisztráltak, ami kevéssel több, mint az előző évben.¹⁸

Népesedési folyamatok

Házasság, válás

A házasság a család létesítésének legáltalánosabb formája, melynek demográfiai szempontból fő célja az emberi nem fenntartása. Olyan társadalmi intézmény, mely megváltoztatja a népesség struktúráját, elsősorban családi állapotát, és hatással van a különböző népmozgalmi jelenségekre, főképp a születések számára. A házasságkötések száma és ezen keresztül a termékenység érzékenyen reagál a társadalmi-gazdasági változásokra, ezért a különböző népesedéspolitikák nagy figyelmet szentelnek a házasságkötési kedv irányításának. A házassági mozgalom alakulását a társadalmi viszonyok, hagyományok, szokások és az ezekben bekövetkezett változások befolyásolják.¹⁹ A házasságkötések gyakoriságának tekintetében Magyarország egészen az 1980-as évek elejéig az európai élmezőnybe tartozott. Ennek két oka volt. Egyrészt a nyugat-európai átlaghoz képest rövidebb élettartam miatt kevesebb volt az idős ember, sokkal fiatalabb korban kötöttek házasságot és nagyobb volt a házassodási kedv. Másrészt kisebb volt a városi népesség aránya, és a falusi, gazdálkodó népesség számára a közös egzisztencia megteremtése, a családalapítás szükségszerű volt. Az 1970-es évek második felében megindult a házasságkötési kedv lanyhulása, mely napjainkig tart. Ezzel ellentétesen a válások száma fokozatosan nőtt. 2011-ben ezer fő népességre 3,6 házasság és 2,5 válás jutott, több mint minden második házasság felbomlik, és a népességnek több mint 6%-a elvált.²⁰

Miskolcon is hasonlóan csökkenő tendenciát mutat a házasságok száma és növekvőt a válások száma, bár 2011-ben kicsivel több házasságkötés történt az előző évhez képest, így ezer fő népességre 4,8 jutott.²¹

Vándorlás

A vándorlás lakóhelyváltozást jelent, mely településhatár átlépésével jár. Irányát tekintve lehet belső vándorlás, azaz országhatáron belüli és külső, avagy nemzetközi vándorlás, azaz országok közötti. Intenzitásában lehet állandó, mely során a lakosság állandó lakhelyét megváltoztatja vagy ideiglenes, amikor a lakosság állandó lakhelye nem változik meg, azaz két különböző településen van az egyén lakó- és munkahelye. A vándorlásnak több oka lehet. Legfontosabb oka a jobb megélhetés és a kulturáltabb munkakörülmények reménye, így emiatt a fejletlenebb vidékek felől a fejlettebbek felé irányul. Továbbá lehet oka háborús helyzet és természeti katasztrófák is. Hazánkban a belső vándorlás iránya a városokba, elsősorban Budapestre irányul, és leginkább a 20–30 éves, férfi korosztályban. A külső vándorlás a 20. század első két

¹⁸ *Borsod-Abaúj-Zemplén megyei statisztikai évkönyv*. 2011.

¹⁹ MIHÁLYI 2007.

²⁰ *Demográfiai évkönyv*. 2011.

²¹ *Területi statisztikai évkönyv*. 2011.

évtizedében volt a legjelentősebb, ekkor mintegy 1,5 millió fő – elsősorban mezőgazdasági nincstelének – az Egyesült Államok felé hagyta el Magyarországot, kétharmad részben férfiak. Az 1990-es években a kelet-európai társadalmi-politikai rendszerek felbomlása és a délszláv háború következtében mára befogadó ország lettünk, azaz pozitív a vándorlási egyenlegünk.²²

Miskolc a rendszerváltozás óta a korábbi harminc év folyamataival ellentétesen negatív vándorlási egyenleggel rendelkezik, azaz vándorlási veszteséget könyvelhet el évről évre. A munkahelyüket veszített emberek családjaikkal vagy egyedül sok esetben a megye kisebb települései felé, illetve a jobb gazdasági lehetőségek miatt a főváros és Nyugat-Magyarország felé kezdtek vándorolni. 2011-ben 818 volt a vándorlási különbözete a városnak.²³

Születések, termékenység

A demográfia a születésekkel kapcsolatos vizsgálatokat két részre bontja. A születési statisztika tárgya az újszülött, vagyis a születések számával és az újszülöttek demográfiai jellemzőivel foglalkozik, míg a termékenységi statisztika tárgya a nő, vagyis az anya születési és demográfiai ismérvei. Magyarországon a születési és termékenységi mozgalom alakulását három nagy szakaszra lehet bontani. Az első szakasz a demográfiai átmenet időszaka, a 19. század végétől a II. világháborúig. Ekkor a népességfejlődésre jellemző, hogy a magas termékenységű, magas halandóságú népességből alacsony termékenységű, kedvező halandóságú népesedési helyzetbe került hazánk. Az élveszületési arány az 1880-as évektől kisebb mértékben, majd az 1930-as évektől rohamosan csökkenni kezdett, ezzel párhuzamosan csökkent az egy nőre jutó gyerekszám is, a nők termékenységének visszaesése miatt. A második szakasz – a II. világháborútól az 1970-es évek végéig – elején az 1950-es évek első felének abortusztilalma miatt pár évig nagymértékben nőtt, majd a társadalmi-gazdasági változások – abortuszliberalizáció, női munkavállalás, tanulási idő elhúzóda – miatt csökkent a születések száma addig, míg 1962-ben mélypontjára került. Ebben az évben világviszonylatban Magyarországon volt a legalacsonyabb a születési arányszám. A különféle ösztönző eszközök (pl. 1967-ben a GYES) mellett bár javulás következett be, mégsem sikerült a népesség fenntartásához szükséges gyerekszámot elérni. Bár az 1970-es évek közepén a nagylétszámú generációk szülőképes korba kerülése miatt egy születési hullám alakult ki, de nem volt tartós. A harmadik szakaszban, az elmúlt két évtizedben az alacsony termékenységű szint állandósult – az új típusú női szerepek, a család és házasság intézményének válsága, az előregedő társadalom miatt –, és ez előre vetítette népesedési helyzetünk kedvezőtlené válását. 1998-ban fordult először elő, hogy a születések száma 100 000 alatt volt. 2011-ben ezer fő népességre 8,8 születés jutott. A tényleges gyerekszám kb. 30%-kal marad el az egyszerű reprodukcióhoz szükségesestől, ugyanakkor nem jel-

²² MIHÁLYI 2007.

²³ *Területi statisztikai évkönyv*. 2011.

lemző a házaspárokra az akaratlagos gyermektelenség, csak a szülés későbbre halasztása – főleg a közép- és felsőfokú végzettségűek körében – a tanulás és a biztos anyagi alapok megteremtése miatt.²⁴

Miskolcon napjaikban az országos átlag alattiak a születési, termékenységi mutatók értékei. 2011-ben ezer lakosra 8,2 élveszületés jutott. Ez még inkább a megyei átlag alatt van, ami viszont meghaladja az országos átlagot. Ennek magyarázata, hogy társadalmi csoportonként lényegesen eltérő a gyermekvállalási kedv: a magasabb iskolai végzettségűek, illetve városiak körében kisebb, és a megye más településeihez képest ezen csoportokhoz tartozók aránya magasabb Miskolcon.²⁵

Halálozások, halandóság

A halandóságot, az emberi élet hosszát meghatározó és jellemző szabályszerűségeket már az ókortól kezdődően vizsgálják. Napjainkban a társadalmi-gazdasági folyamatok tervezéséhez elengedhetetlen fontosságúak a halálozási statisztikák. Magyarországon a halálozások mutatóiban diszkontinuitás figyelhető meg az 1940-es évek végétől. A reményteljes kezdettől az 1960-as évek közepéig nőtt a születéskor várható élettartam és csökkent a halálozások száma. Ekkortól az 1990-es évek közepéig paradox módon, miközben az életkörülmények a korábbiakhoz képest javultak, ellentétes előjelű folyamatok játszódtak le, majd ezután abba a szakaszba léptünk, ahol az első szakaszhoz hasonló tendenciák tapasztalhatók. Mégis más ez a szakasz, mert társadalmi csoportonként kiéleződtek a különbségek. Leginkább a rendszerváltás nyertesei és vesztesei között éles a szakadék a születéskor várható élettartam és a halálozások számának alakulását tekintve. A halandóság több szempont szerint különbségeket mutat a magyar népességben. Az egyik a már korábban említett jelenség, hogy a férfiak születéskor várható élettartama alacsonyabb a nőknél, 2011-ben 70,1 év volt a férfiaké és 77,9 év a nőké. Ez egyrészt az eltérő fiziológiai-biológiai adottságokkal és az ebből adódó eltérő társadalmi-gazdasági helyzettel, leginkább a munkamegosztásban elfoglalt hellyel magyarázható, másrészt azzal, hogy a halálóki struktúra változása az elmúlt évtizedekben a nőknek jobban kedvezett. Ez az jelenti, hogy ma már nagyobb részben a nem fertőző betegségekből (pl. szívbetegség, rák, balesetek) származó halálozástól függ a várható élettartam. Ezen halálók nagy részét az életmód függvényei, márpedig az egészségkárosító szokások – dohányzás, italozás – gyakoribbak a férfiak körében. A másik jelenség ezzel szorosan összefügg, ugyanis jövedelmi helyzet szerinti különbségek, mint a fejlettség és életminőség indikátorai, hasonló képet mutatnak. A harmadik jelenség, hogy a 10 000 fő alatti településen és az észak-keleti régióban élők halandósága magasabb, mint a 10 000 fő feletti településen, a fővárosban és a dunántúli régiókban élőké. Ez a lakosság eltérő kulturális helyzetéből, az egészségügyi ellátás színvonalának különbségeiből, a lakáshelyzet, a munkakörülmények és a klímaviszonyok eltéréséből ered. A negyedik pedig az, hogy az iskolai végzettséggel csökken a halálozások száma és nő a szüle-

²⁴ MIHÁLYI 2007.

²⁵ *Területi statisztikai évkönyv*. 2011.

téskor várható élettartam. Ez szoros összefüggésben van az előző ponttal, hiszen kistelepüléseken több az alacsonyabb iskolai végzettségű ember, míg városokban az iskolázottabb népesség aránya nagyobb.²⁶

Miskolcon egy 2006-ban született kisfiú átlagosan 68,5, egy kislány 77,1 év várható élettartamra számíthat. Ez a nyolc 100 000 főnél nagyobb lélekszámú hazai település közül mindkét nem esetében a legkedvezőtlenebb. Ez a kedvezőtlen helyzet a fent említett jövedelmi helyzettel, gazdasági mutatókkal (pl. GDP) korrelál.²⁷

Természetes fogyás

A demográfiai helyzet magyar és miskolci sajátossága: az évtizedek óta alacsony termékenységhez magas halandóság társul, ezért negyed százada évente többen halnak meg, mint amennyien születnek, 2011-ben 40 ezer fővel. Ez a tartós népesség-fogyás az, ami napjaink és a jövő népesedési helyzetét súlyossá teszi.

A népesedéspolitika lehetőségei

A népesedéspolitika a társadalom, az állam vagy bármely nagyobb emberi közösség azon törekvése, hogy a népesedési folyamatokat és struktúrákat a társadalmi és közösségi igények szerint befolyásolja. Ez az igény a folyamatok egyensúlyban tartását célozza úgy, hogy a születések száma pótolja a halálozási veszteséget és növekedjen a népesség száma. A növekedés kívánatos mértéke azonban országonként eltérő. A népesedéspolitika vándorlási folyamatok, a halandóság és a házassági szokások megváltoztatását veheti célba, de elsősorban a termékenység befolyásolására irányul. Ez történhet direkt módon, vagyis közvetlen népesedési célzatú jogszabályokkal, valamint indirekt módon, olyan társadalmi-gazdasági intézkedések segítségével, melyeknek hatása lehet a népesedésre. A fejlett országokban szinte mindenhol ez utóbbi jellemző, hiszen a házasságkötést és a gyermekvállalást az állampolgárok magánügyének tekintik. Ugyanakkor az esélyegyenlőség biztosítása érdekében ezekben az országokban működik gyermekes családokat támogató intézményrendszer. A népesedéspolitika célját tekintve egyrészt lehet expanzív, mely a népesség számának és szaporodási ütemének növelését tartja kívánatosnak politikai-katonai célból – azaz magasabb legyen a szomszédos országoknál a népességszám – és gazdasági célból, azaz a magas népsűrűségű vidékek gazdasági élete fejlettebb, ezért általában a terjeszkedő társadalmakat jellemzi. Másrészt lehet a népesedéspolitika restriktív, ahol az előzővel ellentétben éppen a népességszám további növekedését igyekeznek megakadályozni, főleg gazdasági okokból, mint például a malthusi elmélet és megoldási javaslat, mivel az élelmiszerek mennyisége kisebb mértékben nő, mint a népesség és ez éhínséghez, járványokhoz vezet. Harmadrészt irányulhat a népesedéspolitika a népesség összetételének megváltoztatására is, mint például az eugenetika, ami a népesség összetételének minőségi, azaz kulturális, egészségügyi és morális

²⁶ MIHÁLYI 2007.

²⁷ *Területi statisztikai évkönyv*. 2011.

megváltoztatását szorgalmazza. A népesedéspolitika eszközei lehetnek: családi pótlék, személyi jövedelemadó kedvezmények, szülési szabadság gyermekgondozási szabadság, szülési segély, szegény gyermekes családok segélye, a nyugdíj összegének és a gyermekszámának összekapcsolása, természetbeni társadalmi juttatás, házasságkötési és lakáshoz jutási kölcsön.

Hazánkban a népesedéspolitikának komoly történelme van, de tartalma a 17. század végétől kezdve sokszor változott, jellemzően a nemzetközi vándorlás, a háborús és egyéb emberveszteségek, az alacsony termékenység és a reprodukció zavarai ösztönözték. Az 1953-as abortusztilalom csak rövid távon tudta befolyásolni a termékenységet, és hullámzó termékenységet eredményezett a későbbi évtizedekben. A lakáspolitikai kedvezmények, a családi pótlék kiterjesztése szélesebb rétegekre és az 1969-ban bevezetett GYES befolyásolta a gyermekvállalás motivációit, növelte a gyerekszámot. De sem ezek, sem az ezt követő évtizedek népesedéspolitikai határozatai és kormányprogramjai nem tudták megállítani a népesség fogyását, csak kisebb, rövidebb ideig tartó fellendüléseket eredményeztek. Az 1990-es évek elejétől a rendszerváltozással pedig nemcsak érzelmi, de gazdasági szempontból is kedvezőtlennek vált a környezet Magyarországon a gyermekvállalás szempontjából.²⁸

A rendelkezésre álló adatok alapján kirajzolódott demográfiai helyzet Miskolcon napjainkig tovább erősítette azt a rendszerváltás után kialakult nézetet, mely szerint az azt megelőző évtizedek erős, meghatározó gazdasági-társadalmi jelentőségű városa már a múlté, és helyette egy vergődő iparral rendelkező, leromlott környezetű és társadalmi-demográfiai szempontból is erodálódott város lett. Ahhoz, hogy ez a negatív képzet az emberek fejéből eltűnjön és a valóságban is megváltozzon, több lehetséges népesedéspolitikai eszköz áll rendelkezésre. Egyrészt a nemzetközileg és országosan többé-kevésbé bevált termékenységet növelő eszközöket továbbra is fent kell tartani, illetve új megoldásokkal kell bővíteni (pl. a nők részmunkaidős foglalkoztatásának támogatása). Másrészt fontos lehet – még fontosabb, mint az ország más területeinek esetében – hogy a gazdaság élénkítésével, támogatásával, illetve ezen keresztül, a mindennapos nélkülözésektől mentes, ezáltal teljesebb családi életet is élhetnek és a városban maradásra bírhatók az itt élők. Harmadrészt, a közösségi életet és az oktatási-képzési lehetőségeket erősítve, a szabadidő értelmes eltöltésének lehetőségével egészségesebb, betegségektől mentes, boldogabb, élhetőbb életet tudnak élni az itt lakók, és ezáltal könnyebben tudnak bekapcsolódni az országban és az Európai Unióban zajló, humán erőforrásokra alapozó versenybe.

---

²⁸ MIHÁLYI 2007.

FORRÁS

- Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve.* Miskolc, KSH, 2011.
Demográfiai évkönyv. Budapest, KSH, 2011.
Magyarország. Szerk. FREID Mónika. Budapest, KSH, 2011.
Demográfia. Szerk. KLINGER András. Budapest, KSH, 1996.
Statisztikai évkönyv. Budapest, KSH, 2011.
Területi statisztikai évkönyv. Budapest, KSH, 2011.

BIBLIOGRÁFIA

MIHÁLYI 2007

- MIHÁLYI Helga: Demográfia. In: *Szociológiai olvasókönyv.* Szerk. LOSS Sándor. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007.

ADALÉKOK KRASZNOKVAJDA EZREDFORDULÓ UTÁNI ÉLETMÓDJÁHOZ¹

R. NAGY JÓZSEF

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Krasznokvajdán és térségében 2001-től kezdődően a *Miskolci Egyetem* kulturális antropológia szakos hallgatóival több ízben is részt vettünk csoportos terepgyakorlatokon. 2007 és 2008 tavaszán az *Aldebaran Kutatóműhely* szervezésében² a település életmódjának adott pillanatban való rögzítését végeztük.

Az értékelés alapjául egy 63 kérdésből álló, összetett kérdőív szolgált. Időben is, tartalmilag is ezt követték a különféle interjúk: genealógiai, foglalkozási, témaorinétált és életútinterjúk. A kvantitatív interjúk alanyai szinte kizárólag a kérdőívekre is választ adók közül kerültek ki.

A mintavételt nagyban befolyásolta a praktikum. Azaz csakis azokat az embereket tudtuk megkérdezni, akik a kérdezés időpontjában otthon tartózkodtak, hajlandók voltak a feltett kérdésekre választ adni. Természetesen szem előtt tartottuk azt az általános szabályt, hogy egy minta akkor vetíthető a közösség egészére, ha a mintának lényegében ugyanolyan az összetétele, mint az alapsokaságnak. Az interjúalanyok megkeresése az első időszakban valószínűségi kiválasztással történő mintavétel alapján történt. A kellő helyismeret megszerzése s a kutató jelenlét tudatosítása után párhuzamosan alkalmaztuk az SRS és az úgynevezett *görgetett mintavételt*.

A terepmunka során a 450 fős³ település lakosai közül összesen 96 főt kérdeztünk meg. Interjúalanyaink nagyobb része a foglalkoztatás szempontjából inaktív életet élt. Feltehetően ebben az is közrejátszott, hogy leginkább ők voltak azok, akiket egy-egy beszélgetés erejéig megszólaltathattunk. Aktív keresőként 23%, háztartásbeli-ként 4% került a mintába. A többség nyugdíjas (28%), a gyermekgondozás valamely formáját töltő (22%), tanuló (14%), illetve munkanélküli (9%) volt.

Iskolai végzettség tekintetében a derékhadat a 8 általánost (28%) és a szakmunkásképzőt végzettek (27%) alkották. Jelentős a 8 általánost be nem fejezettek száma is (13%), jellemzően a cigányok mellett az idősebb háztartásbeli nők, a termelőszövetkezetekben dolgozók köréből. Mindössze a megkérdezettek 12%-a rendelkezett

¹ Jelen tanulmány megközelítésmódját, munkamódszereit, formáját, megfogalmazásait tekintve R. Nagy József *Életmód a Tornai-medencében* (R. NAGY 2011.) című munkájának folytatása. A terepmunka ugyanakkor, ugyanazon szempontok alapján folyt, csupán a helyszínt tekintve más.

² A hallgatók terepen való munkáját *Dobák Judit* irányítása alatt *Török Zsuzsanna*, *Osgyáni Gábor* és *R. Nagy József* vezette. Ugyancsak *Dobák Judit* volt az, aki a kutatás alapjául szolgáló kérdőívet elkészítette, s *Osgyáni Gáborral* a terephelyszíneken való munkát megszervezte, szakmailag is felügyelte s koordinálta. A terepmunkában részt vettek a *Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet* hallgatói, *Besenyei Anita*, *Kalmár Zita*, *Kézér Renáta*, *Korhut Krisztina*, *Kovács László*, *Leskó Edina*, *Mikó Krisztina*, *Mónus Réka*, *Novák Lilla*, *Plopp Péter*, *Pollák Eszter*, *Süli Juli*, *Szentpéteri Ágnes*, *Szvák Anna*, *Tóth Bernadett*, *Tóth Máté*, *Varga Lóránt*, *Végh Eszter* és *Vida Beáta*.

³ A 2011-es népszámlálás adatfeldvételekor a település lakosainak száma 447 fő. – KSH 2013, 148.

szakközépiskolai vagy gimnáziumi érettségivel, s csupán 8% volt a felsőfokú végzettségűek aránya.

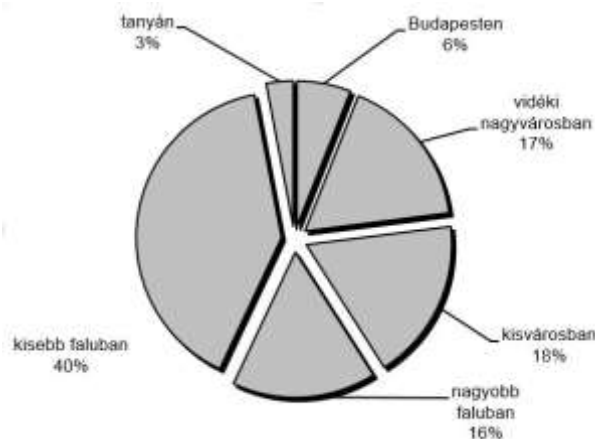
Kérdőívünk első részében a lakóhelyhez és a környezethez való viszonyt próbáltuk felmérni. A *Mennyire szeret Ön itt, ezen a településen lakni?* kérdésre az ötfokozatú skálán 3,6-es átlagot kaptunk. Alacsony volt a rossz értéket megadóak aránya (1 = 5%; 2 = 8%), a többség közepes (3 = 31%), illetve efeletti értékeket adott meg (4 = 28%; 5 = 24%). A beszélgetések során érezhető volt, hogy a többség elfogadja, illetve elégedett a településsel. Főleg a maximális, 5-ös osztályzatok száma meggyőző ebben a kérdésben. A magukat cigányként megnevezők településükhöz való kötődésének átlaga 3,0 – azaz a térségi átlagnál kissé alacsonyabb.

„Vajda azért jó, mert ott vannak emberek. Mégiscsak nagyobb hely.”
(nő, 55 éves)

A községben lakók többsége, 69%-a nem kívánta véglegesen elhagyni lakhelyét. Konkrét költözési tervvel a válaszadók 9%-a, nem realizálható vágyként megjelenő szándékkal 16%-a rendelkezett. Beszédesebb adat, hogy a fővárost nagyon kevesen nevezték meg kívánatos lakhelyül, élehetetlen helyként kezelték.

„Sokat voltam Pesten, az nekem olyan volt, mint a börtön.” (férfi, 81 éves)

Azok, akik a falu elhagyását tervezték, akár konkrét előkészületeket téve, akár csupán a határozott vágy megjelenésének szintjén, elsősorban a kevésbé értékes ingatlanok tulajdonosai, jellemzően a cigányok közül kerültek ki. A saját ház, a porta még a tartósan munkanélküliek esetében olyan erős visszatartó erő volt, hogy nem is gondoltak a térség elhagyására.

Ön szerint hol jobb lakni?

Az elköltözés és maradás kérdését a falubeliek gyakran érzelmi viszonyok segítségével kívánták megválaszolni. Kijelentették ugyan, hogy „a falunknak már nincs jövője”⁴, valami megfoghatatlanra hivatkozva mégis maradnak: „Ahol fel tudsz

⁴ Nő, 72 éves.

hálni az őseid sírjára, ott otthon vagy!”⁵ A legtöbb esetben, főleg idős embereknél a múltra, az elődökre, a hagyományokra való hivatkozás volt a leggyakoribb.

„A fiam el akar innen költözni, de a helyem az uram mellett van, az övé mellé már a sírra is ki van írva a nevem...” (nő, 69 éves)

Kívülálló számára jól észlelhető a maradék rezignációval és lemondással teli beszédmódja, amely szükségszerűen mindig a szép és értelmes, gazdag múltat veti össze a jelen pusztulásával és kilátástalanságával.

„Szeret, nem szeret... Ide születtem, mindig itt laktam. Itt kell lakni. Jó nekünk már itt...” (férfi, 77 éves)

Lakásviszonyok

A Krasznokvajdán található ingatlanok átlagos lakóterülete 85 m². A terepmunka során tapasztalt legkisebb alapterület 15 m², a legtöbb 200 m² volt. Legtöbben, a megkérdezettek 34%-a nagyjából 50–80 m²-es lakást birtokolt. Az ingatlanok 29%-a 100 m², 22%-a 100–400 m² közötti területtel rendelkezett, 50 m² alatt csupán 12%-uk volt. Bár több cigánycsalád is található a legkisebb lakóterületekkel rendelkező ingatlantulajdonosok között, jellemzően 70–80 m²-es házakban élnek. A kis alapterületű ingatlanokat javarészt elsősorban nyugdíjas, egyedülálló, 8 általános iskolát meg nem haladó végzettségű, gyakorta volt termelőszövetkezeti tag, illetve háztartásbeli nők birtokolták.

A nagyobb, 100 m²-t meghaladó házak tulajdonosi rétege ettől nem nagyon különbözik: ugyancsak nyugdíjasok, legnagyobb arányban nők, alacsony, a szakmunkásképzőt meg nem haladó iskolai végzettséggel. A magasabban kvalifikált, érettségizett, felsőfokú végzettséggel rendelkezők 80–100 m² alapterületű házakban éltek. Volt, aki úgy indokolta azt a furcsaságot, hogy a képzetebbek, kisebb házakban élnek, mint a képzetlenek, hogy a magasabb presztízzsel rendelkezők számára már nem volt szükséges olyan ingatlant birtokolni, ami emelné értéküket a közösség szemében.

„Aki már valaki lett, annak nem kellett bizonyítania. Annak már nem kell ráznia a rongyot, úgyis tudja mindenki, kicsoda is. Ma is azok virítanak, akiknek nincs is mire.” (férfi, 63 éves)

Kivándorlók

A megye ezen vidékét a kivándorlással foglalkozó szakirodalom „amerikázós”, „amerikás” vidékként tartja számon. Jellemző módon a II. világháború előtt zajlottak ezek az utazások. Vizsgálatunk során a megkérdezettek 3%-a amerikai kötődésűnek [sic!] vallotta magát valamely szülője tengerentúli kiutazásának köszönhetően.

„Az én apám is elment Kanadába 1926-ban, még meg sem születtem, nem is ismertem. Voltunk többen is így. Én még egy levelét sem olvastam sosem, nem is írt. A nagyszüleim is parasztok voltak, de a nagyapám kétszer is volt Amerikában.” (férfi, 81 éves)

⁵ Férfi, 71 éves.

A kivándorlások célpontja az USA, illetve Kanada volt. Ezek az utak ritkán végződtek külföldi letelepedéssel, pár évnyi munka után általában hazatértek. A kiutazók elsődleges célja a pénzszerzés, majd ennek segítségével a földterület növelése, házvásárlás volt.

„Apámnak sok pénze volt, amerikás ember, itt vettek házat a sok pénzért. A mi családunk így került ide.” (nő, 42 éves)

A helyi problémák, a pénztelenség megoldásának ez a módja – amit többen csak a bajok előli, elsősorban férfiakra jellemző menekülésként fogtak fel – később is megmaradt.

„Régen is mentek Kanadába, Amerikába, de amikor bejött a tsz, oszt pláne menekült, aki csak tudott.” (férfi, 81 éves)

Beköltözők és „bennszülöttek”

A megkérdezettek egészét tekintve a válaszadók 48%-a ott született, ahol jelenleg is lakik, 52%-uk beköltöző. Jelentősebb részük házasság útján, kisebb részük a munkaalkalmakat követve, a központi településen jobb életminőséget remélve váltott lakhelyet. Magas volt az újonnan betelepülők aránya, a megkérdezettek 25%-a 10 esztendőn belül érkezett Krasznokvajdára. A megkérdezett, nem helyben született cigányok aránya 71%-ot tett ki. Jelentős volt költözési indokaik közt az ideházasság, de az is, hogy „itt olcsó volt a ház.”⁶ Nem munkát kerestek, nem házasodtak, hanem a céltelepülésen lévő lakhatási lehetőség miatt választották az adott falut lakóhelyként.

A beköltözők túlnyomó része, 96%-a a megyén belülről érkezett jelenlegi lakhelyére, ezek között is a térségből, a Cserehátból érkezők vannak a legnagyobb számban.

A lakóhelyükkel elégedettek (4-es és 5-ös érdemjegy) között nagyjából fele-fele arányban oszlanak meg a helyben születettek (54%) és a beköltözők (46%). Ahogyan csökken az elégedettség mértéke, úgy növekszik a településen belül a beköltözők számaránya. Az elitáló érdemjegyek (2 és 1) esetében a helyi születésűek és beköltözők aránya már 21%–79%. A mélyinterjúk alapján vélelmezhető, hogy elégtelen osztályzatot gyakran elkeseredésükben adtak az interjúalanyok, ez nem tükrözi valós véleményüket, míg az elégséges osztályzat jobban átgondolt döntés eredménye lehet.

Etnikai kisebbségek

Terepmunkánk során a megkérdezetteknek 19%-a cigánynak vallotta magát. (A hivatalos KSH adatok⁷ szerint a falu lakosságának 27%-a cigány.) A kérdőívek felvétele során több olyan eset is előfordult, amikor a válaszadó apját is, anyját is cigányként azonosította, de magát magyarnak vallotta, illetve szüleit magyarként, magát pedig cigányként nevezte meg.

⁶ Férfi, 68 éves; nő, 33 éves.

⁷ KSH 2013, 199.

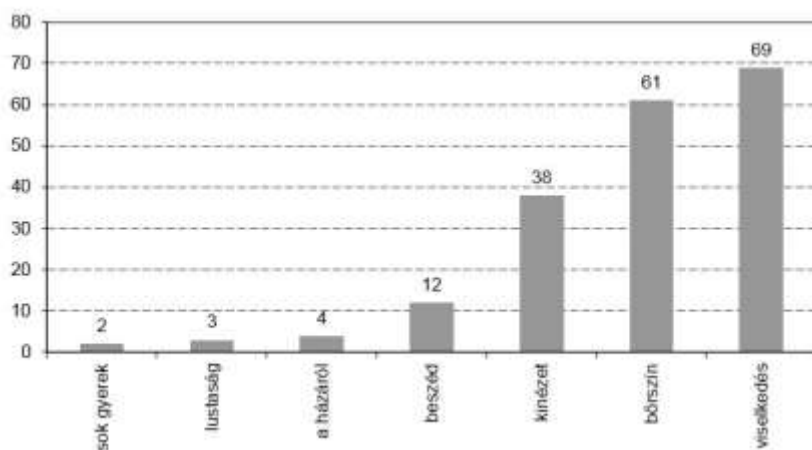
A megkérdezettek egy része konkrét antropológiai jellemzők alapján azonosította cigányként az embereket: „Az eredeti cigánynak a szeme színe sárga”⁸, „fekete a haja, barna a szeme”⁹, „lefittyed az ajkuk, gyakran nyitva van a szájuk”.¹⁰ A válaszadók 61%-a bőrszín tartotta az egyik legfontosabb megkülönböztetési jellemzőnek, melyet a válaszadók 24%-a „feketének” nevezett meg, a többi barnának. 38% szerint „ránézésre” meg lehet állapítani valakiről, hogy cigány-e vagy sem. Ezek mellett többen helyezték a kulturális sajátosságokra a hangsúlyt. A megkérdezettek 69%-a a viselkedést tartotta a legfontosabbnak. Nem jelent meg a testszag sztereotip azonosító jellege, csupán 1% tartotta fontosnak.

A cigány válaszadók, hasonlóan a nem cigány megkérdezettekhez, a bőrszínre és a viselkedésre helyezték a hangsúlyt, de többen kiemelték a gondolkodásmódbeli különbségeket is.

„Aki fekete, aki igénytelen, aki csúnyán beszél, aki nem tud beilleszkedni, meg rendetlenül viselkedik, az a cigány. Meg vannak dögös cigányok, lenézem őket. Aki cigány, az cigány – de nem mindenki él úgy, hiába fekete! (férfi, 24 éves)

A magukat cigánynak valló válaszadók között 17% negatívumként azonosította a „cigányos” jellemzőket, egyikőjük ki is jelentette, „ha cigánnyal érintkezek, utána Flóraszepttel fertőtlenítem a kezem”.¹¹ Volt, aki viszont magasabb rendűnek tartotta saját „cigányos” életét.

„A cigány szívvel él, a paraszt meg gúnyos. – Főztél már a gyerekeidnek? Itt egy kis bab. Miért nincsen, elitta az urad?” (nő, 31 éves)

Honnan lehet tudni, hogy valaki cigány?
[A megkérdezettek %-a]

⁸ Nő, 26 éves.

⁹ Férfi, 41 éves.

¹⁰ Férfi, 35 éves.

¹¹ Nő, 69 éves.

Konfliktusok

A krasznokvajdai megkérdezettek – cigányok és magyarok – 24%-a vélte úgy, hogy saját településén problémák, konfliktusok vannak cigányok és magyarok között, míg 76% nem így látta. Ezt a kvalitatív interjúk is igazolták.

„Ezek itt [Krasznokvajdán] jó cigányok. Ezeket nem lehet hasonlítani a csenyétei cigányokkal, a vajdaiak nem is akarnak tán még a buszban sem melléjük ülni. Hát ezeknél be lehet menni a házba. Nagyon rendesek, a gyerekeket is öltöztetik.” (férfi, 81 éves)

A falubeliek, legyenek akár magyarok, akár cigányok, nem kezelték homogén népességként a romákat, különbséget tettek közöttük, elsősorban lakhelyük szerint.

„A mieink elég rendesek, a csenyéteiek gyengébbek, a szemereiek azok úri cigányok.” (férfi, 68 éves)

Abban a településen egyetértett cigány és magyar, hogy a cigányok számlájára írható bajokat nem a helyben született, hanem a bevándorló cigányok okozták, véleményük szerint ők azok, akik lopnak, alkoholisták és hangoskodnak.

„Itten is vannak most már, mert Rakacáról is jöttek, no meg szaporodnak is, olyanok, mint a bundásbogár.” (férfi, 81 éves)

Ennek ellenére a megkérdezettek többsége hasonlóan vélekedett, hogy „nálunk nincs semmi előítélet, ugyanúgy élnek mint mi...”.¹² Érdekes adalék, hogy a II. világháborút megelőző körében a térséget megszálló románok emléke a mai napig is él, s egy elképzelt nemzetiségek, nemzetek közötti sorrendben a cigányok mögé sorolják őket.

„Nekünk a csöcselék a románokat jelentette. Azok jöttek a háborúban az oroszokkal. Félték az oroszoktól, nagy volt köztük a különbség, az oroszok olyan urak voltak hozzájuk képest. [...] Azok [a románok] sokkal rosszabbak, mint a cigányok, cigányabbak a cigányoknál!” (nő, 82 éves)

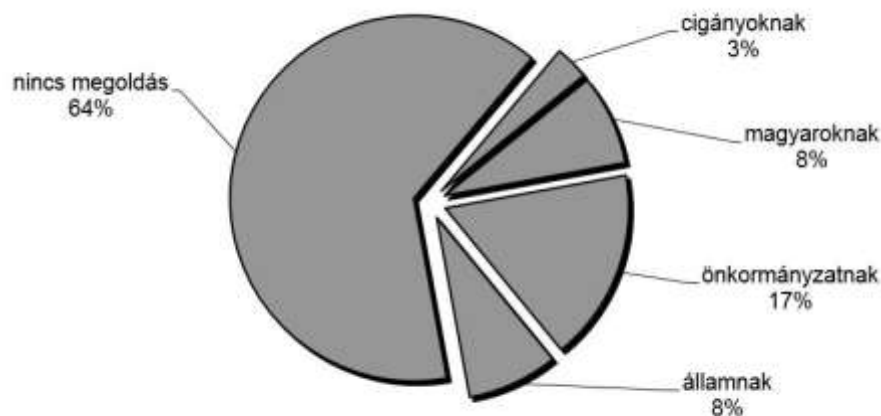
De volt, aki a település életét nagyban megváltoztató trianoni határhúzás miatt más nemzetet helyezett a cigányok mögé.

„Amiért elmentek Magyarországot nagyon haragszom a franciákra, legszívesebben kiirtanám az összeset!” (férfi, 81 éves)

Az együttélés során felmerülő problémák megoldását többféleképpen látták. A megkérdezettek egy része (3%) a cigányság megváltozásában reménykedett, más része (8%) a magyarok aktivitására helyezte a hangsúlyt. Az államhatalomtól, kormányzattól, rendőrségtől, illetve a helyi vezetéstől, az önkormányzattól az emberek 8, illetve 17%-a várta a segítséget. Igazán megdöbbentő azonban az, hogy 64% nem látott reményt a konfliktusos helyzetek megoldására.

„Összekeverték ezt az országot, a cigányoknak van az egész. Ők jól is vannak, építik nekik a házat. Ez már soha nem orvosolható. (nő, 82 éves)

¹² Nő, 44 éves.

Kinek a feladata lenne a cigányok és magyarok közötti problémákra megoldást keresni?

Vegyes házasságok

A cigány–magyar vegyes házasságokról erősen megoszlott az emberek véleménye. Annak ellenére, hogy a településen volt vegyesházasság, ez a tény rejtett maradt, mert „nem volt feltűnő, hogy összeházasodtak”.¹³ A megkérdezettek legalább akkora arányban jelentették ki, hogy nem tudnak ilyen házasságról, mint amennyien ismeretek ilyen. Voltak, akik azt hangsúlyozták (17%), hogy a két csoport házasulandó fiataljai nem is keresik egymás társaságát, főleg nem ilyen céllal. Kevesen (8%) azt emelték ki, hogy az ilyen házasság nem működhet jól, mivel a két fél nem azonos kulturális környezetből származik, ez „a parasztnak felháborító”¹⁴, „az ilyen mindenki elítéli”¹⁵, „a nőket az ilyen házasságban elrontják”.¹⁶ Többen kiemelték, hogy a házasság felemás megítélésű, igaz, pro és kontra is elhangzottak vélemények.

„Aki cigányként parasztnak közé kerül, azt nem fogadják be. Ha parasztként kerül a cigányok közé, az cigánnyá válik, be tud illeszkedni.” (nő, 82 éves)

„Itt van XY és a magyar felesége. A családnak mindenbe van beleszólása. A cigány család nem nézte semmibe a nem cigányt. Dolgoztatták és csak dolgoztatták.” (férfi, 63 éves)

¹³ Nő, 26 éves.

¹⁴ Férfi, 69 éves.

¹⁵ Férfi, 77 éves.

¹⁶ Férfi, 80 éves.

Vallás

A Krasznokvajdán élők az országos átlaghoz viszonyítva jóval vallásosabbak. Ez mind a kérdőív válaszaiból, mind a mélyinterjúk során rögzített beszélgetésekből egyértelműen igazolódott.

„Minden vasárnap megyünk a templomba. Ez mindig is így volt, így is lesz. Aztán jön a húsleves és a rántott hús. [...] Imádkozunk anyával reggel, este, meg harangszókor.” (férfi, 77 éves)

A megkérdezettek többsége, 47%-a római katolikus volt. A térség második legjelentősebb vallása 31%-kal a református, harmadik a görög katolikus 18%-kal. A megkereszteletlenek aránya elenyésző, mindössze 1%.

Az egyház tanítását követő vallásosság a megkérdezettek 22%-ára volt jellemző, emellett jóval nagyobb, 62% volt a vallást az egyházon kívül követők száma, akik egyházi „segítséget” csak a jelentő életfordulókon (születés, házasság, halál), illetve az év két nagy egyházi eseményén (húsvét, karácsony) vettek igénybe. Hozzá kell tennünk azt is, hogy ez utóbbi csoportba tartozók magukat egyértelműen a vallásos kategóriába sorolták, az egyházi adókat rendszeresen befizették

„Templomba már nem bírunk járni, de ha mise van, kinyitjuk az ablakot, s így olyan, mintha ott lennénk.” (férfi, 81 éves)

A saját maguk vallásosságában kétkedők kis csoportot képeztek mindössze 6%-os arányukkal. 7% határozottan bevallotta nem vallásos életmódját, a megkérdezettek között azonban mindössze csak pár fő (2%) akadt, aki meggyőződéses vallástagadónak, tudatos ateistának mondta magát. A jelenben természetes úton, alulról történő, szervezetlen jelenségként egyfajta ökumené erősödésének lehettünk tanúi.

„Mi mindig ott szoktunk lenni a templomban. Mivel a papnak tizenhárom faluja van, ahol misét kell tartania, így ha nem jut el ide, akkor még a református templomba is elmegyünk misét [sic!] hallgatni.” (nő, 73 éves)

Elégedettség és elégedetlenség

A Krasznokvajdán végzett terepmunka során próbáltunk a megkérdezettek egyéni és közösségi elégedettségének mértékéről is képet kapni. Ez a jellemző nagyon viszonylagos, számos elemből áll. Egy részét a környezet, a lakóhely, az ott meglévő szolgáltatások, a szomszédok, más részét az egyéni elvárások és azok teljesülése, a befutott életút, az egészségi állapot, az anyagi körülmények, s még számos más összetevő alkotja. Mindazonáltal jellemzi egy korszak, egy közösség, a helyi társadalom s persze az egyén életének minőségét is.

<i>élete alakulásával</i>	5,7
<i>életszínvonalával</i>	5,5
<i>egészségi állapotával</i>	6,0
<i>munkájával</i>	5,2
<i>lakásával</i>	6,8
<i>lakókörnyezetével</i>	7,4

Mennyire elégedett?

[Nagyon elégedett (10) – nem elégedett (1)]

A falubeliek jónak tartották a közbiztonságot, erre adták a legmagasabb érdemjegyeket. Sokan voltak büszkék arra, hogy „itt rend volt mindig, itt csendőrség is volt”¹⁷, s Krasznokvajda ebben a tekintetben kiemelkedik a környező falvak közül.

A II. világháborút megelőző tömeges gyűjtogatások mára már inkább a leleményesség, a paraszti furfang kategóriájába tartoznak, nem befolyásolták a település általános közbiztonsági megítélését. Rendszeres elemei a múlttól szóló elbeszéléseknek, anekdotisztikus történeteknek.

„Gyermekkoromban olyan tüzek voltak, minden este két-három ház égett el. A palás ház úgy pattogott, mintha lóttak volna! A csendőrök már azt is meggyújtották, ami közel volt az egyik tűzhöz, mert már azok is unták. Bebiztosították külföldön, oszt így épültek fel sokan. (férfi, 81 éves)

„Az egész falu leégett, minden éjszaka tűz volt. Ment sorba. Mindenkinek lett új háza, mert biztosítva voltak a házak. Egészen magasra voltak biztosítva és fel tudtak építkezni. Itten Bátorba' lakott az, aki a megbízott gyűjtogató volt.” (nő, 82 éves)

<i>közbiztonság</i>	3,6
<i>utak állapota</i>	2,3
<i>vásárlási lehetőségek</i>	2,8
<i>orvosi ellátás</i>	3,3
<i>iskola színvonala</i>	3,1
<i>közművel való ellátottság</i>	2,7
<i>környezet állapota, tisztasága</i>	3,3
<i>megélhetési lehetőségek</i>	2,1
<i>emberi közösségek</i>	3,1
<i>helyi kultúra</i>	2,4

Mennyire elégedett?

[Nagyon elégedett (5) – nem elégedett (1)]

A munka világa

A Krasznokvajdán tapasztalható munkaerkölcs hagyományos szigorúsága egyértelműen a parasztságra volt jellemző, kiegészülve az iparos és a bányamunka hasonlóan merev felfogásával.

„Gyerekek, itt dolgozni kellett, ott menni kellett, nem úgy volt, hogy elülök a sáncparton, oszt nézem, hát mikor nyugszik le a nap. Ott menni kellett.” (férfi, 68 éves)

¹⁷ Férfi, 81 éves.

Ebben a világban az értékrend alapja a munka, minden a munkaképességre és munkabíráásra épül, így persze a közösség azon elemei, akik nem bírnak munkaértékkel, marginális helyzetbe kerülnek. Majd' minden idős embertől elhangzottak „a kapa a kezemből sohasem szakad ki”¹⁸, vagy „mindenkinek kaparnia kell”¹⁹ tartalmú kijelentések. A rendkívüli munkafegyelem és szívósság megbízhatósággal párosult, mely elképzelésben a kényelem, a szabadidő sokadlagos tényező.

„Mindig dolgoztunk. Úgy voltunk a szabadsággal is a tsz-ben, az asszony nevét beírtam, bár nem lett volna szabad, de szabadság helyett dolgozott. Mert az állatnak enni kell!” (férfi, 81 éves)

Jellemző volt az az önpusztító értékfelhalmozás, amelyben az életforma megtartásáért még az egészséget is kockáztatták.

„Volt itt ugyan orvos, Kerekes doktor, de hát orvoshoz menni az luxus volt. Nem lehetett, hogy most akkor szaladok az orvoshoz. Megtörték a tengeri hagymát, rákötötték az ember ujjára, oszt másnap már semmi baja sem volt. Azzal gyógyítottak mindent, vagy tejfellel, vagy paradicsommal. Mehetett dolgozni!” (férfi, 68 éves)

Ezt a világot alapjaiban kérdőjelezte meg a régióban tapasztalható több évtizedes munkanélküliség, a térség legnagyobb problémája. Többen azt emelték ki, hogy az államszocializmus idején a munka nem jelentett gondot.

„Nem jó világot élünk. Régen el is vittek, ha nem dolgoztál. Most meg... Ha akarsz is, nehezen tudsz.” (férfi, 77 éves)

A térségben rögzített genealógia interjúkból kirajzolódnak a helyiek múlt- és jelenbéli munkahely- és foglalkozásválasztási preferenciái. A két legjelentősebb, több emberöltős múlttal rendelkező foglalkozás a földműves, illetve a bányász. Ez nagyon sok megkérdezett családi-rokoni körében előfordult. A termelőszövetkezetek megalakulása furcsa módon sokakat indított el a bányamunka felé.

„Amikor indult a tsz, ez a bányajárás el is kezdődött, Ormoson, Rudabányán, meg a farkaslyuki rész, meg az edelényi rész, vagy Pécsre jártak az uránbányába, meg is haltak hamar.” (férfi, 81 éves)

Megjelent a helyi, elsősorban földműves keresetekhez képest jelentős munkabér, s az ennek segítségével elérhető életszínvonal emelkedése is.

„Ahogy elment a bányába dolgozni az uram, rögtön tudtunk a házra ajtót, ablakot venni. Jobb lett rögtön.” (nő, 82 éves)

A földművelés és a bányamunka mellett más foglalkozások is jellemzők voltak a faluban. Annak köszönhetően, hogy Krasznokvajdán a trianoni határhúzást követően hosszabb ideig határőr laktanya, illetve csendőrség működött, nagy tisztelete van a fegyveres testületekben végzett munkának. Több családban ma is találni jelenleg is aktív egyenruhást.

¹⁸ Nő, 88 éves.

¹⁹ Nő, 55 éves.

Tanulás

A tanultság, tanulás tekintetében a többség (57%) a képzés hiábavalóságát hangoztatta. Közvetlen tapasztalatok bizonyítják, hogy a tanult ember sem él jobban, nincs biztos jövője. Ráadásul a múltban, a II. világháború előtti iskolarendszerben végzetek jól elboldogultak alacsony iskolázottsági szintjükkel is.

„Az iskolában nem sokat tanultunk, a jegyzőasszonynak a kertjét, mert az volt a tanítónő is, azt kellett rendbe tenniük. [...] Kérdezik a gyerekek, hogyan lehet 6 elemivel ellenni. De abban a hat évben minden volt: történelem, földrajz, szorzás-osztás, úgy belesűrítették. Megmaradt bennünk.” (nő, 82 éves)

A közösség, a szülők elvárása sem ösztönözte a fiatalokat a tanulásra.

„Tanulni fölösleges volt. A szüleink nem engedték, azt akarták, hogy mi is a mezőgazdaságban dolgozzunk.” (nő, 73 éves)

Sokak szerint a tanulásra szánt idő és energia a munka kárára megy. Még mindig sok, elsősorban idősebb, paraszti vagy betanított ipari munkát végző helyiben élt az az elképzelés, hogy a tanulás menekülés a kemény munka elől. Eszerint a tanulni kívánó egyén a könnyebb, lustább életet keresi, cserbenhagyva családját, közösségét – s egy munkaközpontú világban ez komoly kritika.

„Amikor a fiam összejött itt egy lányával, mondtam neki, ide figyelj kiskomám, vagy iskolába járjunk vagy családot alapítsunk. Itten ez a két lehetőség van. Ha tanulsz, támogatlak, de akkor nincsen kislyány! (férfi, 81 éves)

A kádári nosztalgia mellett élő volt a Horthy-rendszer iránt érzett szimpátia is, mely az oktatási rendszerekre is kiterjedt. Ezen nézetek szerint a múltban egészen alulról indulva is karriert lehetett építeni, ami mára már nem jellemző.

„Most a gyerekeinket nem engedik tanulni. Régebben ez nem volt, a Horthy rendszerben. Mindenki, akinek esze volt, mehetett tanulni.” (nő, 82 éves)

Gazdaság, kereset, pénz

A megkérdezettek anyagi helyzetüket egy ötfokú skálán jelölve, átlagosan 2,8-cal értékelték. Beszédes adat, hogy „nagyon jó”-nak mindössze egyetlen válaszadó minősítette anyagi helyzetét, igaz, a „nagyon rossz” sem adott kiugróan magas értéket (7%). A többség (62%) közepes osztályzatot adott. Az országos értékek ismeretében nagyon visszafogottan ítélték meg az ideális családi havi jövedelemszükségleteket. Ez átlagosan 217 ezer forintot tett ki úgy, hogy a legmagasabb igények sem nőttek a 350 ezres érték fölé.

A faluban külön gazdasági értékemelő tényező volt az, hogy valaki nem „oftos”²⁰, azaz nincs hitele, nincs adóssága. A családi, egyéni gazdasági értékeléskor

²⁰ A plakátokon, szórólapokon látható „0 Ft”, „0 Ft-ért elvihető” reklámszövegek szellemes magyarázása. Jelentése szerint nem vett igénybe 0 Ft-os lehetőséget, hitelt, nincs tartozása.

ez gyakori beszédtema, sok esetben büszkélkedés alapja, hogy „a mi házunkon nincs hitel!”²¹

„Bármi is volt, volt mindig pénz, mindig annyi, amennyi kellett. Manapság az a baj, hogy nem tudják beosztani. Az a baj!” (férfi, 77 éves)

66% semmilyen saját maga által luxusnak tekinthető kiadást nem engedhetett meg magának. Emellett a luxus definiálása sokszor nehézséget is jelentett. Egyesek az autót luxusként, míg mások munkaeszközként definiálták. Meglepő módon az autó (59%) után a csokoládé (32%) számított a megengedett leggyakoribb luxusnak. Jóval kisebb értékkel szerepelt az internet, a kávé, még ritkábban az üdülés (3%), az utazás. Volt, aki a családi együttlétet élte meg luxusként.

„Az a luxus, amikor a gyerekeimmel vagyok, visznek a parlamentbe, mindenhová. Ha hazajövök, mintha kunyhóba jönnék.” (nő, 42 éves)

Krasznokvajdán az alkoholfogyasztásról vallott hagyományosan szigorú paraszti nézeteket oldotta a betelepült határőrség, a szocializmus évei alatt a településről dolgozni járó bányászok, majd ezek megszűnte után ismét közelített a régi értékrend felé. Így manapság a luxus és a férfiember elismert „joga” határán mozog az alkoholfogyasztás megítélése.

„Négy deci bort megiszok naponta, meg egy deci pálinka, ez nekem elég, meg a dohány. Ez jár!” (férfi, 84 éves)

Nehéz volt szavakba önteni, hogy mit tekintenek szegénységnek. Legtöbben a pénznek olyan mértékű hiányában látták a szegénységet, amikor alapvető létfeltételek kerülnek veszélybe. Nincs élelem, nincs fűtés, lakás, ruházat. Többen már a jólét hiányát is szegénységnek tekintették.

„Szegény az, aki semmilyen luxust sem engedhet meg magának.” (nő, 65 éves)

„Aki a templom egerétől ellopja a sajtot, na, az a szegény!” (férfi, 31 éves)

Számosan azt hangsúlyozták, hogy „aki hitelből él, az már szegény”²², de egyes vélemények szerint a szegénység a hajléktalanságnál kezdődik, mert „aki felett hajlék van, az csak olcsó szinten van”.²³ Több interjúban is előkerült a szegénység és a társadalmi igazságosság, illetve az egyenlőség kapcsolata.

„Akinek nincs igaza az a szegény, akinek pénze van, igaza van.” (férfi, 42 éves)

Szabadidő

A nosztalgikus visszaemlékezések között egy kiegyensúlyozott, harmonikus és a szegényes lehetőségeket maximálisan kihasználó világ tárult a szemünk elé. A ki kapcsolódás a közösségen alapult, ha az egyén jól szerette volna érezni magát, a

²¹ Férfi, 52 éves.

²² Nő, 69 éves.

²³ Nő, 26 éves.

többiek, a kortársak kapcsolatát kereste. A fiatalok egymás házához jártak, de volt lehetőség – a térségben unikális módon – „hivatalos” szórakozóhelyen is ismerkedni.

„Még tánciskola is volt itt Krasznokvajdán, egy zsidó házában, ott lehetett kulturáltan szórakozni, ismerkedni. A feleségemet is ott ismertem meg.” (férfi, 77 éves)

Ambivalens volt a viszony a legfontosabb szórakozási móddal, a tévézéssel szemben. Mert bár majdnem mindenki nézte, egyben tudták is, hogy valami régen megvolt érték ezzel elveszett, végleg eltűnt. A régen sokat kedvelt időtöltések, amelyek mélyen beleivódtak az emberek emlékeibe, közösséget, összetartozást, szolidaritást is teremtettek. Az idősebbek közösségről szóló narratíváiban visszatérő elem volt az, hogy majd’ mindent közösen csináltak, a munkától kezdve a szórakozáson keresztül a családi vagy vallási ünnepekig. Nem volt jellemző az egyén vagy egyes családok közösségből való kivonulása, a magányos szórakozási formák keresése.

„Itt még rádió sem volt, csak az öreg jegyzőnél volt egy fülhallgató rádió. De akkor mi még a rádiót is úgy hallgattuk, közösen, nem mindenki magában. Tányérba tettük a fülhallgatót, s ha csendben maradtunk, lehetett hallani, mit beszél. Nagyokat nevtünk, figyeltük az adást, hozzászóltunk. mi még akkor is együtt voltunk.” (nő, 88 éves)

Az 1970-es évektől kezdve, a televízió hétköznapivá válásának köszönhetően ez visszafordíthatatlanul megváltozott. A terepmunka időszakában a megkérdezettek átlagosan napi 3,7(!) órán keresztül néztek televíziót. Ebből 8% napi 8 óránál is többet tévézett, köztük többen is napi 10–12 órát. Ennél kevesebben, 2%-nyian soha nem néztek televíziót. Legtöbben, a válaszadóknak kicsit több mint a fele (59%) 2–4 órát szánt televíziózásra. Nemzetiségi sajátosságok nem voltak felfedezhetőek a mintában, ugyanúgy voltak nem tévézők, mindig a képernyő előtt ülők és átlagos fogyasztók magyarok és cigányok között is.

Majdnem mindenki – a válaszadók 90%, illetve 93%-a – nézte a két legnagyobb kereskedelmi adó, az *RTL Klub* és a *TV2* műsorait. Harmadik legnézettebb adóként a *Magyar Televízió 1-es* csatornája volt 48%-kal. Talán nem is meglepő, hiszen ezek voltak azok az adók, amelyeket egyszerű, földi antennákkal is fogni lehetett, illetve előfizetési díjuk a legalacsonyabb volt.

Nagyjából azonos nagyságrendben, mintegy 5–15%-os arányban nézték a többi csatornát, a következő sorrendben a legnézettebbtől a legkevésbé nézettig: *Duna TV*, *Sport tévék*, *M2*, *Spektrum*, *Viasat3*, *ATV*, *National Geographic*, *Minimax*, *VOX*.

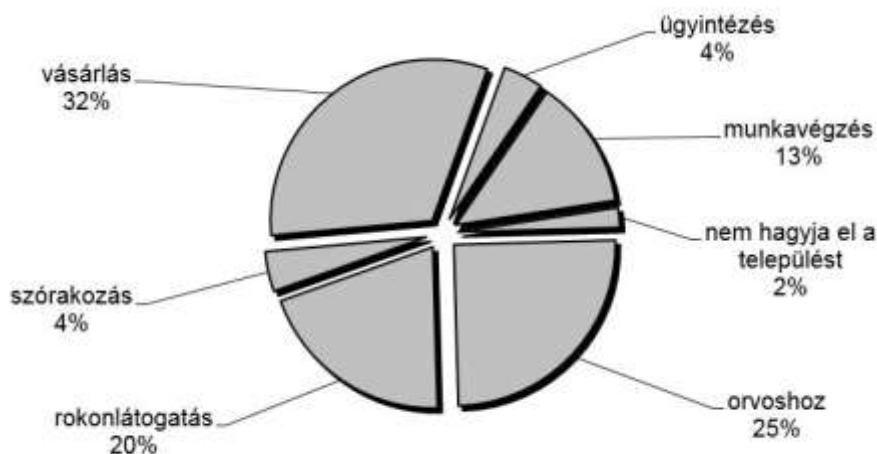
Az újságolvasók között az *Észak Magyarország* című megyei lap volt a listavezető, az összes megkérdezett 47%-a, az újságolvasók 55%-a ezt a lapot olvasta. Az ezt követő mezőny nagyon szőrt, csupán a *Blikk* (12%), a *Népszabadság* (5%), illetve a *Kiskegyed* (4%) tudott az 1–3%-os érték fölé nőni, amelyben a *Nők Lapja*, *HVG*, *Story*, *Autó Motor*, *Szabad Föld*, *Humanitás*, *Fanny*, *Bravó*, *Best*, *Színes Bulvár*, *Magyar Nemzet*, *Méhészet*, *Hot*, különböző sportújságok, televíziós műsorújságok stb. voltak találhatóak. A megkérdezettek 21%-a nem olvasott semmiféle újságot, mert

„gyenge szemmel nem lehet olvasni”²⁴, vagy mert „nem ingyen adják”.²⁵ 74% rendszeres olvasási, egyben szórakozási formaként a katalógusok, reklámkiadványok, prospektusok olvasását nevezte meg.

Utazás

A településen élők nagy része havonta (25%) vagy ennél ritkábban (31%) hagyta el lakóhelyét. A napi gyakoriságú lakhelyelhagyás, ami szinte kizárólagosan munka, illetve középfokú tanulás céljából történt, alacsony mértékű, mindössze 15%-os. A hetente kétszer–háromszor és a hetente településeket elhagyók 9, illetve 11%-kal képviseltették magukat, míg kéthetente az itt élők 8%-a utazott el.

Krasznokvajda lakói leggyakrabban (52%) tömegközlekedési eszközzel, azaz autóbusszal hagyták el településüket. A busszal való közlekedésnek hagyományai vannak, elsősorban a jelentős ingázásoknak köszönhetően. Amíg a borsodi bányavidéken számos bánya üzemelt, tömötten jöttek-mentek a „műszakos buszok”.

Milyen okból hagyja el a települést?

Saját gépjárművet a közlekedők 44%-a használt, míg 12%-nyian önkormányzati járművel, „kisbusszal”, betegszállítóval vagy mentővel hagyták el településüket. Települések közötti kerékpáros közlekedés szinte nem is létezett, a válaszadók 0%-a pedálozott ebből a célból.

„Inkább megyünk mi csak lábbusszal [gyalog], mint biciklivel!” (férfi, 81 éves)

A települések egymáshoz ugyan kis, pár kilométeres távolságra találhatók, de az utak rosszak, déli irányban tekintélyes emelkedők vannak. További magyarázatul szolgálhat az, hogy a leggyakoribb célterületek (Edelény, Miskolc, Kazincbarcika,

²⁴ Nő, 70 éves.

²⁵ Nő, 35 éves.

Szendrő, Szikszó) nem a mikrotérségben, hanem azon túl található, gyakran 30–50 kilométernyire vagy még messzebb. Emellett a közlekedők jelentős része idős, akiknek a kerékpározás igencsak megterhelő tevékenység lenne.

Nevelés

Gyermeknevelési elvek tekintetében a helyiek mindig annak szigorúságát hangsúlyozták. „A tisztesség parancsol!”²⁶ elve kötelező érvényű.

„Egy apának tiszteletet parancsolónak kell lenni, nem bratyzni a gyerekével.” (nő, 73 éves)

Szinte teljes volt az egyetértés abban, hogy szabadelvű nevelési módozatokkal szemben a „hagyományos”, szigoron és tekintélyelvűségen alapuló, a fegyelmezésben a büntetést sem nélkülöző formákat részesítik előnyben. Erre saját, gyermekeik nevelési tapasztalataiból számos megerősítést kaptak és kapnak.

„A gyereket vallásosságra neveltük, azt kapta, amit mi is kaptunk édesanyáméktól. Tisztelni kell a szülőket és a tízparancsolatot meg kell tartani.” (nő, 69 éves)

Segítségnyújtás

Az egy településen belül élők között a segítségnyújtásnak évszázados hagyománya van. A falubeliek mindig is ügyeltek arra, hogy a munkaerejének híján lévőt – öreget, egyedülállót, beteget, gyengét – segítsék, akár hosszabb távon is. A közösség íratlan szabályai diktálták ezt, erősen támogatva az egyház által.

Napjainkra a segítségnyújtásnak ez a rendszere felbomlott, illetve erősen átalakult. Csökkent a segítségnyújtás mértéke, szűkült a köre is. Nagyjából a több embert igénylő, szezonális munkákra korlátozódott (favágás, betakarítás, építkezés, lakodalmi előkészületek, disznóvágás stb.), illetve azokra, amelyek anyagi befektetést, hosszabb időt nem igényelnek (postai küldemény átvétele, az üres ház figyelése, értesítések, üzenetek átadása stb.).

Külön érdekesség, hogy amíg a magyarok a cigányokról, addig a cigányok a magyarokról, a „parasztokról” vallották azt, hogy segítőkészebbek, mint a válaszadó saját közössége.

„Ma már csak a cigányok segítik egymást, a magyaroknál ez már megszűnt.” (férfi, 70 éves)

„A parasztek azok figyelnek egymásra, segítenek egymásnak. Itt a cigányok irigyek a másokra. A parasztszomszédok szokott segíteni, rá jobban számíthatok, mint a cigányokra...” (nő, 31 éves)

A legjellemzőbb változás mégis az, hogy a segítségkérés-nyújtás köre konkretizálódott, „klikkesedünk, de a klikkeken belül segítjük egymást”²⁷, s mára már csak

²⁶ Nő, 73 éves.

²⁷ Férfi, 75 éves.

a közvetlen szomszédságra, illetve a szűk rokoni körre szorítkozik. Mindezek ellenére a településen az egymásra figyelést, a segítőkészséget átlagon felülnek értékelték (az 5-ös skálán 3,8-nak).

A klasszikus segítségnyújtással szemben jóval nagyobb szerepe volt a mára már erőteljesen visszaszorulóban lévő, kölcsönösségi alapon működő segítségadásnak, a kalákának. A már említett okok mellett közrejátszik ebben a munkaképes, helyben lakó réteg teljes eltűnése is. A kalákázás megritkulását sokan az építkezési alkalmak radikális csökkenésének tudták be.

„Bizony eltűnőben van [a kaláka], 25 évvel ezelőtt még segítettünk egymásnak. Kevesebben építkeznek, ezért.” (nő, 70 éves)

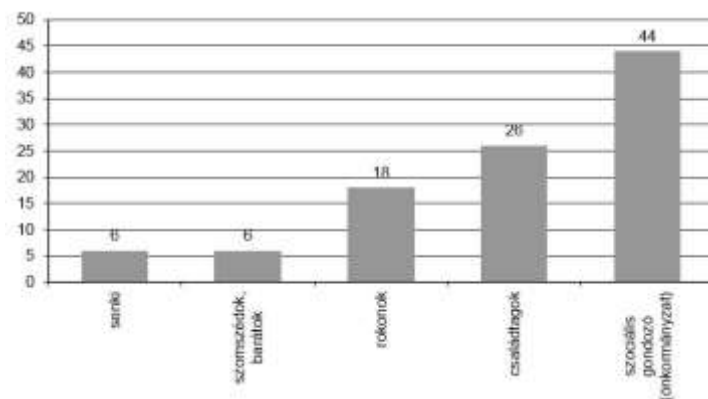
„Régen volt ilyen. Az állam a cigánynak felépíti, a paraszt pedig nem építkezik. Így szűnt meg.” (nő, 73 éves)

Sokan emellett az individualizációt okolták a kalákázás megszűntéért.

„Mindenkinek csak a saját dolgát csinálja. Nem szeretnek egymásnak segíteni.” (nő, 82 éves)

„Sok problémája van az embereknek, így nincs rá már energia, hogy a másokra gondoljanak.” (nő, 68 éves)

Az öregedő falvakra jellemző, hogy a segítségadó is segítségre szorul. Ezekben a helyeken a kölcsönös segítség sokszor csak szimbolikus, a gyászban támogatják egymást. A segítségre szoruló helyiek legnagyobb arányban az intézményesített gondozói szolgálatokra számíthatnak, gyakran azok is, akik még rendelkeznek aktív rokonsággal, családtagokkal. Elenyésző azok száma, akik úgy érzik, senki sem segíti őket, nem számíthatnak „csak magamra, senki másra”.²⁸ A válaszadók 47%-a el is várta az intézményesített segítséget, mert „a polgármesternek segítenie kell, azért választottuk”²⁹, illetve „az államnak kötelessége segíteni, mert mi állampolgárok vagyunk”.³⁰

Kikre számíthat a segítségre szoruló?
[A megkérdezettek %-a]

²⁸ Nő, 69 éves.

²⁹ Nő, 72 éves.

³⁰ Nő, 57 éves.

Jövőkép

A beszélgetések során minden megkérdezettnek volt véleménye a település jövőjét illetően. Függetlenül a beszélgetőtárs életkorától, nemétől, nemzetiségétől, vallásától, ezek a víziók egyöntetűen (98%) negatív jövőt vázoltak.

„Körülbelül sejtem, mi fog történni Vajdán tíz éven belül. A munkalehetőség abszolúte megszűnik, aki teheti, az elmegy, ahogy már el is kezdődik az elvándorlás. A gyerekek kihalnak szép lassacskán, rengeteg cigánygyerek születik, ami az iskolának kevés, de a falunak sok.” (férfi, 40 éves)

A kistalvas térségek, de kiemelten krasznokvajdai régió általános problémája, az előregedés, a falvak kiüresedése, a szlőmfolyamatok visszafordíthatatlan elindulása itt is jelentkezett. Annak ellenére így van, hogy a folyamat térségi összehasonlításában ma is Krasznokvajda áll a legjobb pozícióban.

„Ebben a faluban már elfogyásról van szó, nem változásról. Egynéhány özvegyasszony van itt, meg van itt vagy két vénlegény, meg van itt vagy három cigánycsalád. Hát mán ki van itt?” (férfi, 81 éves)

A jövőben bizó kisebbség a turizmusban, az ökológiai gazdálkodásban, a falusi vendéglátásban látott lehetőséget. Többen említették viszont, hogy „annyira azért nem látványos Vajda, mennek a turisták Szanticskára”.³¹

„Már itt az van, hogy megveszik a házat és nyaralónak jönnek ki. Már megszerezik is a gyümölcsös. És ha egy falu előregedik, akkor az árt a gyerekeknek.” (nő, 55 éves)

Az egyedül élő öregek mindegyike beletörődő lemondással beszélt az elkövetkezendőkről, többen említették, hogy az elmúlás, legyen az akár egy település megszűnése, a természet örökös körforgásának része, semmi bánivaló nincs benne.

„Ennek a falunak semmi a jövője. Azt mondták az öregek, hogy régen erre végig erdő volt. Senki nem fog erre lakni. Erdő lesz itt megint...” (férfi, 81 éves).

BIBLIOGRÁFIA

R. NAGY 2011

R. NAGY József: *Életmód a Tornai-medencében*. Miskolc, Aldebaran, 2011.

KSH 2013

2011. évi népszámlálás. 3. Területi adatok. 3.5 Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Felelős kiadó Dr. VUKOVICH Gabriella. Miskolc, KSH, 2013.

³¹ Férfi, 40 éves.

TÓGÁBÓL A SZÓSZÉKRE

PROZOPOGRÁFIAI MEGFONTOLÁSOK EGY PRESTATISZTIKUS KORSZAKRA VONATKOZÓ VIZSGÁLATHOZ

UGRAI JÁNOS

Hogy egy jól körülhatárolható társadalmi csoport (esetleg réteg) makroszintű jellemzőihez közelebb jussunk, olyan módszerek alkalmazására van szükség, amelyek révén képesek leszünk bizonyos törvényszerűségek felfedezésére, általánosítások megfogalmazására, miközben az egyediben, a kivételesben rejlő lehetőségeket sem veszítjük szem elől. A prozopográfiai jellegű eljárások kutatásba való beemelése a társadalomtörténeti vizsgálódás számára épp azt teszi lehetővé, hogy a mindennapi életet leíró tényezőket tágabb összefüggésbe helyezhessük. S egyúttal ezzel ellentétes irányba mozogva a nagy köztörténeti trendeket, korszakokat, gazdasági-társadalmi fordulópontokat a kiválasztott csoport szintjére leszállítva, egy átláthatóbb keresztmetszeten elemezzük.¹ Mindehhez ideális esetben rengeteg adat áll a kutató rendelkezésére. A kiválasztott társadalmi csoport minden egyes tagjának életútját (vagy esetleg az életút kiválasztott szakaszát) azonos szempontok szerint felvett s ezáltal az összehasonlítást biztosító adatok, adatsorok övezik. Ezáltal az egyes személy s a személyek teljes csoportja szinte a bölcsőtől a sírig követhetővé válik, s a kutatónak módja nyílik tipikus és atipikus életutak elkülönítésére, jellemző motívumok beazonosítására – s számos változó mérlegelésével ezek értelmezésére, magyarázatára is.

Ennek megfelelően a prozopográfiai eljárás olyan társadalomtörténeti és szociológiai módszer, amely döntően akkor használható, ha van elegendő adat a kiválasztottakról. Nem véletlenül korlátozódik az alkalmazása a 20. századi (esetleg a kései 19. századi) folyamatok elemzésére. Erre az időszakra vonatkozóan, az adathalmazokat tartalmazó vagy ilyen adabázisok elkészülését lehetővé tevő nyomtatott elsődleges forrásoknak (statisztikai adatsorok, tiszti címtárak, népszámlálási adatok, adóösszeírások, vagyoni és hagyatéki kimutatások, következetesen vezetett anyakönyvek, iskolai okmányok, egyleti és közgyűjteményi kimutatások, személyekről szóló kézikönyvek, munkahelyi akták stb-stb.) köszönhetően nyommonkövethetővé válik egy-egy ember s így az emberek bizonyos csoportjának az élete. Túlozva és a nagy katalizmák iratpusztításával ezúttal nem foglalkozva úgy fogalmazhatunk, hogy a 20. század kutatóját pusztán az energiája határolja be egy-egy prozopografikus vizsgálat adatkörének meghatározásakor. Persze ez a helyzet sem irigylésre méltó, hiszen a teljes nagyságában kezelhetetlen forrásbőség különösen nagy körültekintést követel meg a kutatótól a megkerülhetetlen adatszűrés módszertanának kidolgozásakor.

---

¹ A prozopográfia módszertanáról: KOVÁCS I. 2007.

Prozopográfia a prestatisztikus korszakról

A hazai kísérletekből is egyértelműen kitűnik, hogy a modern kori társadalomtörténeti kutatásokat hatékonyan segíti a prozopográfiai módszer alkalmazása.² A vonzó lehetőség azonban olyan, hozzánk hasonló helyzetben lévő kutatókat is elgondolkodtat, akik a nagy statisztikai adattermelés előtti időket vizsgálják.³ Kérdés, hogy lehetséges-e a prozopográfiai eszköztár elemeinek felhasználása akkor, amikor a módszer legfontosabb feltételei részlegesen hiányoznak. Jóllehet, nem állítható, hogy a 19. század közepéig semmilyen nagy, sokakra kiterjedő, egységes szempontok szerint készült összeírás nem készült, az azonban többnyire igaz, hogy az itt-ott fellelhető nagy forráscsoportok vagy adatbázisok egy-egy társadalmi csoport vagy réteg mozgásának a követésére nem alkalmasak. Így leginkább mindössze a történeti irodalom archontológia-termése kínál lehetőséget arra, hogy egy-egy személy pályájára, emelkedésére, illetve a személyek csoportjának általános jellemzőire vonatkozóan megállapításokat tehessünk.⁴

Némileg szerencsésebb a helyzet az egyházi intézmények tisztviselőivel kapcsolatban. Az egyház hagyományosan komoly írásbeli ténykedést kifejtő, erősen hierarchizált és bürokratizált szervezatként a világi hatóságoktól nagyobb arányban és sokkal régebbi századokra visszanyúlóan megőrizte megbízottainak névsorát. Egyrészt itt is lehetőség kínálkozik az archontológiai kutatásokra, amelyek az adott egyházigazgatási egység főbb tisztviselőinek az összegyűjtésére vállalkoznak.⁵ Másrészt fontos lehetőség, hogy már a prestatisztikus korszakból összegyűjthetők a gyülekezeti névsorok – szerencsés esetben nemcsak a papok, hanem a tanítók nevével, szolgálati idejével együtt.⁶ És ha ezek a gyülekezeti kimutatások kellő nagyságú időt átölelnek, akkor nemcsak egy pillanatképet sikerül rögzítenünk, hanem egy szakma képviselői pályájának egészéről is fogalmat nyerhetünk – az ilyen tisztviselői adattárak tehát segítenek abban, hogy a statikusból dinamikusba forduljanak ismereteink.

² Leginkább a KOVÁCS I. Gábor által vezetett kutatócsoport munkájára hivatkozhatunk. A projekt keretében a 20. századi hazai tudáselit összetételét vizsgálják többek között e módszertan alkalmazásával. E kutatás gyümölcse többek között: KOVÁCS I.–KENDE 2006; KOVÁCS I. 2008. Emellett újabban a magyarországi neveléstörténészek is intenzív érdeklődést mutatnak a lehetőség iránt: a korábban Karády Viktorral szoros kapcsolatban dolgozó Nagy Péter Tibor többekkel – köztük Karády mellett Bíró Zsuzsanna Hannával, Donáth Péterrel, Németh Andrással – a 20. század első felének tanárait, illetve neveléstudományi kutatóira és a pedagógiai szakmai közélet szereplőire fókuszál. Erről szólt a X. Országos Neveléstudományi Konferencián az érintettek közös előadása.

³ A jelenleg folyó kutatások közül elsősorban Sasfi Csaba nyugat-dunántúli, oktatás- és társadalomtörténeti megközelítéseket kombináló, valamint Tóth Árpád pozsonyi vizsgálatát emelhetjük ki. Személyes közlésük szerint mindkettejükre igaz az, hogy évtizedes felkészülést, előtanulmányokat követően jutottak ilyen jellegű kérdésfelvetésre. Sasfi Csaba vonatkozó munkái az utóbbi időből: SASFI 2006; SASFI 2008. Tóth Árpád pozsony kutatásaiból: TÓTH 2009.

⁴ Az archontológia régóta kedvelt műfaj. A világi tisztviselők kutatásait bőséges hivatkozási apparátussal átfogóan bemutatja: HAVASSY 1987.

⁵ Fontos egyházi archontológia például: KOLLÁNYI 1900; KÖBLÖS 1987; BALOGH–GERGELY 1996. (A kötet bőséges irodalomjegyzéket tartalmaz, amely további adattárak, archontológiák felkutatását is elősegíti.)

⁶ Erre kitűnő példa újabban a pápai református tudományos gyűjtemény munkatársainak tevékenysége: KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009.

Azonban ha a lelkészi (tanítói) adattár az egyetlen megbízható, egységes, sokakra (majdnem mindenkire) kiterjedő adatbázisunk, akkor még mindig nagy a veszélye annak, hogy információink üresek maradnak. Hiába tudjuk akár 10–20 vagy még több lelkész szolgálati állomásait sorrendbe helyezni, a helyváltoztatás értelmezésére pusztán ezáltal nem nyílik mód. Ahhoz természetesen egyrészt intenzív egyház- és helyi társadalomtörténeti vizsgálatokra van szükség, másrészt pedig további olyan nagy tömegben, többé-kevésbé egységesen rendelkezésre álló adathalmazra, amelyekhez viszonyíthatóak az egyéni pályákban bekövetkező fordulatok, változások. Kérdéses azonban, hogy a nagy irattermelő 19–20. századot megelőzően lehetséges-e egyidejűleg, párhuzamosan sok lelkész pályjáról, életéről helyi szinten forrásokat találni. Valószínű, hogy e megközelítésmód kapcsán meg kell elégednünk a kivételesen szerencsés forrásadottságokat kihasználó esettanulmányokkal. Kérdéses ugyanakkor az is, hogy az egyébként sok mindent dokumentáló egyházi bürokráciában születtek-e, s ha igen, fennmaradtak-e olyan egységes összeírások (akár az évi vizitációkkal összefüggésben, akár bármilyen rendkívüli akció keretében), amelyek lehetővé teszik egyszerre többek életének, jövedelmének, vagyoni helyzetének, erkölcsi és hivatali megítélésének stb. az összehasonlító elemzését.

Ilyen helyzetben különösen felértékelődnek a tanulmányokkal és a pályakezdés körülményeivel kapcsolatos kérdések. A prozopográfiai alapú társadalomtörténetírás egyébként is intenzíven érdeklődik a kiválasztott csoport (réteg) tagjainak iskolázatása iránt, de az oktatástörténeti megközelítés a prestatisztikus korszakban még fontosabb szerepet játszik. Természetesen egyébként is fontos a későbbi szakmai pálya alakulása szempontjából, hogy ki hol, meddig és milyen eredménnyel tanult, s hogy iskolázásának jellemzői milyen összefüggésbe hozhatók a későbbi sors alakulásával. De korszakunkban az iskolai anyagok, osztálynaplók nem pusztán a pályakezdés éveinek rekonstruálására alkalmasak, hanem olyan információk szerzésére is, amelyek máshonnan – megfelelő forrás hiányában – kevéssé biztosan nyerhetők. Így például a matrikulákból és egyéb kiegészítő forrásokból (pl. vizsgajegyzékek, ösztöndíjas névsorok, a bentlakással támogatottak listája, az iskolát támogató szülők és pártfogók felajánlásai stb.) szerezhethetünk megbízható adatot a család társadalmi pozíciójára, a – legalábbis az iskolai oktatásban szintén részesített – testvérek számára, az esetleges anyagi nehézségekre, a családnak az iskolázáshoz, a kultúrához való viszonyulására vonatkozóan. Ezek természetesen sokszor csak rejtve megbúvó, nehezen s különösen nem tömegesen fellelhető utalások, amelyeket azonban szisztematikusan gyűjtve mégiscsak felhasználhatunk, s esetenként akár statisztikai megközelítésben, kvantitatív alapon is értelmezhetünk. Az iskola tehát megítélésünk szerint más társadalmi alrendszerknél, más szektoroknál valamivel – legalább két-három emberöltővel – hamarabb, a prestatisztikus korszak végén alkalmassá válik arra, hogy prozopográfiai jellegű vizsgálatokat végezve is közelebb jussunk bizonyos jelenségek beazonosításához és megmagyarázásához.⁷

⁷ Nem véletlen, hogy szintén a 19. század első felére vonatkozóan vizsgálódik az iskolázás kérdésében Sasfi Csaba.

Tógából a szószékre – sárospataki kísérletünk keretei és főbb kérdései

E megfontolások alapján, közel tíz évnyi előkészületeket követően vállalkozunk arra, hogy a Sárospataki Református Kollégium tanulóinak társadalomtörténeti jellegzetességeiről, tanulmányi előrehaladásuk és iskolai jelenlétük csoportjellemzőiről tudjunk meg minél többet. S mivel ezt a kutatásunkat még mindig csak egyfajta kiindulópontjául szánjuk egy későbbi összetett vizsgálatnak, fontos kitételként hangsúlyozzuk, hogy az általános tendenciák és motívumok feltérképezése mellett elsősorban a későbbiekben lelkészként, esetleg tanítóként alkalmazott, leendő egyházi tisztviselők iskolai pályafutására vagyunk kíváncsiak. Csak ezzel az utóbbi szűkítő szemponttal reméljük elkerülni azt a csapdát, hogy az iskola valamelyik évfolyamából egyszer csak kilépett ifjak korlátlan és ellenőrizhetetlen mennyiségben, mindörökké eltűnnek a szemünk elől.⁸

A lelkésszé válás iskolai feltételeinek vizsgálatát szerencsésen elősegíti az a tény, hogy a korszakban a hazai református egyházszerveződés egy meglehetősen zárt logikát követett. Az ún. partikularendszer és a felülről építkező iskolarendszer révén az egy-egy anyaiskolához (esetünkben főleg a debreceni és a sárospataki kollégiumhoz) kötődő kisebb iskolák és rajtuk keresztül a gyülekezetek masszívan az adott iskolaközponthoz kötődtek. Így az egyes tanuló, valamint a tanítók és a lelkészek szintjén is ritka volt a partikulahatárok átlépése. E többek által leírt és bizonyított jelenség révén nem kell foglalkoznunk azzal az eshetőséggel, miszerint valaki pályája felét az egyik, majd a másik felét különböző kollégiumban végezte volna, vagy hogy Patakról távozó öregdeákként egész életében például a Hajdúságban vagy a szintén a debreceni iskolaövezetbe tartozó Kunságban helyezkedett volna el.⁹ Természetesen egy-egy ilyen eset nem zárható ki, de e kivételekről semmiképpen nem feltételezhető, hogy bármilyen módon felülírják az általános tendenciákat és szabályokat. Mindezek alapján nagyjából a Tiszáninneni Református Egyházkerület határain belül maradhatunk a vizsgálódások során – hozzávéve néhány, a tiszántúli szuperintendenciához sorolt, ugyanakkor a pataki kollégium befolyási övezetében maradt szabolcsi, szatmári és beregi gyülekezetet.

Valamivel bonyolultabb a dunántúli partikulák esete. A pápai kollégium csak a 18. század legvégén nyerte vissza a korábbi hanyattatások és üldöztetések során elveszített anyaiskolai státusát, sőt továbbra is élénken élt a kortársak körében, hogy nem teljes körű, országos anyaiskola. Emellett a debreceni és a pataki kollégiumok is ragaszkodtak dunántúli érdekeltségeikhez – legyen szó akár partikulákról (tehát az anyaiskola tantervét követő és onnan rendszeresen tanítót fogadó kisiskoláról), akár legációk helyéről (tehát ünnepi gyűjtések idején adományokért kiküldött követet

⁸ A lelkésszé válókra koncentrált, folyamatosan szűkülő keresztmetszet az egyik legfőbb különbség Sasfi Csaba fentebb hivatkozott kutatásához képest. Sasfi egy térség több középiskolai diákságát vizsgálja, majd pedig városi, megyei és nem utolsósorban egyházi források, címtárak, adatbázisok felkutatásával igyekszik rábukkanni a „diákjaira”. Ennél mi eredetileg is zártabb kereteket képzelünk el a kutatásunknak. Ennek persze nemcsak előnyei, hanem hátrányai is vannak, hiszen minden óvintézkedés ellenére megeshet, hogy a diákság bizonyos (10% körüli) hányadára koncentrálnak nem személyek, hanem fontos jelenségek sikkadnak el a szemünk előtt.

⁹ Például: BARCSA 1905; KÖDÖBÖCZ 1986, 50–57; DANKÓ 1988; RÁCZ 1995, 171–188.

az adott kollégiumból fogadó gyülekezetről). Emiatt mégsem teljesen zárt az a földrajzi tér, amivel számolnunk kell. Igaz, eddigi tapasztalataink alapján Patakról a Dunántúlra és fordítva sem feltételezhetünk tömeges mennyiségű mozgást.¹⁰

A földrajzi keretek meghatározásánál nehezebb feladatnak tűnik a kronológiai sarokkövek megállapítása. Eddigi kutatásaink során a pataki kollégium 1793–1830 közötti történetével foglalkoztunk behatóan, miközben időnként kitértünk a határokat az 1781–1830 közötti időszakra. A türelmi rendelet magától értetődő szimbolikus határt kínál, s lényegében ugyanez mondható el a reformkor kezdetéről, a hazai polgárosodás egyik fontos dátumáról, 1830-ról is. Hogy az utóbbival kapcsolatos közpolitikai kételyeket nem mérlegeltük különösebben alaposan, az annak köszönhető, hogy 1830 a pataki kollégiumban is valami fontosnak a záródátuma. 1793–1830 között tevékenykedett ugyanis az egyik legjelentősebb, a kortársak körében a legelismertebb pataki professzor, Kövy Sándor jogtanár. Számos módszertani újítása, valamint az általa vezetett, országszerte híressé vált jogi akadémia révén Kövy neve összefonódott a „pataki reformkorral”, amelynek eredményeként többek között a Bodrog partján tanítottak az országban először középfokon és az akadémiai tagozaton egyaránt magyarul. Jóllehet az igazi reformkort megelőző egyes politikai, társadalmi és kulturális törekvések nem feltétlenül Kövynek köszönhetően jelentek az iskolában, az időbeli egybeesés feltűnő – néhány évvel Patakra érkezését követően, 1796-ban lépett életbe először egy reformterv, majd 1830 körül szorultak vissza viszonylag hosszú időre a modern törekvések képviselői.

Ugyanakkor be kellett látnunk, hogy a forrásadottságok sajátosságai miatt a tanulmányi pályák szabályszerűségeit módosított időkeretek között tudjuk csak vizsgálni. Hiába állnak rendelkezésre egyes forrásaink már az 1780-as évektől, az igazán fontos tanulói névsorok (a mai osztálynaplóhoz hasonló félévi évfolyamlisták és a vizsgajegyzékek) csak a 19. század második évtizedétől lelhetőek fel többé-kevésbé hiánytalanul. Sőt az első kísérleteknél azt kellett tapasztalunk, hogy akár egy-két apróbbnak tűnő hiányosság is állhat egymással olyan kapcsolatban, hogy az aztán erősen kétségessé tegye a meglévő nagy számú névsor értékét. Hiszen ha véletlenül két egymást követő évben hiányzik a kiválasztott csoportnak a névsora, akkor az azt jelentheti, hogy egymás után két esztendőről nem tudunk semmit, s így a szemünk elől eltűnő diákok a három ominózus tanév bármelyikének a végén kiléphettek a kollégiumból. Ilyen esetben az sem vigasztalja a kutatót, ha azt látja, hogy az adott két tanévben egyetlen másik évfolyam névsora sem hiányzik.¹¹

Ily módon az 1810-es évekre kellett emelnünk a vizsgálat alsó időhatárát – ennél korábbi esztendőkre csak egy-két kivételes, alább még bemutatandó forrás segítségével tekinthetünk a teljesség igénye nélkül. A záródátumot egyelőre az 1820-as évek végében határoztuk meg, tehát időben nem léptünk túl az eredetileg feltárt kereteken. Ugyanakkor tanulmányunk végén még szólunk róla, hogy nem zárjuk ki vizsgálatunk egy-két évtizeddel későbbi megismétlésének a lehetőségét.

¹⁰ A pataki kollégium partikulahálózatának kiterjedéséről és földrajzi jellemzőiről: UGRAI 2010, 72–84. A patakiak dunántúli jelenlétéről továbbá: UGRAI 2010b.

¹¹ A problémáról és az ezzel együtt lehetséges értelmezési keretéről: UGRAI 2011.

Így egyelőre azokról tudunk képet nyerni, akik az 1810-es években kezdték gimnáziumi tanulmányaikat, tehát nagyjából 1800-1810 között születtek, mai ismereteink szerint 27–35 évesen lelkésszé szenteltettek, s ha teljes életkort éltek meg, akkor szerencsés esetben a dualizmus korában, de mindenképpen a szabadságharc után haltak meg. Ez egyben azt is jelenti, hogy a teljes életpályát befutó, idős kort elérők már a nagyarányú irattermelés korszakának a kezdetén távoztak az élők sorából, s így talán okkal remélhetjük, hogy elődeiknél jóval nagyobb arányban maradtak fenn utánuk hagyatéki iratok éppúgy, mint a helyi lapokban részletező méltatások, nekrológok.

Fontos kérdés, hogy mire vagyunk kíváncsiak a lelkésszé váltak iskolázása kapcsán. Alapvetően három pontba sorolva foglalhatjuk össze főbb kérdéseinket, az általunk megfogalmazhatónak és feloldhatónak tartott problémákat. Egyrészt azt szeretnénk meghatározni, hogy mennyire volt a korabeli tanulmányi pálya szabályszerű. Egészen bizonyos, hogy a polgárosodás előtti időszakban az iskolázottság más feltételekhez kötődő s más társadalmi értékítéletet lehetővé tevő fogalom volt, mint a tankötelezettség bevezetése után vagy különösen a szekunder szektor expandálódását követően. A 19. század elején még mindig nagy értéknek számított akár két-három gimnáziumi esztendő elvégzése is, így az idejekorán kilépők, tanulmányaikat félbehagyók távozása nem számított elítélendő lemorzsolódásnak vagy kibukásnak.¹² Ehhez kapcsolódott, hogy az oktatási rendszer egyik alapfeltételének a kialakulása előtt, nevezetesen az egyes iskolafokokozatok és az egyes évfolyamok-osztályok különböző iskolában való teljesítésének a szabályozását megelőzően a lehető legkülönbözőbb időben, akár tanév közben is csatlakozhatott egy-egy diák a kollégium valamelyik csoportjához. A tanulmányi előzmények mérlegelésére, beszámítására vonatkozóan igen kevés információval rendelkezünk.¹³ Ennek megfelelően azt feltételezzük, hogy inkább csak informális eljárás során tisztázták egy újonnan jelentkezőnek a valamelyik classisba való besorolását. Így viszont csak az látható az egyes évfolyamok létszám-kimutatásaiból, hogy helyenként nagy mértékben, évről évre akár ellentétes irányban is nagy kilengéseket produkálva ingadozott az együtt tanulók száma. Ilyen körülmények között lényegében semmit nem tudunk arról, hogy milyen tanulási-iskolázási stratégiák különböztethetők meg, s hogy egy-egy térségben milyen hosszú tanulmányi pálya mennyire tekinthető szokványosnak vagy kivételesnek. Mivel a lelkésszé váló ifjak iskolázását csak akkor tudjuk megnyugtató módon tisztázni, ha időnként egész tanulócsoporthoz részeként vizsgáljuk őket, kutatásunk mindenképpen fontos adalékokkal szolgálhat annak megválaszolására, hogy adott helyen és adott időben milyen belső mozgások jellemezték a kollégiumi diákság egészét.

E lényeges intézmény- és neveléstörténeti aspektusokat, valamint az iskolázás társadalomtörténeti megközelítését érintő, összetett probléma mellett elkülöníthető egy tágabb értelemben vett művelődéstörténeti és egyben hivatástörténeti kérdéskör.

¹² SASFI 2008, 163–166.

¹³ Valójában sem sárospataki levéltári kutatásaink során, sem pedig az egyéb intézményeket elemző szakirodalomban nem találtunk erre még utalást, választörédéket sem.

Közismert, hogy a református lelkészképzés a korszakban nem korlátozódott a kollégiumi tanulmányokra. Az ideális lelkészjelölt miután teljesítette a(z) – eddigi ismereteink szerint – legalább nyolc, de inkább kilencéves akadémiai tanulmányait, általában két-három évig rectori, tanítói megbízást vállalt a kollégium valamelyik partikulájában. Itt a lelkész alárendeltjeként olyan juttatásokat kapott, amelyből az eredeti elképzelések szerint kellő pénzmennyiséget tehetett félre külföldi tanulmányaira. Lelkészi hivatásra való felkészülését aztán ez a külföldi néhány év, a peregrináció koronázta meg, ezáltal válhatott méltó várományosává valamelyik gyülekezet lelkészi megbízatásának. Azt korábban is tudtuk, hogy ez az ideális tanulmányi pályafutás sokszor nem érvényesült, s sokan úgy lettek prédikátorok, hogy valamelyik feltételt nem vagy nem az eredeti elképzelések szerint teljesítették.¹⁴ De az arányokról, a valóságban érvényesülő trendekről vonatkozóan csak e prozopográfiai jellegű kísérletek segítségével nyerhetünk képet.

Végül az egyháznak mint összetett szervezetnek a belső mechanizmusát, annak jellemzőit megvilágító kérdéseket hangsúlyozunk. Lelkészhiánnyal küzdött-e az egyházkerület – s ha igen, akkor milyen eszközökkel gyorsította a lelkészi pályára készülést? Vagy ellenkezőleg: ha túlkínálattal birkóztak meg, akkor milyen eszközök lassították az egyének érvényesülését, illetve miként igyekeztek szelektálni a jelentkezők között? Tudjuk, hogy a legkritikább esetben volt egyenes az út az iskola-padból (akár a külföldi egyetemi széksorokból is) a szószékre. Az esetek többségében ugyanis elteltek bizonyos átmeneti esztendőök, amikor az illető lelkészjelölt részfizetésű káplánként, helyettesként, netán munkanélküliként várakozott első igazán komoly feladatára.¹⁵ Milyen gyakori volt ez a várakoztatás? S ezek a zökkenők, várakozással és nélkülözéssel teli esztendőök összefüggnek-e a tanulmányi eredményekkel, a kollégiumi vargabetűkkel?

Forrásaink

Ahhoz, hogy meg tudjuk határozni a névsorokban százával-ezrével sorjázó nevek közül a számunkra fontosakat, tudnunk kell, hogy kik voltak az adott korszakban a gyülekezetek lelkészei. S mivel erről semmilyen megbízható és könnyen használható adatbázis nem tudósított, eredeti terveink megvalósítását hat-hét esztendőre el kellett halasztanunk. Ezalatt az idő alatt összeállítottuk a Tiszáninneri Református Egyházkerület gyülekezetenkénti lelkészi névsorát (a kezdetektől a millenniumig). S bár az ellenőrzés fázisa még hátravan, ezenkívül pedig a kezdeti századok hiányzó adatait igyekszünk még kiegészíteni, a publikációra részlegesen érett adattár a korszakunkra vonatkozóan csaknem teljes körűen használható. Az adattár közel 350 gyülekezet lelkészeit tartalmazza a szolgálati idő feltüntetésével. Mivel részletes név- és helymutatót is készítettünk, a névazonosságból, illetve az ugyanazon név eltérő írásmódjából adódó módszertani problémákat nagyrészt kiküszöböltük. Ily módon egy-egy

¹⁴ UGRAI 2003.

¹⁵ Ezt igazolják első kísérletünk eredményei: UGRAI 2007.

név után keresve egészen egyszerűen eldönthető, hogy az illető szolgált-e, és ha igen, mely gyülekezetekben szolgált prédikátorként.¹⁶

Hasonlóan a „kimeneti oldalt” erősítő készítettük el az abaúji egyházmegye 1800–1856 közötti tanítói névsorát. Sajnos csak ennek az egy tractusnak a vizitációs jegyzőkönyvei használhatóak ebből a szempontból, a többi esperességben vagy egyáltalán nem, vagy csak igen szórványosan tüntették fel az oskolamester nevét. (Évről évre nyomon követhető adatok híján pedig a mi szempontunkból nincs értelme az adatbázisnak, hiszen így épp a változás, a mozgás rekonstruálhatatlan.) Mindenesetre a legnagyobb egyházmegye volt az abaúji, így talán hasznos kiegészítő adattárnak fog bizonyulni összeállításunk. (A kezdődatumot főleg a forrásadottságok indokolják. Ugyanakkor 1799-ben jelentősen módosították az egyházkerületen belüli igazgatási határokat, s ez szerencsés, a döntésünket alátámasztó egybeesés. Egyelőre azért zártuk 1856-tal az egyébként meglehetősen fáradságos adatgyűjtést, mert 1857-ben önállósult a sárospataki tanítóképzés, s ennek a tanítói alkalmazásban bekövetkező elméleti és gyakorlati következményei egyelőre részleteiben tisztázatlanok.)

1781-től rendszeresen feljegyezték a kollégiumból kilépő tógátusok nevét, távozásuk dátumát és szándékát.¹⁷ Az egészen az 1860-as évek elejéig vezetett napló annak ellenére értékes forrásunk, hogy bizonyos alapvető kérdésekre alapos vizsgálat után sem tudunk válaszolni. A napló ugyanis közel sem teljes. Más adatbázisokkal való összevetés, illetve már elvégzett, szisztematikus részvizsgálatok egyaránt arra engednek következtetni, hogy a forrás összeállítói valamilyen számunkra egyelőre ismeretlen rendezőelv alapján megszürték a távozókat. Egészen biztos tehát, hogy a jegyzék nem teljes körű, s nem minden később lelkésszé lett akadémiai tagozatos ifjúról szerzünk belőle információt. Ennek ellenére évről évre bőséges névjegyzék tárul elénk a napló olvasásakor, s ez akkor is fontos segédeszközzé avatja, ha teljessége iránt nem táplálhatunk illúziókat. A forrást sajtó alá rendeztük, és egyelőre az interneten publikáltuk.¹⁸

1807–1808-ban közel kétszáz lelkész azonos kérdőív alapján készítette el önéletrajzi nyilatkozatát. Születési és tanulmányi adatai mellett mindegyikőjüknek pontosan fel kellett tüntetniük azt, hogy különböző beosztásban mikor hol, mely gyülekezetet szolgálták. A páratlanul értékes forrás az egyházkerület felére terjedt ki, azaz a felső-borsodi, gömöri, tornai, abaúji és az alsó-zempléni lelkészek múltjáról biztosít egészen jól használható áttekintést. Ennek a forrásegyüttesnek a felhasználása egészen sokrétű lehet, s nemcsak a tanulmányokra, hanem a szolgálat egészére kiterjedően fontos megállapításokat tesz lehetővé.¹⁹

¹⁶ A „félkész” adatbázist évekkal ezelőtt, 2005-ben az internet nyilvánossága elé tártuk, majd 2007-ben javítva, bővítve újra publikáltuk. Az újabb javított, bővített változat 2013 végén kerül fel a világhálóra. Terveink szerint a kéziratot 2015-ben zárjuk le: UGRAI 2007b.

¹⁷ *Protocollum Schola Valedicentium*. Tiszánineni Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára K. a. I. 21.

¹⁸ UGRAI 2012.

¹⁹ A nyilatkozatokat megjelentettük: UGRAI 2004. Ezenkívül az iskoláztatásról szóló adatokat elemeztük: UGRAI 2003.

Ezenkívül kisebb megszakításoktól, egy-egy esztendő lyukaktól eltekintve rendelkezünk a neoprocedensek, azaz az újonnan felszentelt lelkészek, továbbá a kollégiumi diák-főtisztviselők (senior, contrascriba, bibliothecarius) névsorával, valamint könnyen összeállítható az egyházkerületi és egyházmegyei főtisztviselők (püspökök és esperesek, kerületi, illetve megyei jegyzők) névsora. És nem feledkezhetünk meg a másik végletről, a deficiensek állományáról. Hiszen az életük végén egyházi segélyezésre szorult lelkészek (vagy hozzátartozóik) éppen hogy a nem sikeres pályájuk miatt számíthatnak a figyelmünkre. Ezek a jegyzékek azzal kecsegtetnek, hogy kialakíthatóak lesznek a lelkészeknek olyan – valami miatt összetartozó – körei, amelyekben teljességre törően lehet vizsgálni a csoportjellemzőket.

Fontos, egyelőre számunkra eldönthetetlen kérdés, hogy milyen eredménnyel használhatjuk a peregrinációs jegyzékeket. A 19. század végétől a 20. század első harmadáig időről időre jelentek meg kisebb-nagyobb forrás- és adatközlések (pl. Révész Kálmán, Tóth Endre, Zoványi Jenő tollából), újabban pedig a Szögi László szerkesztette nagyszabású, közel 20 kötetre kiterjedő peregrinációs sorozat révén elvileg bőségesen állnak rendelkezésünkre adatok. Jelenleg, az anyaggyűjtés kezdeti fázisában azonban minden jel arra mutat, hogy nem fogjuk tudni a peregrinációban részt vett pataki diákok körét olyan határozottan és megnyugtatóan elkülöníteni, ami ahhoz kellene, hogy megállapítsuk, mik a legfőbb különbségek az ő és a peregrinációban nem résztvevők pályakezdése vagy pályája között. Egyelőre az adatpusztulás, -vesztés nagy mértéke miatt az tűnik inkább valószínűnek, hogy a peregrinációs dokumentumokban nyomot hagyott fiatalokról valamivel többet tudunk meg – de más kiegészítő és egészen megbízható forrás hiányában a peregrináció mértékét sem leszünk képesek meghatározni.²⁰

***

Hasonlóan a többi hazai kutatási kísérlethez, évtizedes előkészületek után adódott lehetőségünk immár a sárospataki kollégiumban végzetek egy csoportjára vonatkozóan is egy összetett társadalomtörténeti elemzésre. A nagy irattermelő időket egy generációval megelőző, néhány évtizeddel korábbi korszakot megcélzó kutatás talán sikerrel győzi le az adatokat tömegesen tartalmazó források eredetileg fennálló hiányát. Persze az űr betöltése nem lehet maradéktalan. Számos kérdés tisztázatlan marad, illetve eleve fel sem vethető annak megfelelően, hogy az ahhoz szükséges adatok mennyisége elégtelen. Ugyanakkor azt reméljük, hogy a problémakör kellő szűkítésével áthidalhatók a levéltári hiányosságok, eközben pedig árnyalt képet alakíthatunk ki az elsők között professzióvá vált lelkészi hivatás társadalomtörténeti jellemzőiről.

---

²⁰ Emiatt is egészen kiemelkedő a közel 200 lelkészi önéletrajzi nyilatkozat jelentősége.

BIBLIOGRÁFIA

- BALOGH–GERGELY 1996
BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. Budapest, Adattár, 1996.
- BARCSA 1905
BARCSA János: *A debreceni kollégium és partikulái*. Debrecen, 1905.
- DANKÓ 1988
DANKÓ Imre: A kollégium partikularendszere. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Főszerk.: Kocsis Elemér, Debrecen, 1988, 776–810.
- HAVASSY 1987
HAVASSY Péter: A magyar világi archontológiáról. Historiográfiai és bibliográfiai áttekintés. *Levéltári Szemle* 2. 1987, 27–46.
- KOLLÁNYI 1900
KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok, 1000–1900*. Esztergom, 1900.
- KOVÁCS I.–KENDE 2006
KOVÁCS I. Gábor–KENDE Gábor: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Szerk.: Kövér György, Budapest, 2006, 417–508.
- KOVÁCS I. 2007
KOVÁCS I. Gábor: Protopográfiai források és módszerek felhasználása a magyar társadalomtörténetben. *Acta Papensia* 1–2. 2007, 63–72.
- KOVÁCS I. 2008
KOVÁCS I. Gábor: Sáros megye nyelvi viszonyai 1880–1910. Előtanulmány a sárosi tanítókat bemutató 1895-ös szociológiai felmérés elemzéséhez. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk.: CZOCH Gábor–HORVÁTH Gergely Krisztián–POZSGAI Péter, Budapest, 2008, 304–336.
- KÖBLÖS 1987
KÖBLÖS József: *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája, 1458–1526*. Budapest, 1987.
- KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009
KÖBLÖS József–KRÁNITZ Zsolt (szerk.): *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*. I (1526–1760). Pápa, 2009.
- KÖDÖBÖCZ 1986
KÖDÖBÖCZ József: *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada*. Budapest, 1986.
- RÁCZ 1995
RÁCZ István: *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*. Debrecen, 1995.
- SASFI 2006
SASFI Csaba: Az oktatás társadalomtörténete. In: *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Szerk.: Kövér György, Budapest, 2006, 509–539.
- SASFI 2008
SASFI Csaba: A felsőbb iskolázottság térhódítása a késő rendi társadalomban. *Történelmi Szemle* 2. 2008, 163–194.
- TÓTH 2009
TÓTH Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, 2009.

UGRAI 2003

UGRAI János: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai. Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1808-ból. *Magyar Pedagógia* 103/2. 2003, 211–228.

UGRAI 2004

UGRAI János (kiad.): „Kis világnak világos kis tüköre”. *Református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*. Debrecen, 2004.

UGRAI 2007

UGRAI János: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. *Korall* 8/30. 2007. 158–181.

UGRAI 2007b

UGRAI János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig*. Adattár. Sárospatak–Tiszaújváros, 2007.

www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tizsaninnen.pdf (2015. 02. 20).

UGRAI 2010

UGRAI János: *A pallérozatlanság ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán*. Budapest, 2010.

UGRAI 2010b

UGRAI János: A Sárospataki Református Kollégium dunántúli partikula-kapcsolatai a XVIII–XIX. században. *Acta Papensia* 1–2. 2010, 101–113.

UGRAI 2011

UGRAI JÁNOS: Vargabetűk az iskolában. A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről. *Korall* 12/46. 2011, 87–113.

UGRAI 2012

UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok, 1781–1873*. Tiszaújváros, 2012.

www.patakarchiv.hu/wa_files/diaknevsor_patak.pdf (2015. 02. 20).

EXAMEN ANATOMICUM – BONCOLÁSI JEGYZŐKÖNYV DIÓSGYŐRBŐL, 1785*

GYULAI ÉVA

Benkő Sámuel (1743–1725) Borsod megye „rendes”, azaz hivatalos, fizetéses orvosa (*physicus ordinarius*), természettudós, a felvilágosodás kori magyar orvostörténet jól ismert alakja, számos tudományos mű szerzője, amelyek közül a legfontosabb az az orvosmeteorológiai sorozat, amelyet Borsod vármegyei és főként miskolci praxisának több mint 20 éves tapasztalatai alapján adott ki.

A borsodi főorvosról egyetlen portré ismert, amelyet a 20. század elején Miskolcon őriztek,¹ majd Pataki Jenő neves kolozsvári orvostörténész Magyary-Kossa Gyula orvosprofesszor segítségével 1930-ban Miskolcon talált meg² és közölt másolatban.³

Benkő Sámuel korabeli arcképe. PATAKI 1930, 300. és CSILLAG 1965, 1044. alapján

* Készült az OTKA támogatásával (K 100955)

¹ Benkő Sámuel [...] arcképe olajfestésben megvan Höke Lajos miskolci orvos birtokában. SZINNYEI 1891–1914. I. Benkő Sámuel-címszó

² [B]enkő Sámuel arcképére régen „vadászunk”. Szinnyei után annyit tudtunk, hogy Benkő olajba festett arcképe megvan Höke Lajos főorvos tulajdonában, aki pedig régen meghalt. Ismerős barátunkhoz fordultunk, az egykor Kolozsvárról elkerült Rimóczy József miskolci városi tanácshoz, aki a legnagyobb készséggel felkutatta a képet és lekötelező szívességgel közölte velünk, hogy az most egy özv. Gebauerné nevű úrasszony tulajdona, s ígérte, hogy lefotografáltatja s elküldi. Amde hiába vártuk. Vártunk egy fél évet, egy évet, vártunk két évet, ez időközben minduntalan kérve, sürgetve a kép megküldését. Sem képet, sem választ nem kaptunk. Hja, Miskolc nagyon messze esett Kolozsvártól, s az arra menő és jövő levelek sorsa bizonytalan. Ekkor aztán közöltük a kép hollétét Magyary-Kossa Gyula professzorral, az orvostörténet terén nagynevű, kitűnő barátunkkal, aki szintén kutatott a kép után, s neki sikerült összeköttetései révén az arckép másolatához jutni. PATAKI 1930 (Orvosi emlékeink) 314.

³ PATAKI 1930. (Benkő Sámuel) 300.

Benkő orvosmeteorológiai, orvostopográfiai munkásságának legelső darabját alig két évvel azután jelentette meg, hogy 1779-ben elnyerte Borsod vármegye orvosi tisztségét. Az 1782-ben Kassán kinyomtatott munka címe és tartalma szerint Miskolc latin nyelvű orvostörténeti helyrajza (*topographia historico-medica*),⁴ s valóban, a korabeli statisztikai-topográfiai irodalom szabályainak megfelelően, a város sokoldalú leírását, jellemzését tartalmazza, kiegészítve 5 meteorológiai (XX–XXVI.) és két orvostörténeti fejezettel: egyrészt az 1781-ben Miskolcon és környékén tapasztalt betegségek klasszifikációjával, másrészt a szerző 1780-ra és 1781-re vonatkozó orvostudományi megfigyeléseivel és az emberi belső szervek vizsgálata során szerzett tapasztalataival.⁵ Az 1782. évi kötet magyar fordításban is megjelent M. Kiss Júlia fordításában és Szabadfalvi József tanulmányával.⁶ Benkő Sámuel miskolci topográfiáját első, kassai megjelenése után több mint 35 évvel, 1818-ban ismét kiadták Miskolcon az akkori főorvos, Szathmáry József gondozásában, Szigethy József nyomdájában.⁷

Benkő Miskolc-topográfiájának orvostörténeti fejezeteiből kiderül, hogy a borsodi főorvos Miskolcra költözése után azonnal megkezdte – a meteorológiára és a medicinára vonatkozó – tudományos munkáját, előbb orvosi praxisának a régió betegségeire és azok gyógyítására vonatkozó tapasztalatainak feljegyzésével, majd orvosmeteorológiai vizsgálatokkal is. Ez utóbbiak már sokkal inkább a tudományos közvéleménynek szóltak, ezért ezeket már nem Kassán, hanem a korabeli természet- és élettudományok egyik európai központjában, Bécsben jelentette meg 1794-ben, több kötetben. A sorozat Bécsben kiadott latin és német nyelvű köteteinek a szerző az „*ephmerides*”, azaz a tudományos napló műfaji besorolást választotta, míg az 1782-ben Kassán, majd némi változtatással később Miskolcon is megjelent latin nyelvű dolgozatát topográfiának, azaz helyrajznak nevezte. Ez az orvostörténeti fejezeteket is tartalmazó topográfia képezte az alapját az orvosmeteorológiai naplók-nak.

A Bécsben megjelentetett sorozat első 5 kötete latin nyelvű, és az 1780 és 1793 között Borsodban, de főként Miskolcon tapasztalt olyan rendszeres orvosmeteorológiai feljegyzéseket (*Ephemerides meteorologico-medicae*) tartalmaz (a cím alapján), mint a barométer és a hőmérő által mért értékek, az uralkodó szélirányok fajtái és egyéb időjárási jelenségek, a tizenkilenc éves időjárási ciklusok, illetve ezek hatása egyrészt a természet három szublunáris országára (azaz az ásványokra, növényekre, állatokra) és az ún. kritikus páratlan és páros napokra, a növények és állatok életére, tulajdonságaikra, fejlődésükre és hanyatlásukra, másrészt a betegségekre; főként az emberek járványos és fertőző, helyi, szórványos, helyhez kötött, évenként fellépő betegségeire; az orvosmeteorológiai naplóban ezen kívül megjelennek a szerencsés és szerencsétlen születések, az említésre méltó törvényszéki orvosi esetek, a járványos

⁴ BENKŐ 1782.

⁵ XXIX. *Nosologia Anni 1781. ex morbis in oppido Miskoltz et pagis vicinis grassantibus depromta.* – XXX. *Observationes et Extispicinae Miskoltzini Annis 1780. 1781. adnotatae, medico-practicae.* BENKŐ 1782, 67., 69.

⁶ BENKŐ 1976.

⁷ BENKŐ 1818.

marhavészek, az érdeklődésre számot tartó állati és emberi betegségek története, patológia, terápiák és számos halott belső részeinek vizsgálata.⁸ A hosszú cím egyben Benkő vállalkozásának programját, sőt az orvosmeteorológia mint szaktudomány korabeli tárgykörét is megadja. Az első, 1794-ben megjelent 5 kötet 14 év különféle borsodi és miskolci adatait tartalmazza, ezt egészíti ki az ugyancsak Bécsben kiadott 6., ugyancsak latin nyelvű kötet, amely 1794-től 1801-ig folytatja a naplót. Érdekes, hogy az „új napló” címlapján a csillagászati-orvosi (*astronomico-medicae*) jelző szerepel, míg a belső címlapon már – a korábbi köteteknek megfelelően – orvosmeteorológiát (*meteorologico-medicae*) olvashatunk. Elképzelhető, hogy az asztronómia téves megjelölés, és a nyomdászok tévesztették el a címet.

A Benkő-féle időjárás naplónak minden bizonnyal sikere volt a kortársak körében, hiszen az ötkötetes munkát még megjelenése évében németre is lefordította a bécsi orvos és orvosi író, Joseph Eyerel (1745–1821).⁹ A német változat, címe szerint, az egész, 1780-tól 1794-ig tartó időszakra vonatkozó sorozatot tartalmazta volna, igaz, egyszerűbb címmel: orvosi naplók (*Medicinische Ephemeriden*), de csak az első kötet jelent meg, amely 1789-ig tartalmazza Benkő miskolci és borsodi feljegyzéseit. Már a német kötet címlapján is szerepel, hogy a fordítás kiegészül Miskolc topográfiai leírásával (*mit Topographie von Mischkoltz vermehrt*), amely a bécsi latin sorozatból hiányzott, talán a bécsi (és a birodalom többi német nyelvű olvasója) hiányolta annak a magyarországi helységnek a bemutatását, amelyre az orvosmeteorológiai adatok vonatkoztak. Ez a német nyelvű statisztikai-topográfiai leírás az 1782. évi kassai latin nyelvű kiadás helyrajzi fejezetei alapján készült, míg azonban a kassai (majd a miskolci) kötetben a hangsúly a város általános helyrajzára esik, a bécsi német nyelvű orvosmeteorológiai kiadványban a topográfia csak bevezetés, a helyszín bemutatását célozza, a fő részeket az évenkénti meteorológiai és orvostudományi megfigyelések teszik ki. Egyébként a német kötet végén jelent meg Borsod vármegye eddig ismert legrégebbi rézmetszetű térképe (1794) is, amelyet eddig nem használt Borsod topográfiai kutatása. Nem tudjuk, a többi német kötet miért nem jelent meg, kéziratát sem tárták fel eddig a kutatók.

Benkő Sámuel tartják a kórbonctan első magyarországi művelőjének,¹⁰ s valóban, már a legelső kassai orvostörténeti munkájában több boncolásának leírását közli, pedig ez a kötet csak kétéves orvosi gyakorlatát öleli fel. Az 1782-ben kiadott

⁸ *Ephemerides meteorologico-medicae annorum 1780–1793, quibus altitudines Barometri & Thermometri, ventorum regnantium genera et alia apparentia meteora, cyclusque novemdecennalis et horum in sublunaria tria naturae regna, scil. dies criticos pares et impares, vegetabilium et animalium vitam, indolem, proventum, incrementum, decrementum, morbos influxus; praesertim hominum morbi epidemici, contagiosi, endemici, sporadici, stationarii, annui, inter-currentes, partus felices et infausti, casus memorabiliores forenses, pecorum epizootiae, hominum et pecorum morborum notabiliorum historiae, pathologiae, therapeaeque et plurimorum defunctorum extispicia omni possibili accuratione et brevitate connotantur, in toto Inclyto COMITATU BORSODIENSI, signanter in regio Camerali Oppido Miskolcz factae.* BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) I. címlap

⁹ BENKŐ 1794 (*Medicinische Ephemeriden*)

¹⁰ GORTVAY 1958.

Miskolc-topográfia egyik orvosi fejezetének címében Benkő az orvosi gyakorlat során végzett megfigyelései (*observationes*) mellett a belső szervek vizsgálatát (*extispicinae medico-practicae*) is megnevezi mint tevékenységének fő elemét, s itt az *extispicinae* kifejezés egyértelműen a boncolásra utal, hiszen az *extispex* az állati belsőségekből jósló rómaiaknál az áldozati állatok belső szerveinek vizsgálatát végző, illetve az ezekből jósló személyt jelentette.

Benkő mint hivatalos megyei orvos a boncolásokat nem egyedül végzi, erre enged következtetni munkájában a többes szám következetes használata, de maga Benkő ezen túl is szól arról, hogy a boncolást sebésszel vagy sebészekkel együtt folytatta, sőt 1781-ben egy holttestet a megye két kirurgusa boncolta.¹¹ A szakszerű boncolás a sebészek feladata volt, azaz az egyetemi diplomával nem rendelkező, szintén megyei alkalmazásban álló kirurgusok a boncmesterek funkcióját is betöltötték; a holttest vizsgálata, illetve a halál okának megállapítása azonban elsősorban az orvos (*physicus*) kötelessége volt. A boncolást általában a kétes halálesetknél végeztette el a vármegye, azaz része volt, modern szóval, az igazságügyi orvosi – „szakértői” – feladatnak, mint például 1781-ben, amikor egy középkorú asszony halálakor felmerült a gyanú, hogy férje mérgezte meg, de a hatóság által elrendelt, sebész segítségével végzett boncolás alapján Benkő Sámuel súlyos szervi elváltozásokat talált az elhunyt asszony szervezetében.¹² A gyanús halálesetknél a vármegye rendelte el vizsgálatot, és az orvos, a sebész vagy sebészek segítségével, felnyitotta holttestet, majd megvizsgálta a belső szervek állapotát, így tett 1780-ban is, amikor egy hirtelen elhalálozott férfi holttestét boncolták fel, akiről feltételezték, hogy mérgezés áldozata lett, a vizsgálat azonban kiderítette, hogy bélférges okozták halálát. Szakértői véleményében Benkő a neves orvosra, Morgagnira (Giovanni Battista Morgagni /1682–1771/ itáliai anatómus) hivatkozott.¹³

Benkő Sámuel orvosmeteorológiai sorozatában is többször említ általa végzett boncolást, többször nem hatósági utasításra, hanem tudományos céllal, a halálos betegség valódi okát megállapítandó. Bécsben kiadott tudományos műveinek utolsó kötetében, az 1802-ben megjelentett „újabb naplókban” (*Novae ephmerides*) is több boncolást jegyez fel Benkő. Érdekes, hogy a miskolci társadalom nem fogadta ellenszenvvel a felvilágosodás orvosi gyakorlatát, amely a boncolást a tudományos orvoslás fontos eszközének ítélte, hiszen még a nemesi elit olyan családja, mint az 1775-ben báró rangra emelkedett négyesi Szepessyek egyik tagját, egy 1800-ban 29 éves korában meghalt ifjút is felboncolta Benkő Sámuel. A vizsgálat kiderítette, hogy Szepessy Sámuel fia súlyos májbeteg volt, a mája olya roncsolt állapotban volt, mintha kutyák rágták volna szét. A leírásból az is kiderül, hogy a hasnál kezdték a

¹¹ [n]ihil in toto corpore praeternaturale Inc. Comitatus duo Chyrurgi invenerunt. BENKŐ 1782, 71.; [a] testében semmi más rendellenességet nem talált a nemes vármegye két neves sebésze. BENKŐ 1976, 55.

¹² BENKŐ 1782, 71.; BENKŐ 1976, 57.

¹³ BENKŐ 1782, 71–72.; BENKŐ 1976, 56–57.

holttest feltárását, s családot jól ismerő Benkő megjegyzi, hogy melankóliára hajlamos, a magát a tanulásnak szentelő ifjúról van szó, akit ráadásul Pesten elkezeltek, vérzéscsillapítót, hánytatót és sókat adván be neki.¹⁴

A holttest vizsgálatának két célja, azaz orvostudományi és igazságügyi közül az utóbbit az orvosi hivatal fenntartó vármegye is előírta főorvosának. 1783. június 30-án Benkő Sámuel „munkáltatója”, Borsod vármegye kérésére összeírta a megyei *physicus* kötelességeit, azzal a céllal, hogy megküldjék Abaúj vármegyének, és a szomszédos vármegye véleményezze.¹⁵ A nagyszombatban, Budán, majd Németországban, Leydenben bölcséletet és orvostudományt tanult és budai egyetemen orvosi diplomát szerzett Benkő Sámuel az orvosi feladatai között második helyen szerepelteti azt a kötelességét, hogy, az orvostudományt képviselve, megállapítsa a sérültek halálának valódi okát, és ügyeljen, hogy a holttesten észlelteket megfelelően lejegyezzék. Ugyancsak őt érintik az akasztás, vízbefúlás, fulladás, a téves kezelés, mérgezés, önkezüzés (öngyilkosság) okozta (azaz törvényszéki vizsgálatot követelő) halálesetek, amelyek minden esetben igénylik az orvos szakértői véleményét.¹⁶

Bár Benkő Sámuel Borsod vármegyei főorvos számos boncolással kapcsolatos vizsgálatáról megemlékezik tudományos naplóiban, mégis kivételes az a Borsod vármegye levéltárában fennmaradt autográf boncolási jegyzőkönyv, amelyet Benkő 1785-ben küldött jelentésként a vármegyének. Érdekes, hogy ez a boncolás nem szerepel Bécsben kiadott orvosi naplójának 1785-re vonatkozó részében.¹⁷

¹⁴ *Adolescens 29 an(norum) charus Egr(egii) Domini Szepessy S(amuelis) filius, elapso ab autumno sine ullo hepatis labis signo, tormina alci, dejectionem mucosas, albas quaestus, multum appetiit, oculos rubros et in inguine tumorem sinistri lateris habuit; mense isto alvus purulenta, tenesmoidea, tympanitis, icterus flava, fluxus sanguinis veteribus hepaticus dictus, febris nulla, nec lenta. [1800] 30 jan. moritur, 32. cadaver aperitur. Peritoneo aperto, multum materiae mephiticae prodiit, idem versum lienem retrusum, crassum, nigrum, putridum omentum; colon transversum cum hepate coaluit; separatum foramen in eo cancrum detectum, et inde hepatis pars concava, quasi a canibus dilacerata et erosa, tuberculis duris et ulceribus cancrum faeda in conspectum venti, unde plane tabis sanies fluebat, qualis per album prodierat. Vesica fella parum bili nigrae continebat, sed quae ad ductum coledochum exprimi non peterat, ventriculus vacuus, et cum hepatis gibbosa parte alte et sursum diaphragma truserat. Pulmones et cor parva, flaccida, intestinum rectum in et externe nigris carunculis et appendicibus obsitum. In vita studiis et melancholiae deditus fuit, male stipticis, vomitoriis et salibus Pesthini tractatus. BENKŐ 1802 (Ephmerides VI.), 170–171.*

¹⁵ *Puncta instructionis Physicorum. Scribatur Comitatus Abaujvariensi, ut opinionem suam hoc in merito communicet. – Altissimo mandato satisfactorum Physici Incl. cujuslibet Comitatus, aliarumque Publicarum Jurisdictionum officia gratiosae Incl. Universitatis decisio in sequenti ordine subijcio. [...] Samuel Benkő Physicus. Miskolc, 1783. jún. 30. MNL BAZML IV. 501/b XII. II. 23.*

¹⁶ *2-o Physici est, ex parte medicinae de vera vulneratorum mortis caussa judicare, et attendere, ut observata in cadavere rite consignentur. Contingunt similiter casus homicidii per suspensionem, per submersionem, per suffocationem, per ineptam curam, per toxicationem, per autochyriam, qui singuli a Physico explicationem postulant. MNL BAZML IV. 501/b XII. II. 23.*

¹⁷ *Ephmerides meteorologico-medicae anni 1785. Februarius. BENKŐ 1794 (Ephmerides I–V.), I. 135–136.*

In hac occasione homo Sacerdos Hungarus, etc. demisse ad p[ro]p[ri]e
 fatum hancum cepit, quod die 7° February 1785, ex R. C.
 oppido Miskolcz a oppidano Nos h[ic] usq[ue] cum d[omi]ni ne
 h[ic] d[omi]ni ad hunc & Chynago Buccellati, evocati, t[er]m
 coleris ad d[omi]ni hancum Parlorum, t[er]m ob hanc septi
 manis obitum in p[ro]p[ri]e utim a mesuo quo subh[ic]entis
 exan[im]a corpus examini anatomico subiecerimus. incho
 tate ab ap[er]tione pectoris, in quo pulmones co[er]is
 adreos & inflammatos deprehendimus, quod inum vea,
 creni p[ro]p[ri]e confusa & ad hanc hanc & illinc vergente
 inelina, & velicam urinae plenissimam nulla in eo labe
 aspicit. Nec ext[er]na ubi in l[oc]o violentia signa, excepto
 brachio dextro, in quo loco illo, ubi vena secari sol[et].
 Subjecta cutis & tela cellulosa infra, magnam materia
 purulenta copiam reddidit. Dubitavimus igitur, num p[ro]p[ri]e
 pat[er]is l[oc]o, ab ext[er]na violentia vel ab int[er]na
 morbifica causa obierit? Huc unum demisse declaro
 quod materia in brachio purulenta, ex mal[ic]ia facta
 vena incisione exorta fuerit, quam operationem
 Miles quidam hanciat[us] d[omi]ni multos similes
 excessus accersit eregent. In h[ic] Miskolczini
 par h[ic] quosdam Equites habet, h[ic] omnes pedum
 a h[ic]tiones curae ex libro quodam Bohemico
 aude[re] & vulgatus, inxime juveni quidam pedes
 miculatos sanasse, h[ic] ex qua sanatione, materia
 malig[na] ad pat[er]is & caput p[ro]p[ri]e & sic p[ro]p[ri]e
 juvenis ad l[oc]o hancem transmissa fuerit. Qui
 sanatus Ultrap[er]e Miskolcz hanc hanc adve
 h[ic] & hanc humillimam faciens relationem
 perspicuo

Jo[se]phus L[ib]erius
 die 7° February 1785 sign[us] Miskolcz

humillimus servus
 Samuel Deakó Physicus ordin[us]

Benkő Sámuel boncolási jegyzőkönyve. Miskolcz, 1785. MNL BAZML IV. 501/b XII. II. 41.

A vizsgálatot Borsod vármegye rendelte el, és 1785. február 7-én Benkő Sámuel megyei főorvos – a vármegye egyik ülnökével és a kerületi kirurgussal együtt – „kiszállt” Miskolcra Diósgyőrbe, hogy pálos atyák kerülőjének holttestét megvizsgálja. A kerülő már 3 hete halott volt, és az anatómiai szemlét (*examen anatomicum*) azt tette szükségessé, hogy a halott mellkasán egy jelentős ütés okozta zúzódást észleltek. A boncolást a mellkas felnyitásával kezdték, és a tüdő bordákhoz kapcsolódó részén gyulladást észleltek ugyan, de a hasat mélyen feltárva, azon kívül, hogy a belek itt-ott már sötétebb színűre változtak, és hogy a húgyhólyag tele volt vizelettel, semmilyen kóros elváltozást nem találtak. A test felszínén sem volt erőszakos behatásnak nyoma, kivéve a jobb kart, amelyen ott, ahol eret szoktak vágni, a bőr felhasadt, a szövetben elgennyesedett vágást észleltek. A szemlét végzőknek nem volt egyértelmű, vajon külső erőszakos behatás vagy belső betegség okozta a kerülő halálát, Benkőnek azonban az volt a véleménye, hogy a gennyes vágás vezetett a halálhoz, amelyet egy rosszul elvégzett érvágás okozott, és azt is tudta, hogy ez műtét csak egy kiszolgált vagy szabadságos katona (*miles licentiatus*)¹⁸ műve lehet, aki Diósgyőrben már számos hasonló túlkapást elkövetett. Szerinte van egy hasonszerű lovaskatona Miskolcon is, aki egy cseh könyvből merészeli a lábsérüléseket gyógyítani, és úgy hírlík, hogy nem sokkal korábban egy fiatalembernek úgy elkezelte a gennyes lábát, hogy a kezelés következtében a fertőző anyag a mellkasát és fejét is elérte, és ez a fiatalembert átjuttata az örökkévalóságba. Benkő szerint, s ezzel zárja jelentését, jó lenne, ha ezeket a káros kihágásokat, amelyek a királyi rendeletekkel is szembe mennek, illetve elkövetőiket, a két katonát a vármegye megfontolás tárgyává tenné.

Nem ez az egyetlen eset, amikor a tudós, egyetemet végzett orvos, a tudományos és a szakértelem fensőbbségének biztos tudatában, illetve a hatóság képviselőjeként kikel a képzetlen jött-ment gyógyítók ellen. Benkő egy 1784-ben bekövetkezett eset során – korábbi panaszaira hivatkozva – ismételten figyelmeztette a vármegye hatóságát a kuruzslók (*Empyrici*) és hasonló sebészek okozta veszélyekre, ezek ugyanis képesek a jelentéktelen betegségeket súlyossá, sőt halálossá változtatni. A belső, illetve külsőrelem okozta betegségek kezelését ugyanis nem az orvostudományból tanulták, hanem azoktól az orvosoktól, akik mellett szolgáltak, illetve könyvekből lopkodták össze, hogyan kell különböző patikaszereteket készíteni. A Helytartótanács rendeletei és az ő mint hatósági orvos panaszai ellenére ugyanis egy miskolci borbély az anyjától örökölt titkos recept szerint készült, minden betegségre alkalmas főzettel kezelt egy Fodor nevű ifjú nemes, aki belehalt a kúrába. Benkő Sámuel kéri a vármegyét, hogy tiltsa el a szóban forgó borbélyt a bűnös kezelésektől, hogy „hasonló eset a felvilágosodás századában nem fordulhasson elő” (*ne similis casus in hoc illuminato aevo contingant*), ahogyan erre Heves megyében már volt példa. Ezért a gyógyítók, sebészek, bábák vagy borbélyok, illetve mindazok, akik a gyógyításra adják magukat, mutassák be a vármegyéktől kapott engedélyüket az alispánnak.¹⁹

¹⁸ *Licentiatus Miles: Szabadságos vagy szabadsággal bocsátott katona.* OTTLIK 1807, 100.

¹⁹ *[a]d Universitatem referre cogor, quod quamvis permulta benigna exc. Consilii R. Locumtenentialis Intimata et repetitae meae querelae eo semper collimaverint, ut Empyrici et*

Benkő Sámuel szavaiból kiderül, hogy a szakszerűtlen orvoslás, a kuruzslás ellen nemcsak mint hatósági személy, a vármegye fizetett főorvosa emeli fel a szavát, hanem mint a felvilágosodás szellemének, a korabeli tudományosságnak képviselője is, aki a felvilágosult évszázad eredményeit, vívmányait, attitűdjét a rá bízott régióban is igyekszik elültetni, megvalósítani.

***

Benkő Sámuel megyei orvos jelentése
a Diósgyőrben végrehajtott orvosi szemlérlől és boncolásról
Miskolc, 1785. február 7.
Jelzete: MNL BAZML 501b/ XII. II. 30.

*Ad Inclutam Universitatem C. Borsodiensis introserti humillima Relatio
Indclyta Universitas!*

*Infrascriptus I(nclyti) Co(mi)t(a)tus Borsodiensis Physicus Ord(inarius) demisse ad
praefatum I(nclytum) Co(mi)t(a)tum refero, quod die 7-a Februarii 1785 ex R(egio)
C(ronali) oppido Miskolcz in oppidum Dios Győr una cum p(eri)l(lus)tri ac
generoso Domino Ord(inario) Jurassore et Chyrurgo processuali evocati,
circulatoris R(everendissimo)R(um) D(omi)nor(um) Patrum Paulinorum tribus ab
hinc septimanis obtusum in pectore ictum a nescio quo sustinentis exanime corpus
examini anatomico subjecerimus. Initio ducto ab apertione pectoris in quo pulmones
costis adnexos et inflammatos deprehendimus, quoad inum ventrem praeter
constipata et ad livorem hinc et illinc vergentia intestina, et vesicam urinā
plenissimam, nulla in eo labes adfuit. Nec externa ulla in corpore violentiae signa
excepto brachio dextro, in quo, loco illo, ubi vena secari solet, subjecta cutis et tela
cellulosa incisa, magnam materiae purulentae copiam reddidit. Dubitavimus igitur,
num praefatus circulator ab externa violentia, vel ab interna morbifica causa
abierit? Hoc unum demisse declaro, quod materia in brachio purulenta, ex male
sana facta venae incisione exorta fuerit, quam operationem Miles quidam licentiat
Diosgyőrini multos similes excessus exercens peregerit. Qui hic Miskolczini par sibi
gregorium Equitem habet, hic omnes pedum affectiones curare ex libro quodam
Bohaemico audet, et vulgatur, proxime juveni cuidam, pedes ulceratos sanasse, sed
ex qua sanatione materia morbifica ad pectus et caput petierit, et sic praefatus
juvenis ad aeternitatem transmissus fuerit. Qui excessus, quia altissimis mandatis e*

---

*ejusdem farinae Chyrurgi, qui exiguos saepe morbos in graves et lethales mutant, nec curationes
morborum interiorum ex arte et fundamentis didicerunt, sed vel a Medicis suis vel ex libris aliquas
remediorum formulas suffurati, sufferantur. Tamen ut communis hic Miskolczini rumor spargitur,
et praeterita septimana certus Barbitonsor Juvenem Nobilem Fodor arcano suo in domum
aeternitatis transtulit, et decocto, quod a Matre haereditaverat omnis generis morbos curare audet.
Dignetur Incl. Universitas praementionatum Barbitonsorem a similibus sceleratis curis impedire
et ne similis casus in hoc illuminato aevo contingant, exemplo ab Incl. Comitatu Hevesiensi dicto
censerem, ut omnes, qui se curae internae vel externae immiscent, sint Medentes, Chyrurgi,
Obstetrices vel Barbitonsores, licentiae suae ab Universitatibus accepta diplomata spectabili
Domino Ordinario Vicecomiti et Consiliario antecederent ostendant. Samuel Bankő Physicus
Ordinarius. 1784. máj. 24. MNL BAZML IV. 501/b XII. II. 30.*

diametro adversantur utrumque Militem I(nclyti) Co(mi)t(a)tus trutinio (megfontolás) submitte sisto, et super his humillimam faciens relationem persevero.

*I(nclyti) Co(mi)t(a)tui Borsodiensi
die 7 Februarii 1785 signatum Miskolczini*

*humillimus servus
Samuel Benkő Physicus Ordinarius*

FORRÁS

- MNL BAZML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod Abaúj Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc
IV. 501 = Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, 1270–1848 (1858)
/b = Közgyűlési iratok (Acta politica) 1607–1785

BIBLIOGRÁFIA

BENKŐ 1782

BENKŐ, Samuel: *Topographia oppidi Miskoltz historico-medica*. Landerer, Cassoviae, 1782

BENKŐ 1794 (Ephmerides I–V.)

BENKŐ, Samuel: *Ephemerides meteorologico-medicae annorum 1780–1793, quibus altitudines Barometri & Thermometri, ventorum regnantium genera et alia apparentia meteora, cyclusque novem-decennalis et horum in sublunaria tria naturae regna, scil. dies criticos pares et impares, vegetabilium et animalium vitam, indolem, proventum, incrementum, decrementum, morbos, influxus; praesertim hominum morbi epidemici, contagiosi, endemici, sporadici, stationarii, annui, inter-currentes, partus felices et infauti, casus memorabiliores forenses, pecorum epizootiae, hominum et pecorum morborum notabiliorum historiae, pathologiae, therapeaeque et plurimorum defunctorum extispicia omni possibili accuratione et brevitate connotantur, in toto Inclyto COMITATU BORSODIENSI, signanter in regio Camerali Oppido Miskolcz factae, cum exsculpta Comitatus geographica Mappa, I–V. Typis Alb. Ant. Patzowsky, Vindobonae, 1794.*

BENKŐ 1794 (Medicinische Ephemeriden)

BENKŐ, Samuel: *Medicinische Ephemeriden von den Jahren 1780 bis 1793. Aus dem Lateinischen übersetzt, und mit Topographie von Miskoltz vermehrt von Joseph Eyerel. Mit einer Karte. I. Band. Wien, gedruckt und verlegt Alb. Ant. Patzowsky, 1794.*

BENKŐ 1802 (Ephmerides VI.)

BENKŐ, Samuel: *Novae Ephemerides Astronomico-Medicae annorum 1794–1801 in inclyto comitatu Borsodiensi, signant(er)in oppido Miskoltz factae / Novae ephemerides meteorologico-medicae annorum 1794–1801 in inclyto Comitatu Borsodiensis, notanter in Regio Coronali Oppido Misolcz conscriptae*. Vindobonae, Apud Mathiam Andream Schmidt, 1802.

BENKŐ 1818 (Topographia)

BENKŐ, Samuel: *Topographia oppidi Miskoltz historico-medica*. Denuo edit cura Josephi Szatmáry. Miskolc, Szigethy, 1818.

BENKŐ 1976

BENKŐ, Samuel: *Miskolc város történeti-orvosi helyrajza*. Ford. M. KISS Júlia. Szerk.: SZABADFALVI József. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1976 (*Borsodi kismonográfiák* 2.).

CSILLAG 1965

CSILLAG István: 140 éve halt meg Benkő Sámuel. *Orvosi Hetilap* 34. (1965) 1044–1045.

GORTVAY 1958

GORTVAY György: Benkő Sámuel, az első magyar klinikai kórboncnok. *Orvosi Hetilap* 99. (1958) 1750–1753.

OTTLIK 1807

OTTLIK Dániel: *A tisztbeli írás módjának saját szavai*. Pest, Trattner, 1807

PATAKI 1930 (Benkő Sámuel)

PATAKI Jenő: *Erdélyi orvostörténeti arcképek – Benkő Sámuel*. *Orvosi Szemle (Revista Medicală – Ärztl. Rundschau)* 3. (1930)/8. 300.

PATAKI 1930 (Orvosi emlékeink)

PATAKI Jenő: Orvosi emlékeink megmentésére. *Orvosi Szemle (Revista Medicală – Ärztl. Rundschau)* 3. (1930)/8. 313–314.

SZABADFALVI 1976

SZABADFALVI József: Benkő Sámuel topográfiája. In: BENKŐ, Samuel: *Miskolc város történeti-orvosi helyrajza*. Ford. M. KISS Júlia. Szerk.: SZABADFALVI József. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1976, 63–97. (*Borsodi kismonográfiák* 2.).

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. Budapest, Hornyánszky. 1891–1914.

HIÁNY, LÉT-TELJESSÉG ÉS HIT

MAKKAI SÁNDOR BÖLCSELETÉNEK SZEGMENSEI¹

VERES ILDIKÓ

„[...] az ontológiai tökéletesség a befejezett létet, a lét teljességét jelenti; az axiológiai tökéletesség pedig az értékesség teljességét, Istenben mind a kettőt bírjuk és képzeljük, mint ens perfectissimumban, mert az ő léte tökéletesen befejezett egész és ő az összes értékek teljességében tündöklök. Élete végtelen és tökéletes, ontológiai és axiológiai értelemben.”²

Kolozsvár a hazai szellemi élet kiemelkedő központja volt a múlt század első felének évtizedeiben, ahol élete és munkássága jelentős részét töltötte Makkai Sándor, aki a Böhm Károly filozófiájához köthető Kolozsvári Iskola egyik igen jelentős személyisége volt.

Életpályája Kolozsvártól Sárospatakon át Debrecenig

Makkai Domokos Utrechtet megjárva 1869-től a nagyenyedi Bethlen Kollégium tanára lett, s első felesége halála után – akitől³ négy gyermeke született – sógornőjét vette feleségül. Kilenc közös gyermekük látta meg a napvilágot, s öten maradtak életben, legkisebbként Makkai Sándor, aki 1820. május 12-én született.⁴ Édesapja a nagyenyedi teológiai tanárnak, Kovács Ödönnek volt a barátja, és Bartók Györggyel küzdött azért, hogy a teológiai fakultás ne kerüljön át Kolozsvárra. Miután ez mégiscsak megtörtént (1895), apja nem sokkal később meghalt (1896). Makkai Sándor a nagyenyedi Bethlen Kollégium után a kolozsvári Református Kollégiumban, majd a sepsiszentgyörgyi Székely-Mikó Kollégiumban végezte középiskolát, és tanulmányait az érettségi után (1908) a kolozsvári Református Teológián folytatta.

Életrajzírói⁵ szerint már a középiskolás években megmutatkozott a filozófiára és az irodalomra való hajlama, érzékenysége, amit rendkívül dinamikus édesapjától örökölhett.

¹ A tanulmány módosított változata a *Kolozsvári Iskola* I. című kötetében Makkai Sándorral foglalkozó fejezetnek.

² MAKKAI 1923, 115. – Itt kell megjegyeznem, hogy egy olyan példányból dolgoztam a tanulmány-
nak, amelyet valaki, s igen erős a gyanúm, hogy maga Makkai, átjavított. A fenti idézetben is az
egyedül és az elképzelhető szavak át vannak húzva, amit a javító személy több helyen megtesz.

³ MAKKAI 1936, B. 214.

⁴ A Makkai-hagyatékot a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei őrzik.
A továbbiakban a gyűjtemények anyagára hivatkozáskor a tudományos megjelölést használjuk:
TIREK Kt 4820. Makkai Sándor önéletrajza és önéletrajzi feljegyzései. Kolozsvár, 1923–1931, 2:
„1890. május 12-én vagy 13-án születtem. A dátumra nézve édesanyám a 12-ét vallja, a keresztle-
velemben 13-a van. Pongrác napján születvén a 12-e a valódi.”

⁵ Ifj. Fekete Károly *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága* című munkára támaszkodunk a

A kolozsvári teológián Nagy Károly (1868–1926) vezetésével oly jeles teológusok tanítottak, mint Ravasz László (1907-től), Bartók György (1909-től), Kecskeméthy István, Pokoly József. Ezekben az években (1908–1912) a teológia mellett bölcsészeti és neveléstudományi stúdiumokat is hallgatott (1908–1910) a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen, s ekkor adódott módja Böhm Károly előadásain részt venni, aki újkori filozófiát (Bacontól Kantig) és etikát adott elő. Irodalmi tevékenységének ekkori terméke egyetlen verseskötete, a Számadás.

Lelkipásztori szolgálatát a teológia befejezése után, 1912-ben kezdte meg szülővárosában (néhány hónapig), majd kolozsvári hitoktató lett (ez év szeptember 1-től), közben bölcsészdoktori szigorlatra készült.

Pauler Ákosnál, Böhm Károly utódjánál írta doktori disszertációját Bevezetés a személyiség paedagógikájába címmel, amelyet 1912-ben védett meg.

Magánéletében 1913-ban következik be változás, amikor házasságot köt Borsay Margittal, két gyerekük született, László és Sándor. Betegsége miatt rövid ideig szanatóriumi kezelés alatt állt. Publikál az Athenaeumban, szerkesztő lesz a Református Szemlénél, majd 1915-ben Ravasz Lászlóval és Imre Lajossal megalapítják Az Út című gyakorlati teológiai folyóiratot, amelynek az új programja „Az erdélyi egyház átszervezése az élő hit, a missziói öntudat alapján, tudományosan kipróbált módszerekkel”.⁶

Újabb váltást 1915 hoz a munkásságában, amikor Vajdakamarásra kerül lelkipásztornak. Ezek az évek a háború, a nyomor és az elzártság éve, amelynek későbbi irodalmi terméke a Holttenger című regénye.

Közben gyalog, szekéren vagy vonaton bejár Kolozsvárra, ahol előadásokat tart.

A *sárospataki* professzorsága 1917-ben kezdődik, ahol a gyakorlati teológia tanszék vezetésével bízzák meg, s a tanítás mellett aktívan működik a főiskola szellemi életében. A kialakult feszültségek miatt és Makkai honvágya Erdély után, valamint a kolozsvári tanszékre hívó szó együtt eredményezték azt, hogy Makkai Sándor megvált Sárospataktól, s visszatért a 'kincses' városba, ahogyan ő maga is nevezi. A Főiskola Értesítője így összegzi Makkai tevékenységét: „Távozása érzékeny vesztesége a főiskolának s különösen a theologiai akadémiának, mert Makkai Sándor rövid egy esztendei működése alatt is bebizonyította, hogy fényes képességeivel és csodálatos munkakészségével hivatva lett volna új korszakot nyitni meg lelkészképzésünk történetében.”⁷

Kolozsvárott a Vallásbölcséleti és rendszeres teológiai tanszéken 1918-1926 között dolgozik. Közben történik a történelmi tragédia: 1918. karácsony, a román megszállás, Erdély Románia részévé válik. (Trianon: 1920.) Ezekről az évekről így ír

továbbiakban (FEKETE 1997).

⁶ RAVASZ 1944, 32–33. Hasonlóan nyilatkozik Ravasz az 1960-ban lezárt későbbi önéletírásában is: „Elhatároztuk, hogy olyan lelkipásztori szaklapot adunk, amely szigorú tudományos alapon foglalkozik a lelkipásztori praxis, általában az építő egyházszolgálat kérdéseivel, de egészen gyakorlati céllal: mit és hogyan csinálj. Az egyházpolitikát a lapból kizárjuk; nem lesznek pártok, irányok, csak igazságok és elvek.” RAVASZ 1992, 116.

⁷ FEKETE 1998.

Makkai Sándor: „Ha ez az állapot később, lassanként, az élet kényszere következtében változott is, egészében véve 1922 nyaráig... az elmélyedő, kitartó tanulás nagy alkalmává lett. Ravasz Lászlóval és Révész Imrével eltemetkeztünk a teológia könyvtárába s hivatalos teendőinken túl minden időnket ott töltöttük egy-egy könyvtárterem íróasztala mellett. Csatlakozott hozzánk Tavasz Sándor is, aki Révész és Ravasz távozása után is kitartó társam maradt a tanulásban.”⁸ Ekkor írja két nagy vallástudományi összefoglalását: *A vallás az emberiség életében és A vallás lényege és értéke*.⁹

A román megszállás után többen eltávoztak Kolozsvárról (Révész Imre Debrecenbe ment, Ravasz László a Dunamelléki Egyházkerület püspöke lett). Ekkor lett Makkai Sándor Ravasz utódja, s a teológiai fakultás igazgatójaként tevékenykedett; mindezek mellett a Református Szemle felelős szerkesztője és 1922-től püspökhelyettesi főjegyző volt. E korszak az erdélyi magyar értelmiség rendkívül aktív, pezsgő szellemi életét is jelentette. Makkai Reményik Sándorral, Áprily Lajossal, Bánffy Miklóssal, Kuncz Aladárral került mélyebb szellemi-baráti kapcsolatba. Fekete Károly így jellemzi ekkori tevékenységének sokszínűségét: „Az irodalmat is egyik szolgálati ágának tekintette, s nem valami öncélú művészkedésnek. Ebben az igyekezetben jól megfértek egymás mellett, sőt szerves egészé koncentrációdt az egyházébredés, teológiai megújulás, értékörzés, tudományos munka, szépirodalmi alkotás, a történelmi tudat formálása és a nemzetnevelés. Csak ennek az egésznek a szem előtt tartásával, az abba beillesztéssel van értelme Makkai irodalmi-közéleti munkásságáról beszélni, hiszen ebből a szerves egészből kiszakítva szépírói alkotásai, műveinek irodalmi értéke devalválódik és elsikkad, közéletisége alól pedig a talaj csúszik ki, mivel sohasem volt pártpolitikai vagy kormányzati tényező.

Makkai Sándor mégis rangos irodalmár és fontos közéleti ember, akinek irodalmi rangját és közéleti súlyát az erdélyi magyar református egyháztársadalom adja. Ez az egyháztársadalmi közeg az, amely felszínre hozta Ravasz László mellett őt is és velük együtt egy ifjú teológus-nemzedéket (Révész Imre, Imre Lajos, Tavasz Sándor), hogy a 20. században is érvényesüljön az a tehetségeket centrumba emelő hatás, melynek gyökerei Bethlen–Rákóczi–Apafy kontraszelekciót nem ismerő, máig példaadó egyházkormányzási elveikhez visznek vissza.”¹⁰

Maga Makkai a következőket írja az erdélyi magyar önálló és hagyományokra építő irodalomról: „Az erdélyi irodalom nem függvény többé, hanem önálló élet.

Szellemben, tradícióiban, eszményeiben magyar irodalom, de problémáiban, irányításában, íróiban és közönségében erdélyi irodalom, melynek az a kötelessége, hogy kizárólag annak az erdélyi magyarságnak szolgáljon, mely önmaga irányítja sorsát és nagykorú arra, hogy tennivalóit maga szabja meg és hajtsa végre.”¹¹

E korszakban nagyszerű irodalmi írásokat jelentet meg; így például az *Élet* fedelme (1924), *Az Eszter padja* (1924), *Megszólalnak a kövek* (1925), *Ördögszekér*

⁸ MAKKAI 1990, 78–79.

⁹ FEKETE 1997, 25–26.

¹⁰ *Erdélyi Református Egyházi Könyvtár*. II–III. Erdélyi Református Egyházkerület kiadásában, 1923.

¹¹ MAKKAI 1929, 241–242.

(1925), amelyek az erdélyi protestáns múlthoz vagy a bibliai szövegekhez nyúlnak vissza.

Az aktivizálódó szellemi élet fontos mérföldköve az a marosvécsi konferencia, amelyen megalakították a Vécsi Szövetséget (1921. augusztus 9–14.).¹²

Makkai a már rég tervezett egyházi, lelki megújulást, amelyet minden jelenlevő akart és támogatott (így például: Csíky István, Tavaszy Sándor, Gönczy Lajos, Hegyi András, Kósa Mihály, Mátyás Ernő, Torró Miklós, Zoltáni Pál), a következőkben foglalja össze: „... az erdélyi magyarság a régi Magyarország politikai csődjének következményeit nem utolsó sorban éppen azért kell hordozza, mert az egyház nem akart egyház lenni, s lényegét a nemzeti ellenállás, majd a nemzet megtartás feladatában látta. Az egyház legfontosabb, sőt egyedül lényeges szolgálata a tiszta igehirdetés, gyülekezeti istentiszteleti és evangelizációs formájában, s döntő tisztsége a lelkipásztorság... Kultúra és nemzet az evangéliummal megszentelendő valóságok önmagukban véve bálványok is lehetnek, csak Krisztus ügyének szolgálatában válnak igazán értékessé, becsülendők. Az intézményes és adminisztráló hivatalos egyházi szervezet önmagáért való életének napjai meg vannak számlálva, a lelki, missziói egyház kegyelmi ideje következik s ezért az egyház nem lehet egy sérelmi nemzeti politika – bármily kitűnőnek látszó – cégjelzője és takarója, hanem az adott viszonyok között kell a rábízott nép életének lelki irányítója, mindennapi munkájának megszentelője, szenvedéseiben vigasztalója és hitből fakadó szeretet tevékeny közösségébe szervezője legyen.”¹³

Újabb lényeges és meghatározó állomás Makkai életében, hogy 1926-ban ő lesz az egyházkerület püspöke (április 17.) 1936-ig.

Egészségi állapota közben újra megromlik, s 1928-ban komolyan gondolkodik a visszavonuláson. Ezekben az években mint író is a csúcson van, hiszen ekkor keletkeznek olyan munkái, mint a Magyar fa sorsa (1927), Az elátkozott óriások (1928), Egyedül (1929), A mi útunk (1929), Magunk revíziója (1931), Erdélyi szemmel (1932), Harc a szobor ellen (1933), Táltos király, Sárga vihar (1934), Evangélium az egyházban (1934).

A harmincas évek Erdélyében állandó támadások közepette súlyosbodó betegsége is arra a döntésre kényszerítette, hogy áttelepüljön Magyarországra. Távozását a korabeli szellemi életben vegyes megítélésekkel fogadták. Reményik a Pásztortűzben így ír: „olyan tíz év után, amely a mi viszonyaink között ötven év terhét jelentí sűrítve, ... elmegy ... a maga lelkiismeretével elintézte ezt. Nekünk abban a tényben kell megnyugodnunk, hogy az a lelkiismeret nem volt tág... Sokféle érveléssel lehet perbeszállni. Egy érveléssel nem lehet, a fellebezhetetlen szóval: Nem bírom tovább. És nem lehet perbeszállni azzal, aki talán gyötrelmesebb szívvel távozik, mint amilyen-nel mi itt maradunk.”¹⁴ Maga Makkai így ír erről: „Lassanként halmozódott fel lelkemben a kisebbségi kategóriának tarthatatlanságát, lehetetlenségét, a nemzeti és

¹² A Vécsi Szövetséghez lásd: NAGY 1937, 227; VÁSÁRHELYI 1988, 92; GÁLFY 1988, 439–440.

¹³ MAKKAI 1990, 101.

¹⁴ Pásztortűz, 1936. június 30.

emberi méltósággal összeegyeztethetetlen voltát éreztető tapasztalások betegítő mérge is.”¹⁵

Megvált püspöki székétől 1936. május 15-én, miután meghívást kapott a debreceni egyetem hittudományi fakultására (1936. április 16-án), kormányzói kinevezése 1936. június 3-tól szól.¹⁶

Révész Imre és Varga Zsigmond baráti segítségével sikerül gyorsan beilleszkedni a debreceni szellemi életbe, és sorra írja regényeit (Magyarok csillaga, Mi ernyeiek, Szép kísértet, Szabad vagy), s ekkor keletkezik a Nem lehet című írása a kisebbségi létről, amely egy súlyos és a ’veszélyeztetett’ lét kérdéseit feszegető vita kirobbantója volt.¹⁷

A debreceni Hittudományi kar dékánja 1938–39-ben és 1942–43-ban, majd ezt követően prodeánja lett. A Protestáns Irodalmi Társaság elnökévé 1938-ban választották, ekkor már tulajdonosa a Corvin Koszorúnak, amely a kor legmagasabb tudományos, irodalmi, művészi kitüntetése. Ekkor írta neveléselmélettel foglalkozó, nagy politikai viharokat is keltett könyveit, a Magyar nevelés, magyar műveltség (1937) és a Tudománnyal és fegyverrel – Arte et Marte (1939) címűeket.

Az 1945 utáni egyházi közéletből egyre inkább kiszorították, s az 1950-ben kialakult helyzet (nyugdíjaztatási kísérlet)¹⁸ olyan lelki és fizikai állapotba sodorta, amely betegségét súlyosbította, s nem sokkal a történetek után (1951. július 19.) meghalt.

Tudományos munkásságát ő maga osztotta fel élete első korszakában írt munkái alapján a következőképpen:

I. *Filozófiai-pedagógiai tanulmányok*: Bevezetés a személyiség pedagógiájába (1912), A nagy személyiségek nevelői jelentősége (1913), A lélek élete és javai (1922), Az intelligencia nevelése (1914)

II. *Gyakorlati teológiai írások*: A régi és az új munkások, Három év, A mi fakultásunk, Az élő egyház (1924–1925), Hogyan tanítsunk vallást?, A konfirmáció reformja, A kálvinista gyülekezetnevelés alapelvei (Az Út című folyóirat 1915–1917. évfolyamai)

III. *Vallásfilozófiai és szisztematika-teológiai dolgozatok*: A vallás lélektana (1914), A hit szeme (1915), Az értelem és a hit harca (1918), Tudomány és vallás (1915), Vallásos világkép és életfolytatás (1913), A hit problémája (1916).

Mindezek előtanulmányként íródtak a szerzőnek e korszakát betetőző fő művéhez, mely két részben jelent meg: A vallás az emberiség életében. A vallás lényege és értéke (1923).

Ezenkívül e témakörben megjelent tanulmányok: A vallás a protestantizmusban (1917), A tudatalatti (1925), Illúzió, suggestió, vallás (1925), A szekták keletkezésének okai (1917). *Szisztematikai dolgozatok, közöttük a hittani jellegűek*: A lélek

¹⁵ MAKKAI 1990, 119.

¹⁶ Lásd bővebben FEKETE 1997, 57–59. Áttelepülése körül bekövetkezett körülmények és tények árnyalt leírását adja: CS. GYIMESI 1992; CS. GYIMESI 1993; MAKKAI 1992.

¹⁷ Erről bővebben: CSEKE–MOLNÁR 1989.

¹⁸ Lásd bővebben: FEKETE 1997, 57–59.

találkozása Istennel (1925), *erkölcstaniak*: Az eszmények valósága (1923), A keresztyénség az élet ítélő széke előtt (1925), építőek: Öntudatos kálvinizmus (1925).

IV. *Esztétikai és irodalmi dolgozatok*: Magyar Protestáns Szépirodalom (1916), Az erdélyi magyar irodalom kérdése (1923), A szépség hazája (1925), Petőfi öröksége (1925), A költő prófétasága (1925), Az ifjúsági irodalom kérdése (1925)

Filozófia és vallásbölcsélet Makkai munkásságában

A bölcséleti munkásságában központi helyet foglal el a hit és a vallás elméleti-filozófiai értelmezése, amelynek fókuszában egy sajátos hiányérzetet tételez, ez a vallásos hiányérzet, amely minden más hiányérzettől megkülönböztetendő. Így foglalja össze erre vonatkozó megállapításait: „ezt a végtelenség hiányérzetének nevezem. Ez a hiányérzet szüli a vágyat, melyben az én a hiány pótlékát, kielégedését kutatja. Azon kozmikus támadásnál, mely a végtelenség hiányérzetét kelti, a kielégedés vágya a legkínosabb feszültséggé fokozódik, mert az én örök sorsa forog kockán, s ezért a lélek kétségbeesve, lélegzetvisszafojtva, esengve figyel, kutatja a menekülés útját. A lélek megváltást keres a válságból. Ez a megváltás utáni vágy a vallásos élmény lényege, a »keserű gyökér«, ahogy Böhm nevezi, melyből a vallásos élet kifakad.”¹⁹

A Kolozsvári Iskola másik jeles tagja, az unitárius püspök Varga Béla filozófiai munkáiban a vallás lényegét abban látja, hogy egy sajátos hiányérzet vezeti az embert ahhoz, hogy találjon egy tökéletes egészet, teljességet, s ez vezeti Isten keresésére. Makkai Sándor kiindulópontja hasonló intenciókat tételez. Gondolkodói fejlődésének első szakaszát, az 1920 előtti, meghatározta a böhmi filozófia, amely természetsszerűleg hatással volt vallásfilozófiájának kibontakozására. Korai tanulmányaiban döntően a hit világmagyarázó szerepéről, a szellem egészén belül elfoglalt helyéről, funkciójáról, az értelem és a hit harcáról értekeznek.²⁰

Alapproblémája és kiindulópontja két kérdés:

Mi a szerepe és jelentősége a hitnek a világkép megalkotásában?

Hogyan befolyásolja a hit az élet menetét, alakítását? – szavaival: az életfolytatást?

A hit problémája című terjedelmes 1916-os tanulmányában Böhm filozófiájára alapozva az öntudatos szellem működését alapvetően a megismerésben és a cselekvésben látja. Ebből bontja ki a hit szerepét. A két részre tervezett vallásfilozófiai tanulmányból az első rész jelent meg, A hit világmagyarázó ereje címmel. A böhmi alapállás elfogadása egyértelmű: a megismerő tevékenységét az emberi szellemnek, amely a világképkalkotáshoz vezet, a cselekvés, az „életfolytatás”, életvezetés és annak alkotásai alapozzák meg. A hit mint az emberi élet egyik domináns jelensége a következő problémákat veti fel mindezek vonatkozásában.

¹⁹ Makkai 1916, 35.

²⁰ Makkai 1913; Makkai 1914; Makkai 1915; Makkai 1918.

Alapvető ismeretelméleti álláspontja az, hogy nem a tőlem független valóságot ismerem meg, hanem az arról felfogott érzéki képet, amelynek jelentést tulajdonítok. Az ismeretek, ha rendezett egészé állnak össze – a tér, idő, ok, cél koordinátáinak segítségével – világképpé formálódnak, amely általános, egyetemes s mint ilyen, nem a szubjektumra orientált, szemben a világmagyarázattal, amely az egyén látókörén, individualitásán alapul. Vagyis a világkép csak mint világmagyarázat létezik. Világkép csak egy van: a valóság igazi képe. S hogy ez miből áll össze, és melyik az igazi, arról nem szól Makkai. Az viszont számára tény, hogy világmagyarázat annyi van, ahányan törekszünk az igazság megismerése felé. A világmagyarázat az élet-szükségletek tárházába tartozik, amellyel segítséget kapunk az élet teljességének megéléséhez. Az Én mindent önmagával hoz kapcsolatba, s azt kérdezi lépten-nyomon: ennek vagy annak a valaminek, történésnek, dolognak mi a jelentősége rám nézve, milyen viszonyba került „önállítással”, mit kezdjek vele? Ekkor az alapvető rendező elv: milyen értéke van számomra? Ez szabályozza a további viszonyomat vele, s a lépésről lépésre megteendő cselekedeteimet.

Makkai úgy véli, hogy a világmagyarázatokat mindig határozott hiányérzetek hívják életre, amelyben elsődleges az ismeretlenségtől való félelem, a bizonytalanság, a kételkedés, valamint a meg nem értett viszonyok közötti tanácsstalanság, s a cél mindezek megszüntetése, az élet diadala a valóság ezen dimenziói felett. A világmagyarázatot mint sajátos életaktust tételezi, amely különböző értékelési mintákat is figyelembe vesz működésekor (hedonizmus, utilizmus, idealizmus, pragmatizmus).

A hit helyét és szerepét keresve a világmagyarázatban a teljes emberi szellemből indul ki, amely értelmezésében mint egység az értelem, a képzelet és a hit dimenzióiban működik. A megértés (értelem) a racionálisan felfejthető, fogalmilag leírható, elemezhető valóságra reflektál, s mint ilyen, a nem racionális vagy irracionális mező kimarad világból, ezekkel szemben az értelem vak marad. Mivel az értelem munkája elsősorban az általánosításra koncentrálna, kimarad belőle az egyéni, az individuális, amelyről nem, vagy csak kevésbé lehet racionális, tudományos ismeretet nyerni. Mint írja: „[...] az életvalóságnak az az alaptörvénye, létmódja, hogy megszámlálhatatlan egyéni, s ennél fogva egymással összemérhetetlen, páratlan és sajátos alakulatban fejezi ki magát és valósul meg. A valóságban nincs általános, hanem csak sajátos, különös van. Mindennek van olyan vonása, a mi csak az övé és éppen ez a vonása teszi a valóság nélkülözhetetlen tényezőjévé. Az értelem munkája éppen ezt az egyéni vonást nem bírja megragadni és magyarázni a dolgokban, mert azt, amire nincs analógia, csak szemlélni lehet, de általánosítani, törvénybe foglalni, tehát racionálisan magyarázni nem. Az a korlát tehát, amely az értelmi tevékenység világmagyarázó munkájának gátat vet: az individualitás léttörvénye.”²¹

Az individualitásban segítségül jön a fantázia, amely szintén világmagyarázó tényező Makkai értelmezésében, amely azonban az irracionalitás határán belül van. Ugyanakkor az értelem egyik mozgatórugója is, amely „[...] a tudományban

²¹ MAKKAJ 1916, 23–24.

hypotheziseket alkot, az erkölcsi életben ideálokat tűz ki, s a művészetben a legmagasabb jelentések számára szemléleti formákat talál.²²

S mi a feladata a hitnek – kérdezhajjuk joggal? Itt kezdődik Spencer „megismerhetetlenje”, ami Makkai szerint nem megragadhatatlan, hanem éppen a hit által, és nem az értelemmel és a képzelettel ragadható meg. A hit fogalmát tágabban értelmezve, világi, köznapi értelemben összekapcsolja a bizalommal, s így válik értelmezésében a hit egy olyan bizalomká, amely a megnyugvást jelenti az önfenn-tartás sikerében az anyagi valóság viszonyai között.²³ E kérdéskör további tisztázásá-ra és kibontására Ebbinghaus érvelését is használja²⁴ a hitre vonatkozóan, mely szerint a legspecifikusabb, a legerősebb formájában az önvédelmet jelenti a lét kozmikus támadása ellen. A bizonytalantól rettegő öntudatot megnyugtatja. „[...] hogy a fenyegető valóságot egy magasabb hatalom, Isten uralma alá helyezi, aki parancsol felette, s aki megmentheti őt. [...]”²⁵ (A hit a léttől való félelem reakciója – ezt az ebbinghausi állítást Makkai nem fogadja el.)

Az előzőeket tovább gondolva a vallás kérdésköreinek és szerkezetének fókuszaként a hit fogalma kerül további részletezésre, amelyben „a végtelenség hiányérzete”²⁶ és annak dimenziói kerülnek értelmezésre. Ez a hiányérzet szüli a vágyat a hiány megszüntetéséért, és a lélek megváltást keres és talál a vallásos hitben, s Istennel való szellemi azonosulásunk adja a lehetőséget minderre, amelynek a szuverenitás a gyökere.

Már ekkor jelzi, hogy a hit az élmény egyik sajátos fajtája, melyről későbbi tanulmányaiban részletesen ír. Az igazi hit lényege szerint mélységes, intuitív szemlélődés a valóság egésze felett, s mint ilyen, nem racionális elemekkel „magyaráz”. Istennel való szellemi azonosulás a hit lényege, és ebből fakad magyarázó és ugyanakkor megváltó ereje.

Későbbi írásaiban is visszatérő alapgondolata – a fentiekből is következően –, hogy a vallás és a tudomány logikailag inkompatibilis, valójában két alapvető tere-numuk alapján mérhető, hasonlíthatók össze, s ez a klasszikus filozófiai hagyományok értelmében a hit és az értelem. A hit magasabb dignitásának (méltóságának) oka az, hogy „[...] az értelmi világkép hitele, értéke, jelentősége a hit szemén keresztül végtelenül fokozódik és nő, míg a hit tartalma az értelem szemével nézve hitelében, értékében megszegényedik, ezzel pedig az élet megszegényíti, megcsökkenti önönmagát. Ebben van tehát a hit magasabb dignitásának titka. Ő a betetőző, a korona az élet művén, glória az értelmi világkép körül, mely azt megszenteli, megdicsőíti, a végtelenséghez kapcsolja sugaraival. A hívő élet ezért teljesebb élet, mint a racionalitás szövedékében kiterjeszkedő élet”.²⁷ Ugyanakkor a hit az értelemmel csak közvetítés útján kapcsolódik össze, és ez esetben a képzelet a közvetítő.

²² MAKKAI 1916, 28.

²³ Itt elsősorban Hume nézeteiből építkezik. HUME 1906, V–VI. szakasz.

²⁴ EBBINGHAUS 1908.

²⁵ MAKKAI 1916, 34.

²⁶ MAKKAI 1916, 35.

²⁷ MAKKAI 1916, 62.

Ezek után a megválaszolendő kérdés az, hogyan válhat egy irracionális mező a racionalitás fogalmi hálójával, a tudománnyal, s mint ilyen a vallásfilozófiával vizsgálhatóvá, leírhatóvá. Amíg például a kortárs Tavaszy Sándor a korban egyedülálló, a dialektika teológia álláspontját képviselő terjedelmes dogmatikájában hit paradoxonait részleteiben elemzi,²⁸ addig Makkai mint sajátos irracionális élményt írja le. Makkai úgy véli, hogy Troeltsch²⁹ nagyszabású vallásfilozófiájának alapösszefüggései adnak útmutatást és részleges választ a dilemmára.

Tavaszy a vallásban, a hitben meglévő racionális érvényt állítja, amikor a vallást a priori szükségesség alapján tételezi, a priori észtvörvények megnyilatkozásának tartja, amely törvényeket kell kutatni, megismerni, leírni. Ebből következően transzcendentális vizsgálati módszerrel lehetséges a vallásfilozófia. Mi ez a racionális érvény? Tényleges, határozott választ Tavaszy nem ad. Ami Makkai álláspontját illeti: „Az élet megvalósulásának törvényei azok, amelyeket feltárva, bennük a vallás törvényei is megfejtést találhatnak. Csak egyetlenegy, de döntő pont van, amelyben a mi felfogásunk a Troeltschétől eltér és ez az ismerés tágabb és mélyebb értelmezése.”³⁰

Makkai mellett érvel, hogy van irracónális megismerés is, amelyben jelen kell lennie a hitnek is és a képzeletnek is.

Tapasztalatfeletti, világleletti a vallás világa, ami lényeges terrénuma e problémának, s azért tartja fontosnak elemezni, mert itt juthat érvényre a hit világmagyarázó ereje, amely az egyéni élettevékenységben – mint láttuk – alapvető.

Ezek után teszi fel a kérdést – ami az egyéni lét alapkérdése, – Ki vagyok én? Honnan jöttem, mi a lényegem, hová megyek? Ez a sorskérdés a vallásfilozófiában. S Makkai válasza: „[...] az ember sorsa a hitben eldőlt, mert az egyén örökkévalósága és abszolút értéke Istenben biztosítva van”³¹, a szellemi világ bennünk jelen lévő, teremtő hatalommá válik, amely a köznapi fenomenális világtól ily módon függetleníti. A hit éppúgy fejlődik, mint minden más képesség.

Közvetlen és konkrét filozófiai-elméleti hatások nincsenek olyan határozottan jelen írásaiban, mint kortársainak, például Tavaszy Sándornak vagy Varga Bélának, hiszen ő a filozófiát elsősorban mint háttértudást hasznosította mind vallás-, mind nevelésfilozófiai munkáiban. A kanti és a neokantiánus filozófia és az a határozott filozófiai rendszer, amit Böhm képvisel, egyértelműen jelenti azt a fundamentumot,

²⁸ „A hit mindig csak előkészület a hitre.

A hit határozott bizonyosság és biztos ismeret valamiről, ami nem fogható meg.

A hit a lehetetlen lehetségesítése.

A hit a megismerhetetlen megismerése. Az ismeret azonban nem a gondolkozás és a megértés műve.

A hit átélés nélkül végbemenő figyelmessélel Isten ítélő és felmenő szavára.

A hit annál tisztább, minél kevesebbet lehet róla mondani és minél üresebb önmagában véve.”

TAVASZY 1932, 276.

²⁹ TROELTSCH 1905.

³⁰ MAKKAI 1916, 71.

³¹ MAKKAI 1916, 79.

amelyre vallásfilozófiai koncepcióját építi,³² s amely mindenképpen és elsősorban Troeltsch hatását jelzi.

Az 1920 után keletkezett vallásfilozófiai munkái szisztematikusabbak, kiérleltebbek az addig keletkezettekénél. A vallás története és fenomenológiai vizsgálata összekapcsolódik értelmezéseiben a lélektani, az értékelméleti, a dialektikai-teológiai szempontokkal, s kiemelt szerepet kap a kultúrával való összefüggése. Mivel az általa vizsgált vallásos élmény gyökere meglátása szerint a 'van' és a 'kell' közti hiányból építkezik, s e törés, illetve hiátus érzelmi képe a fájdalom, amelyet az emberi lélek nem tud megoldani a realitásban, ezért konstruálnia kell egy olyan vallásos világgépet, amely segít a fájdalom oldásában.

Amellett érvel, hogy a világ rendezett egész, amelynek középpontjában Isten, a mindent átfogó öntudat áll. Az ember e rendszernek öntudatos része, ez a van, ami-ben minden értékek hordozója Isten, aki megadja az értékek, a kell világát, aki az axiológiai értelemben vett tökéletesség. Az örök valóságot, Istent, megélni lehet, de magyarázni nem. A vallásos élmény egyetemes és szükségszerű, s konkretizálódik az egyéni élményekben, amelyek segítenek kialakítani a vallásos világgépet.

Meglátása szerint két fókusza van a vallásfilozófiának. A vallás történeti, fenomenológiai vonatkozásai és a praktikus intézményrendszerben való megjelenése. Az első kérdéskört saját maga által filozófiai propedeutikának nevezett tanulmányában elemzi teljes, szisztematikus részletességgel,³³ amely egyben a filozófia előcsarnokává is válik, illetve azt képezi, hiszen a filozófia az emberi lélek és a világ lényegét (értelmét) és jelentőségét (értékét) van hivatva tisztázni.

Mivel a lélek ismer meg, ezért először az vizsgálandó, mi a lélek fogalma, milyen a szerkezete, működése, tevékenysége. Feladat tehát: egyrészt a lélek vizsgálata, ahogyan van (gondolkodik, érez, akar, cselekszik); amilyennek lennie kell, vagyis annak értelmezése, hogy mikor szép az alkotás, mikor igaz a gondolat és mikor jó a cselekedet.

Makkai a lelki jelenségeket vizsgálva a korszerű tudományos ismeretekre (Freud, Jung) nemigen támaszkodik, inkább a klasszikus pszichológia fogalomhálójából szövi gondolatait, (Ebner, Fechner, Wundt), s többnyire a köznapi nyelvi, kevésbé filozofikus szóhasználattal él. Az írásaiban nem szakfilozófiai/pszichológiai tudományosság szintjén értelmezi a problémákat, hanem – úgy is fogalmazhatnánk – köznapi értelmiségi/teológusi szempontból, a közérthetőség, a köznapi kommunikáció alapszempontjait figyelembe véve.

Propedeutikájának lényege a lélek fogalmából indul ki, tárgyát, feladatát, módszerét, a test és a lélek viszonyát, a „van” és a „kell” határait értelmezi. A Makkai által képviselt álláspontban egyértelműnek tűnik, hogy a természeti erők és lelki erők distanciájának értelmezéséből kiindulva kapjuk azokat a kettősségeket, amelyek figyelembevételével megalapozhatunk egy olyan lélektant, amely a vallásos élményt mélységeiben is megfelelő módon képes elemezni. Melyek ezek a kettősségek a természeti és a lelki erőket tekintve?

³² Lásd erről: FEKETE 1997.

³³ MAKKAI 1922.

1. realitás – idealitás, a lélek képeket alkot a természeti realitásokról;
2. öntudatlan – öntudatos;
3. önkénytelen – öntevékeny (legnagyobb foka az erkölcsiség);
4. külső, közvetett (érezékszervekkel fogjuk fel) – benső, közvetlen;
5. általános – egyéni;
6. térben, időben létező – csak időben létezik, ebben áll szabadságának lehetősége.

Így a fentieket figyelembe véve a lelki erők vizsgálata teszi lehetővé egy olyan lélektan megalkotását, amelynek természetszerűleg része a hit is, s a jelzett kettőségek vonatkozásaiban vizsgálendő. Amellett fejt ki álláspontját, hogy a lélektan a működő lelket írja le, a tényszerű vonatkozásokat, de eszményt nem adhat. Ezt az ontológiára alapozva (és a ténymegállapító tudományok mellett) az értéktudományok, a logika, esztétika, etika, vallásfilozófia végezheti el.

Az igen vázlatos és korszerűtlen történeti fejezetek, a test és lélek kapcsolatának leírása után az emberi élet két területét, a megismerést és a cselekvés elemzi. Szempontunkból az előző nyújt eligazodást arra vonatkozóan, hogy hol helyezi el a hitet a megismerés folyamatában, s milyen szerepet szán neki a lelki fejlődésben és tevékenységben. Az érzékelés mint a megismerés alapja magában foglalja nemcsak az érzeteket, hanem a szemléletet, a képzetet is. Makkai szerint a képzetek összessége alkotja az érzéki világképet, melynek formája a tér és idő.

„Az érzéki világkép úgy jő létre, hogy az érzékelésen alapuló érzetosztályok adatait a lélek szemléletekbe tárgyasítja s azokat felelevenítve, képzetekké alkotja, amelyek a tér és idő formáiban egymáshoz viszonyulva rendezkednek el, s együtt a világ képét adják. Lélektani értelemben a »világ« képzeteinknek rendezett összessége, s mindenkinek akkora és olyan »világa« van, amennyi s amilyen a képzetei. Az érzéki világkép az ismerés alapja és kerete. [...] Az emberi léleknek az érzékelés tehát csak az alapot adja, az igazi ismerő munkát a lélek magasabb tevékenységei végzik. Három ilyen ismerő tevékenységünk van: a képzelet (fantázia), az értelem és a hit.”³⁴

A fantázia és az értelem a rajtunk kívül lévő valóságot megmagyarázza, értelmezi, ezzel lehetővé teszi a világban való életünket. Emellett az extenzitás mellett a hit munkája befelé hatoló, a lélek mélyén ragadja meg a végtelen szellemet. „Mint-hogy maga a lélek nem érzékelhető, s mivel hogy mindig egyéniségekben nyilatkozik meg, nem általánosítható, ezért éppen az egyéni lélek eredete, lényege, célja, sorsa, értéke az, ami az érzékek, a képzelet és az értelem előtt örök titok marad, s erre a titokra a világ feleletet nem ad.”³⁵

A következő sorokban megnyilatkozik e vonatkozásokban is Makkai lírai, szépírói vénája. „[...] mikor a világban olyan fájdalom, veszedelmek, csalódások, veszteségek érnek, vagy amikor önmagunk érzéki és értelmi lényegében csalódunk s saját tehetetlenségünk, gyarlóságunk, elégtelenségünk, rosszaságunk derül ki, amelyekért

³⁴ MAKKAI 1922, 19.

³⁵ MAKKAI 1922, 28.

nemcsak hogy nem kárpótol az értelem, hanem inkább kétségbeejt, kínoz, vagy gúnyol minket, akkor ébred fel az az ösztönünk, hogy a saját értelmünk felé kerekedjünk és megszabaduljunk a világtól, annak rabláncaitól.”³⁶

Valahol, öntudatunk mélyén sejtjük, hogy többek vagyunk, mint a világban élő test, sejtjük, hogy van valamiféle örök végtelen, tökéletes világ, amelynek valamilyen módon részesei vagyunk, csírája lelkünkben van, s a hit segít abban, hogy e világ részesei legyünk. S tovább erről így ír: „A léleknek az a tevékenysége, sajátos ereje, amely által megbizonyosodunk egy ilyen valóság létéről és jelenlétéről a lelkünkben, amely által azzal összekapcsolódunk: a hit. A hit öntudatunknak az a megnyilvánulása, amely által magunkat, az egyéni lelket egy egyetemes, örök és tökéletes szellem részének ismerjük meg, akitől származtunk, s akinek életében részt venni egyedüli boldogságunk. Az egyetemes szellemet a benne hívők Istennek nevezik.”³⁷

Az önismeret útján halad a lélek akkor, amikor eljut a végtelen szellemig. A hit a képzeletet hívja segítségül, hogy képet alkosson a tökéletes valóságról, amely kép megközelíthető lesz az értelem által is. Amellett érvel, hogy a különböző vallásokon belül különféle értelmezésű lehet a kreált tökéletes valóság, de a lélek, a hit működése ugyanolyan mechanizmusokon megy keresztül.

A lélek működési folyamatainak vizsgálata közepette, igen sajátos módon osztja fel tevékenységének egyik dimenzióját, az érzelmeket, amely a megismerést és a cselekvést egyaránt kíséri. Így esztétikai, logikai, erkölcsi, vallási, formai érzelmekről beszél. Hogyan is?

„Aesthetikai érzelmek, melyek a fantázia képeit kísérik s melyeket a képek formái keltenek. A lélek vagy gyönyörködik a képzelet alkotásaiban, vagy visszaretten tőlük. A szépnek vagy a rútnak ezek az érzelmei, mivel a képek alakjai, külseje, érzéki köntöse kelti őket, nem állanak szoros összefüggésben a létérdekkel s ezért érdektelenek. Érdek nélküli tetszés érzése kíséri a szépet, érdek nélküli nemtetszés érzése a rútat. Logikai érzelmek, melyek a fogalmakat, ítéleteket, következtetéseket kísérik. Vagy az igazság, vagy a valótlanság és hazugság érzelmei. Erkölcsi érzelmek, melyeket az emberi cselekvés szemlélete ébreszt bennünk. A léleknek megfelelő és tetsző cselekvéseket a jó és a kötelesség, az ellenkezők a rossz és a bűn érzelmeit idézik fel. Vallási érzelmek, melyeket a végtelen és tökéletes Lélek, az Isten szemlélete, a róla való ismeret von magával. A szentség, az áhítat, az imádat érzelmei ezek, melyekben legmagasabb fokú aesthetikai, etikai és logikai érzelmek egyesülnek. Formai érzelmek, melyeket az ismerés lefolyásának tartama és módja okoz; ilyenek a várankozás, türelmetlenség, csalódás, meglepetés, kételkedés és unalom érzelmei. Ezek az érzelmek nagy változatossággal, állandó hullámmásban tartják az emberi lelket az öröm és fájdalom végletei között.”³⁸

Kérdések sora vetődik fel ezek után. Így például az, hogy mindezek alapján hogyan jön létre bármiféle cselekvés? Milyen a kapcsolat az érzelmek és a cselekvések között?

³⁶ Makkai 1922, 28.

³⁷ Makkai 1922, 29.

³⁸ Makkai 1922, 30–31.

Makkai a továbbiakban a következő álláspont mellett érvel: konkrét érzelmeket természetesen mindig sajátos jellemmel, karakterrel rendelkező egyének élnek át. Vannak szituációk, amelyekben az érzelmek intenzitása megnő, szélsőséges esetben indulattá válik, amelynek a gyökere többnyire a valamiben való hiány érzése. A vágy ezt a hiányt ki akarja elégíteni, s Makkainál is az akarat az, amely elindítja a cselekvést a hiány megszüntetésére. Látnunk kell azonban, hogy az akarat szabadsága értelmezésében csak akkor áll fenn, ha egyetlen eszmény szolgálatába áll. Ha az öntudat, amely az akarat irányítója, több eszmény között ingadozik, nem tud cselekedni az elérendő eszményért, a hiány pótlásáért.

Mindezt a következőképpen bontja ki: „Természetesen az akarat és a cselekvés szabadsága nem azonos. Hogy mennyire tud az egyébként szabad akarat a cselekvésben megvalósulni, teljesen-e, vagy részlegesen, az attól függ, hogy mennyiben képes a külső akadályokat legyőzni? Tény az, hogy a kitartó és erős akarat, amelyet állandó eszmény (elvek) vezet és tölt be, lassú munkával többnyire eléri azt, amire törekszik; igaz, hogy a komoly akarat lehetetlen feladatokhoz nem is fog.”³⁹

A böhmi felfogással egyetért az esztétikai, a logikai megismerés, a cselekvés és az értékelés elemzésében, az erkölcsiség vonatkozásait vizsgálva azonban egy lényeges dolgot tovább és alaposabban elemez, mint mestere: az erkölcs és a hit, a hit és a szentség (mint érték) kapcsolatát.

Ez utóbbi vonatkozáspontjainak, összefüggésrendszerének elemzésében alapfogalom a lelkiismeret, amely álláspontja szerint nem más, mint Isten szava bennünk, amellyel átélni tudjuk a jót és a rosszat. Amikor a lelkiismeret megnyilatkozik, ez mindig föltétlen és abszolút. A lelkiismeretben szerinte az erkölcsi érzék fejlődik a következő lépésekben, illetve a jó fogalmának kibontakozásában az egyén fejlődésében: Az első része a folyamatnak, amikor jó az, ami élvezetet okoz tekintet nélkül másokra; a második fokozatban jó az, ami hasznos számomra, függetlenül, hogy élvezetes-e; és végül, jó az, ami önmagában értékes, mert maga a lélek valósul meg benne.

Az igazi autonóm erkölcsiség – folytatja Makkai – a valláserkölcsiség. Ennek kapcsán foglalkozik a bűn problémájával, s Szent Ágoston a bűnbeesésre vonatkozó nézeteit elfogadva, négy lépését gondolja át, amelyek a kívánság, a kép, a bűvölet, a bukás.

„Mikor a bűn még csak kívánság, idejében elnyomható; már küzdelembe kerül kiúzni az öntudatból, ha képpé lett, ha pedig engedjük, hogy ez a kép megbűvölje az öntudatot, a bukás elkerülhetetlen. Ha a kísértés képe megrögződött lelkünkben, mert könnyelműen foglalkoztunk vele és nem úztuk el: nincs ember, aki a maga erejéből megállhatna a bűnnel szemben.”⁴⁰

A bűnbeesés, az erkölcsi bukás külső és belső bűnhődéssel jár. Külső lehet az egészség, a vagyon, az élet elvesztése; belső a lélek önvádja, önmegvetése, kétségbeesése. A nagy kérdés: lehet-e és ha igen, hogyan lehet a bűntől megszabadulni? Az ész, az elvek segítségével? Nemes jellemű erkölcsi hősök, nevelő személyiségek

³⁹ MAKKAI 1922, 33–34.

⁴⁰ MAKKAI 1922, 57.

példaadásával? Nem. Makkai szerint önmaga erejéből jó ember nincs. Van viszont a legmagasabb erkölcsi hatalom, amely rabul ejti öntudatunkat és akaratunkat: Isten – a Krisztusban. S mindez nemcsak az egyénben, hanem a társadalomban is működik intézményesülve az egyházban. S itt értelmeződik a három alapérték mellett a szentséges, amely a teljességet, szűkebben, az értékteljességet jelenti Makkai felfogásában. „[...] A szentséges tartalmilag a szép, igaz és jó együtt; de fokozatát tekintve több mindeniknél külön és együttvéve, mert a háromnak egysége az elképzelhető legmagasabb teljesség és értékesség fokán. Mivel a szépség, igazság, jóság, ami életünkben csakis az öntudatos lélekben és általa nyilvánulhat, az öntudatos lélek tulajdonságait, javait alkotja; ezért a szentséges is csak öntudatos léleknek lehet tulajdonsága, lényege; a szentséges a tökéletes Lélek maga, a Szellem, kinek minden egyéniség teremtménye, tükre, eszköze, visszfénye. A tökéletes Szellemmel való életviszonyunkban sajátítjuk el a lélek értékeit, s ezt az életviszonyt, amelyben mi az ő képére alakulunk át, ő a mi életünkbe lép és abban a maga lényegét megvalósítja: vallásnak nevezzük. A vallás tehát az emberi lélek viszonya a Szentséggel.”⁴¹ A vallás a szentség életbeli megnyilvánulása, két fő tényezője a kijelentés és a hit.

Mindezek után juthatunk el a vallásfilozófia másik nagy kérdéséhez: mi a vallás lényege. Az alapprobléma tisztázásra kerül már korai írásaiban is. Világos, hogy a vallás és a hit nem azonos dolgok, a vallás származéka, kibomlása a hitnek, amivel egyenrangú az értelem. Már ekkor, Az értelem és a hit harca című tanulmányában (1918) vizsgálja a történetileg kialakult elméleteket, kiemelve Schleiermacher újító szellemű vallásfilozófiáját, aki egyértelműen függetlenítette a vallásfilozófiát és a vallásos élményt, mint az Abszolútummal való viszonyunk megélését. E viszonyban érezzük feltétlen függésünket az Abszolútumtól, Istentől. Nagyszabású, 1923-ban keletkezett tanulmányában (A vallás lényege és értéke) ahhoz, hogy eljusson a kérdés megválaszolásáig, a filozófia fogalmát járja körül. Így a filozófia számára a legmagasabb rendű tudományos törekvést jelenti, s mint ilyen az egyetemes, az általános, a végső összefüggések keresésére irányul, s univerzalitás-igénye azt jelenti, hogy a valóság egésze a tárgya, s mint ilyennek alapkérdése: mi az igazság?

A *van*-t, a létezőt és az azt értékelő *kell* világát elemző két tudományág (s itt is Kanthoz és Böhmhöz kapcsolódik), az ontológia és a deontológia. Az alapfilozófia (dialektika), a valóság apriori leírása (okviszony, tér, idő, tevékenység, változás, lényeg, erő, anyag, szellem, cél) és az értékelmélet (axiológia): a logika, etika, esztétika. S hol értelmezhető ebben a viszonyrendszerben a vallás? Makkai amellet érvel, hogy a vallás is törekszik univerzalitásra, „[...] éppúgy, mint a filozófia, határozott lendülettel tör az egységes egyetemes világ- és életnézet felé, amelyben minden földi jelenségnek megnyugtató jelentését és igazi értékét akarja megtalálni. Ez az egyetemes átpillantás, a lényegre és egységre való törekvés azonos a filozófiában és a vallásban. A kettő között lélekrokonság van s minden igazi vallás éppúgy bír egységes világnézettel, mint ahogy minden igazi filozófiának meg van az a prófétai foka, ahol

⁴¹ MAKKAJ 1922, 59.

hitvallássá válik. [...] A filozófia végső szava az, hogy az egyetlen érték: a szellemiség. A vallás végső szava az, hogy a szellem: Isten.”⁴²

Makkai szerint az az igazi filozófia, amelyik Istenhez vezet. Ha a vallást filozófiai aspektusokból vizsgáljuk, mivel az is egyik jelensége az emberi életnek, át kell gondolnunk részeit, összefüggéseit, egyetemes jelentését, lényegét és értékét az egyes ember és az egész emberiség életében. A filozófia legvégső értékének a szellemiséget tekinti, a vallás ezt továbbviszi így: a szellem Isten. A vallás filozófiai vizsgálata a vallás realitásának vizsgálatából indul ki.

Makkai a vallás filozófiai elemzéseinek történetileg kialakult típusait áttekintve részletezi azokat, s a következőkre jut: az egyik értelmezés a vallást mint megismerési formát s annak típusait értelmezi, amelyet elsősorban az irrealitás, az illúzió jellemel, és csupán a kezdetleges értelem tévedése, a primitív ember tulajdona. Ezzel szemben áll az a felfogás, hogy csak a legmagasabb rendű, filozófiailag kiművelt egyéniség sajátja (alapos elemzésre kerül Spinoza és Hegel filozófiai alkata). Mások szerint a vallás lényegét az érzelmek és indulatok világában kell keresni; egyes gondolkodók úgy vélik, hogy (Ebbinghaus) álérzelem, vagy szexuális ösztönökből ered (Freud), de az erkölcsiség másodlagos formájaként is kezelik (racionalizmus).

Karl Dunkmann vallásfilozófiai rendszerét tartja a legteljesebbnek, aki a vallásos tudatot helyezi vizsgálódásainak középpontjába. Ennek hatására bontja ki azt a kérdéskört, hogy az öntudat nem más, mint értéktudat, s a vallási értéktudatban egységesen jelen van a három érték (igaz, jó, szép). A vallási értéktudat az istenfogalomban tárgyiasul, amely fogalomhoz alapvetően nem racionális vagy irracionális úton juthatunk el.

Nézzük meg ezek után, hogy Makkai értelmezésében miképpen definiálódik a vallás fogalma, lényege és mit jelent, mint sajátos érték-hordozó. Alapvető és lényegi kérdés Isten létének igazolása, ami tudományos probléma lehetne, de Isten realitása csupán a hit számára realitás, ami nem tudományos eszközökkel igazoló világmagyarázó erő. Ez már az előzőekben is igazolni próbált argumentuma Makkainak. Mindemelllett a vallás létjogosultsága – érdekes módon – nem Isten létén fordul meg, hanem azon, hogy a vallás realitása tudományos értelemben igazolható-e.

Úgy véli újra, modern értelemben kell definiálni a realitást, a vallást és a teológiát. Amíg a hit világmagyarázó erejű, a vallás nem az (bár mint láttuk, A hit világmagyarázó ereje című tanulmányában viszont éppen a hitből kiindulva jut el a vallásos világmagyarázat létének igazolásáig), de mint szellemi jelenség éppoly realitással bír, mint bármely más szellemi tényező, amely alakítja az ember életét. Úgy tűnik, Makkai egy sajátos paradoxont állít fel azzal, hogy a hit egyik, ilyen jelentős terrénumát, a vallást – úgy tűnik – kizárja a világmagyarázó folyamatból, magát a hitet viszont nem. A vallás realitása nem az intézményesült formát jelenti, hanem lélektani, szellemi s mindenekelőtt történeti realitás, melyben a hitnek mint sajátos ismerési formának nem racionális létjogosultsága van a világmagyarázatra, mint belső mozgató erő mintegy gyújtópontját jelenti a vallásnak. Hogyan gondolkodik erről? „[...] ha a vallás realitását igazolni akarjuk, már eleve sem erkölcsi, sem

⁴² MAKKAI 1923, 7.

aesthetikai, sem társadalmi vonatkozású jelenség a maga lényegében, azaz az a valóság, amelyre vonatkozik, s amelytől realitását kapja, nem lehet sem a természet, sem az ember, sem a művészi valóság, sem a társadalom, hanem mindezekén túl, kívül valami egyéb.⁷⁴³

A kérdés tehát ezek után az, hogyan definiálja Makkai a vallást? Meglátása az, hogy egyrészt történeti realitás, másrészt lélektani tény, ebből következően lélektani realitás, harmadrészt egyetemes szellemi realitás.

E három szempont adhatja meg azt az alapot, amelyből építkezve a vallás a tudomány tárgyává lehet.

„[...] a) Történetileg realitás a vallás akkor, ha a történeti fejlődésben határozottan kimutatható sajátos és öncélú létérdeket képvisel, s ha ezen létérdek megvalósításában történetileg igazolható sajátos és speciális módon működik és jár el. Ellenben nem realitás akkor, ha nincs meg ez az öncélúsága és sajátossága egy speciális létérdekben s annak megvalósítási módjában, ha tehát valamely, később más átalakult formában ismeretes létérdek szolgálatának kezdetleges vagy átmeneti, vagy általában fiktív formája és módszereként jelenik meg a vizsgálat előtt.

b) Lélektanilag realitás a vallás akkor, ha a pszichológiai vizsgálat előtt, mint *sui generis* lelki élmény jelenik meg, lélektani eredetét, alkatát, célzatát tekintve; nem realitás azonban, ha más, ismeretes pszichológiai élmények *latens* fajának vagy származékának bizonyul.

c) Filozófiailag realitás a vallás akkor, ha az emberi szellem egyetemes életmegvalósulásában kétségtelenül kimutatható sajátos, páratlan és pótolhatatlan jelentése és értéke van [...].⁷⁴⁴

A történetiség *A vallás az emberiség életében* (1923) című terjedelmes tanulmányában részletes átgondolásra kerül, amelyben kitér a nem keresztény vallások, a kultuszok világára, az élő, az írott, a testté lett ige kérdésköreire, a lényeg és élet, a bűn, halál örök filozófiai, vallásfilozófiai kérdésfeltevéseire.

Ezen – a szükségképpen rövid és kevéssé árnyalt, de témánk szempontjából nélkülözhetetlen – elemzések után rátérünk a fő kérdéskörünkre, a hiány vonatkozási pontjainak értelmezésére Makkai bölcseletében.

Ami igazán újszerű vallásfilozófiájában, az élmény működésének, szerkezetének elemzése, amelynek kulcskérdése a hiány és ezzel összefüggésben a vallásos hiányérzet.

Kérdései: „[...] 1. Van-e vallásos hiányérzet, s mi annak a specialitása? 2. Hogyan reagál a lélek erre a hiányérzetre? 3. Miféle pótlást kap a lélek a vallásban? 4. Milyen természetű a vallásos kielégülés? Mert a vallásos élmény lélektani titka csakis ezekben rejlik: vallásos hiányérzet, vallásos reakció, vallásos pótlás, vallásos kielégülés. Ebben van benne a vallásos élmény *sui generis*, reális, önálló lélektani lényege.⁷⁴⁵

⁴³ MAKKAI 1922, 73.

⁴⁴ MAKKAI 1923, 74–75.

⁴⁵ MAKKAI 1923, 79.

A vallásos élményt az élet végtelenségének és tökéletességének hiányérzete váltja ki, amikor emiatti kétségbeesésében az ember keresi a kozmikus erővel való kapcsolatot. Mindez együtt jár a halálfélelemmel, az elpusztulástól való félelemmel.

Az élmény is a vallásos élmény folyamatának különbségét a következő sémában szemlélteti:

élmény	{	„hiányérzet (megtámadottság reflexe, fájdalom az öntudatban)	=	a szabadság ösztönének köttetése (végesség, tehetetlenség, büntudat).	}	vallásos élmény
		reakció (vágy a pótlás után)	=	megváltás utáni vágy (vágy a hiányzó végtelen és tökéletes élet után).		
		pótlás (proiectio és azonosulás)	=	hit (a végtelen és tökéletes életvalóság megragadása és képpé formálása, váltság).		
		kielégülés (az öntudat gyarapodása)	=	üdv (gyarapodás a végtelen és tökéletes élet bizonyosságának öntudatával).		

A vallásos élményben a hiányérzettel együtt jelentkezik a végesség és a büntudat érzése, amely a végtelen és a tökéletes élet utáni vágygal párosul. A pótlás a hit segítségével érhető el, amelyben az ember a végesség érzetét felvállalja az öntudatával, amelyben ugyanakkor megjelenik a végtelen és a tökéletes életvalóság képe, majd az üdv a kielégüléshez vezet.

Mivel a dialektika vagy alapfilozófia – a böhmi rendszerben, amiből Makkai építkezik – az emberi szellem működésével és törvényszerűségeivel is foglalkozik, így a vallás, a vallásos élmény és a hit is e tereumon belül definiálható. Az alapfilozófia kulcsproblémája és válaszra váró kérdése, hogy a szellemnek hány jelentésadó funkciója van, vagyis a szellemre ható valóság egészét és részeit milyen ismeretvékenységek töltik meg jelentéssel. Makkai itt a racionális és irracionális lelki tevékenységeket elválasztva kiemeli az utóbbi szerepét, ahol helye van a vallásnak, a hitnek, ahol a kérdés nem az, hogy mi a világ, hanem az, hogy ki vagyok én? Honnan jöttem, mi a lényegem, hová megyek?

Mint említettük, még egy lényeges szempontból vizsgálja a vallást: axiológiai. A három erkölcsi mentalitás, ami történetileg és elméletileg kiemelt szerepet játszott az európai filozófia fejlődésében (a hedonizmus, az utilitarizmus és az idealizmus), amelyek lényegüket tekintve jelen vannak a vallás tereumában is, amelynek tényleges és legfőbb értéke a Szentséges (Das Heilige). E vonatkozásokat figyelembe véve beszél ontológiai és axiológiai, lét- és értékjeljességről, s amellet érvel, hogy

az „[...] ontológiai tökéletesség a befejezett létet, a lét teljességét jelenti; az axiológiai tökéletesség pedig az értékesség teljességét, Istenben mind a kettőt bírjuk és képzeljük, mint ens perfectissimumban, mert az ő léte tökéletesen befejezett egész és ő az összes értékek teljességében tündöklük. Élete végtelen és tökéletes, ontológiai és axiológiai értelemben. Ennek az életnek fenségét, hódolatra, imádatra, szeretetre egyedül méltó voltát egy értékjelzővel fejezzük ki: »Szentséges« (,Das Heilige‘). A »szentséges« a vallásos értékjelző. Maga az az érték, amit jelez, tehát nem külön, specifikus valóság axiológiai értelemben, hanem a logikai, ethikai és esztétikai⁴⁶ érték summitása, tökéletességük elképzelhető legmagasabb foka, melynek tartalma éppen az igazság, a jóság, a szépség, a végtelenség és tökéletesség elképzelhető legmagasabb fokán. Isten tehát az ideálok és értékek örök Királya, szentséges foglalatja, forrása, birtokosa és biztosítója az örök értékeknek, a tökéletes életnek.”⁴⁷ Isten tökéletességéhez való hasonlatosságban és a hit élményében rejlik az ember létének teljessége, illetve a lehetőség a teljes létre.

Ha a vallást mint a szellem sajátos realizálódását, objektiválódását tekintjük, akkor elsődlegesen a kultúra területeit kell megvizsgálnunk, kapcsolatát a tudomány, erkölccsel és a művészetekkel. Világos Makkai számára a vallás és a tudomány logikai összemérhetetlensége, inkompatibilitása „[...] a tudomány egész lényege benne van a tanításaiban, de a vallás nem merül ki a vallásos képzetek, tanok, igazságok rendszerében, mivel ezek csak származékai a hitnek. [...] A vallást nem lehet teljes egészében racionalizálni, hogy így összemérhessük a tudományos ismeretekkel, mert magvában irracionális. Az ilyen összemérés tehát mindig elfogult lesz a tudomány javára, mert annak teljes egészével a vallásnak egy csonka részletét helyezi szembe.”⁴⁸

Végző konklúziója teológusi alapállásából következően nem meglepő: „[...] a vallásnak kell a tudomány önértékűségét, és az életre való nemes hatását mindig ellenőriznie és szabályoznia, tiltakoznia az olyan tudomány ellen, amelyik alacsony haszon és élvértékből dolgozik s célja csak a test hízlalása, a hatalmasok támogatása, a kicsinyek elnyomása stb. és támogatnia, lelkesítenie, vezetnie azt a tudományt, amelyik az igazságért küzd, amelyik az embert akarja úrrá tenni a test, a bűn, a szolgaság etc. felett.”⁴⁹

Az igazi kultúrember: a tudós hívő és a hívő tudós. A valódi tudomány – mondja Makkai – ne legyen vallásellenes, mert akkor félreismeri saját határát és tudománytalan lehet. Vagyis tételeznie kell mindenkor egy, a tudomány eszközei számára elérhetetlen terrénumot, az irracionalitás azon világát, ahol a hit, különösképpen a vallásos hit működik.

⁴⁶ A szöveg kiegészítése és nyelvhelyességi vagy nyomdahibák javítása Veres Ildikó által. A továbbiakban ezt külön nem jelezzük.

⁴⁷ MAKKAJ 1923, 115. – Itt kell megjegyeztem, hogy egy olyan példányából dolgoztam a tanulmány-
nak, amelyet valaki, s igen erős a gyanúm, hogy maga Makkai, átjavította. A fenti idézetben is az
egyedül és az elképzelhető szavak át vannak húzva, amit a „javító személy” több helyen megtesz.

⁴⁸ MAKKAJ 1923, 128.

⁴⁹ MAKKAJ 1923, 132.

Mi a helyzet a művészethez való kapcsolódással? Ez a terület igen kevésbé árnyalt, mondhatnám azt is, a tudományos fogalmi közhelyek szintjén fogalmazódik meg a probléma. Végző értelmezésében – többnyire a hegeli esztétika hatására, – a művészet az általános tartalmat konkréttá és szemléletessé teszi; a képzelet, a fantázia segítségével hozza létre az alkotásokat a művész. Ha a művészi szép mint fenséges jelenik meg, akkor kapcsolódik igazán a vallási értékhez, a szentségeshez.

A vallásos és az esztétikai élmény összehasonlítása arra az eredményre vezet, hogy csupán a fantázia a közös tényező bennük. Esztétikum és religiózum függetlenek egymástól, nincsenek egymásra utalva szükségképpen, ahol találkoznak, az a „fenséges” terrénuma, az az esztétikai érték, ahol a religiózum az isteni értéke. Az esztétikum nem más Makkai szerint, mint a szépségnek magát minden érdektől és korláttól függetlenített humánium manifesztációja. Amíg itt az érdeknélküliség, addig a hit-élményben az érdekelttség domináns, hiszen ez utóbbiban mint élményben a sorsa forog kockán az embernek, aki veszélyeztetett létében a megváltót keresi, s nem az esztétikai tetszés lesz a központ, hanem az egész egzisztenciát fölrazó megrendülés. „Továbbmenve az összehasonlításban, meg kell állapítanunk, hogy az esztétikus élményben legjellemzőbb érdektelenség helyét a religiózus élményben a leg súlyosabb, legváltóságosabb érdekelttség foglalja el. Itt szó sem lehet érdektelenségekről; ellenkezőleg, az egyén legdöntőbb létérdeke: örök sorsa forog kockán, ennek gyötrelmes veszélyeztettségében keres Megváltót magának. Ezért a religiózum hatása az esztétikus tetszés helyett az egész egzisztenciát fölrazó megrendülés lesz.”⁵⁰

Amíg az esztétikai élményben a látszat, a vallásban a ’rendkívüli’ realitás átélése a döntő. Az előzőben a humánium, az utóbbinál az emberfeletti dominál. A plaszticitás szempontjából vizsgálva a kérdést amellezt érvel, hogy az „[...] esztétikai plaszticitásban tartalom és forma egy látszatban egyesülnek, a tetszés kedvéért. A hit-élményben azonban egy benső, lelki azonosulás valóságos átélése tör össze és teremti újjá az embert. [...] Az esztétikum sztatikus természetével szemben a religiózum dinamikus jellegű, melyből a kultusz és a hitből fakadó életfolytatás származik.”⁵¹

A vallás az erkölcsiség egyik lényeges megvalósulási területe. Ez a következő kapcsolatrendszer, amire rápillant. Csupán rápillant, de részleteiben ezt sem elemzi. Vázlatos, kidolgozatlan részek váltják egymást. Az egyik ilyen kulcsprobléma az akarat értelmezésére irányul, amely életformáló tényező, amelyet egy elérendő ideál mozgat, egy erkölcsi eszmény elérése érdekében aktivizálódik. Itt is kiemeli, hogy a mindenkori legfőbb erkölcsi eszmény hordozója Isten, így az Istenkép az emberi szellem erkölcsi fejlődésének mindenkori fokmérője. Tényként szögezi le, hogy az erkölcsiség a hitből táplálkozik s így „[...] akkor teljesen hibás az a felfogás, amit a moralizmus hirdet, hogy tudniillik az erkölcsiség a vallás alapja, hogy az erkölcsisegen épül fel a vallás. Ez a felfogás illúzióvá teszi a vallást, de kirántja az alapot az erkölcsiség alul is. A kettő közötti szükségképpeniség abban nyilvánul meg, hogy

⁵⁰ MAKKAI 1936, 11.

⁵¹ MAKKAI 1936, 12.

amint lehetetlen erkölcsiség vallás nélkül, úgy lehetetlen vallás is erkölcsiség nélkül.”⁵²

A hit és az akarat egymásra hatása az alapvető az erkölcsiség tárgyalásakor, de ezt sem fejti ki részletesen, csupán a jézusi legtökéletesebb életideált és a legengedelmesebb akarat példáját említve utal a problémára, illetve arra a konklúzióra, miszerint az erkölcsiség egyetlen igazi formája csak a valláserkölcsiség lehet.

Makkai kéziratban maradt – a debreceni teológiai fakultáson tartott – vallásfilozófiai előadásai (1951) az előzőekhez képest kevés újdonsággal bírnak, hiszen itt is alapvetően mint filozófiai és nem mint teológiai tudományként tárgyalja a vallásfilozófiát. Vallás, erkölcs, Abszolútum, hit, a szentséges mint érték, a vallási igazság kérdéskörei jönnek újra elő, természetesen figyelembe véve didaktikai szempontokat. A hitet itt már az intenzitás jellemzőivel is felruházza amely „[...] mint sajátos, irracionális ismerőtényező olyan látóerőt, benső meggyőződést és ebből fakadó bizodalmat jelent, amely más valóságot és más módon érzel, mint a pszichikai érzékelés. Ez a más valóság Isten és az a mód, ahogy Istent megismerjük [...] az emberi lélek tevékenysége csakis Isten által adott emberfeletti tényező lehet.”⁵³ A hit igazságának forrása az Ige, Isten kijelentése, Pál apostol szavaival: a hit hallásból van. Tehát a forrása a hitnek nem csupán az írott, hanem a hallott Ige. Mindezt a Krisztus által összefogott közösségben halljuk. A hit tartalmilag nem bővíti a világmagyarázatokat, világismeretünket, hanem az Istenhez való kapcsolódásban mindennek új, másoldalú megvilágítást, jelentőséget ad, s mint ilyen, egy sajátos értékelőtényező az ember életében.

A hit tárgyiasulása a vallás, és a hit valóság- és emberismerete nem helyettesíthető semmilyen más, még filozófiai emberismerettel sem.

Vallásfilozófiai tanulmányai mellett a halál és a hit kapcsolatával foglalkozó lírai esszéjében, A halál mysteriumában (1918) elemzi azokat a lehetőségeket, amelyekkel az emberiség megpróbált szembeszállni a nagy Megsemmisítővel. Végző konklúziója: egyedül a hit válthat meg a Halál hatalmától.

De melyek a Halál arcai? Mi az általános, egyetemes, és mi az egyéni, individuális jelentése, jelentősége? A halált az ember számára az teszi titokzatossá, hogy két világrendhez tartozik, az egyetemes természetihez s ennél egy magasabb rendűhöz, a lelkek világrendjéhez – mondja Makkai. Múlандóság és Halál. Ugyanaz a kettő, és az ember az, aki az örök törvényt, az elmúlás törvényét tudatosan, de ugyanakkor félelemmel zárja be létének folyamataiba.

„Két arca van a Halálnak.

Az egyik az őszi természet haldoklásában mutatja meg magát, a másik az emberi élet és sors tükörében.

Ősszel, amikor a bágyadozó napfény, sárga levélhullás, síró szelek, sápadó színek és szétfoszló illatok köntösében érkezik, mindig egyforma, mindig következetes a Halál.

⁵² Makkai 1936, 143.

⁵³ Makkai 1951, 27.

Nem véletlen, hanem az örökkévaló törvény képét hordozza. Nem is Halál a neve; sokkal inkább a Mulandóság törvényének nevezhető. Arcán nincs semmi félelmes vonás, sem kísérteties, sem gyötrelmes. Inkább fájdalmasan szép, édes-szelíd arca van.

Járván az őszi fák alatt, hervadozó kertekben, szinte megdöbbenve csodáljuk, hogy ezek a földbegyökerezett, tehetetlen rabok milyen mozdulatlan nyugalommal, alázatos-szelíden hajtanak előtte fejet. Semmi sem viaskodik vele a természetben. A természet nem ismeri a haláltusát. Szelíd mosolygással, ünnepi színpompában várja a véget. És mi titokzatos sejtéssel érezzük, hogy ez a Halál: a jó.

A másik arca csak az emberek között ismeretes.

De nem is jól mondtuk. Így kellett volna mondanunk: a többi arcai. Mert az emberek között sohasem egyforma és következetes a Halál. Éppen azért olyan félelmes, mert nem lehet kiszámítani. Nem törvényszerű nyugalomával, nem az óramű pontosságával jön. Legfőbb jellemvonása a Véletlen, az Esetleges.”⁵⁴

A Halál határozza meg és formálja életünket, lényegünket, az élet akarása, a létvé vált akarata a Halál felől értelmezhető. A Heidegger által értelmezett halál felé vezető lét Makkainál úgy jelenik meg tehát, mint ami mintegy bevilágítja az egész életet. S itt egy sajátos fogalmat használ Makkai: a tömörítést, tömörödést, a Halál kényszerít tömörödéssre, az életet a lélek szépségei felé irányítja. Az élet, a lét minőségei, típusai mind-mind a Halál felől értelmezhetők. Hiszen bármely életformát választhatunk – legyen fő elv az élvezet, a haszon vagy a szeretet – a Rém „[...] megfojtja az igazságot, megcsúfolja a jót, kikacagja a szeretetet is.”⁵⁵

Az egyetlen a lelkierő, a hit, az Örökéletben való hit a vezérlő elv és erő. A Halál a Félelmek és a Fájdalmak Királya. A Makkai által finoman kreált szimbolikában benne van minden, ami a Halál lényegéhez hozzátartozik, a félelem az ismeretlentől. A Halál fájdalmak sokaságával átszővi az életet, mert mindenhol a hiányra, a végtelenség és a tökéletesség hiányára utal.

FORRÁS

TiREK Kt 4820. Makkai Sándor önéletrajza és önéletrajzi feljegyzései. Kolozsvár, 1923–1931.

BIBLIOGRÁFIA

CS. GYIMESI 1993

CS. GYIMESI Éva: *Honvágy a hazában*. Budapest, Pesti Szalon, 1993.

CS. GYIMESI 1992

CS. GYIMESI Éva: Menni vagy maradni? Avagy az önigazolás természete. *Diakónia* 4. 1992.

⁵⁴ MAKKAI 1918, 7.

⁵⁵ MAKKAI 1918, 13.

CSEKE–MOLNÁR 1989

CSEKE Péter–MOLNÁR Gusztáv: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Budapest, Héttorony, 1989 (Limes könyvek).

EBBINGHAUS 1908

Herman EBBINGHAUS: *Psychology: An Elementary Text-book*. Boston, 1908.

Erdélyi Református Egyházi Könyvtár. II–III. Erdélyi Református Egyházkerület, 1923.

FEKETE 1998.

FEKETE Károly: A kisebbségi létparadoxon tusája Makkai Sándornál. Pályakép. In: MAKKAI Sándor: *Magunk revíziója*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1998, 5–44.

<http://www.adatbank.ro/inchtm.php?akod=1055> (2015. 02. 01). (Erdélyi Magyar Elektornikus Könyvtár)

FEKETE 1997

FEKETE Károly: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1997.

GÁLFY 1988

GÁLFY Zoltán: Vásárhelyi János püspök. *Református Szemle* 5–6. 1988, 439–440.

HUME 1906

David HUME: *Vizsgálódás az emberi értelemről*. Budapest, 1906.

MAKKAI 1913

MAKKAI Sándor: *Vallásos világkép és életfolytatás. Böhm Károly filozófiájának indításai egy vallásfilozófiai rendszer kiépítésére*. Besztercebánya, Madách–Társaság, 1913 [KALJÓS (Keller) Imre (szerk.): *Dr. Böhm Károly élete és munkássága I–III*. Besztercebánya, Madách Társaság, 1913. I. köt.].

MAKKAI 1914

MAKKAI Sándor: A vallás lélektana. *Protestáns Szemle* 26/7–8. 1914, 424–443.

MAKKAI 1915

MAKKAI Sándor: A hit szeme. *Protestáns Szemle* 27/6. 1915, 375–391.

MAKKAI 1916

MAKKAI Sándor: *A hit problémája. Vallásfilozófiai tanulmány*. Budapest, 1916.

MAKKAI 1918a

MAKKAI Sándor: *A halál mysteriuma*. Budapest, Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség, 1918.

MAKKAI 1918b

MAKKAI Sándor: Az értelem és a hit harca. *Akarat* 9/7–8. 1917/1918, 114–120, 137–143, 164–168.

MAKKAI 1922

MAKKAI Sándor: *A lélek élete és javai*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1922.

MAKKAI 1923

MAKKAI Sándor: *A vallás lényege és értéke. Vallásfilozófiai előadások*. Torda, Erdélyi Református Egyházkerület, 1923.

MAKKAI 1925

MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Kolozsvár, Az Út, 1925.

MAKKAI 1929

MAKKAI Sándor: *A mi utunk. Elmélkedések, beszédek, előadások, temetési beszédek, cikkek*. Kolozsvár, Ifjú Erdély, 1929.

MAKKAI 1936a

MAKKAI Sándor: Esztétikum és religiózum. *Esztétikai Szemle* 2. 1936, 1–13.

MAKKAI 1936b

MAKKAI Sándor: Magunk revíziója. 1931. In: *Egyedül. Tanulmányok*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1936.

MAKKAI 1951

MAKKAI Sándor: *Vallásfilozófia*. Kézirat. Debrecen, 1951.

MAKKAI 1990

MAKKAI Sándor: *Szolgalatom. Teológiai önéletrajz*. Budapest, Református Zsinati Iroda, 1990.

MAKKAI 1992

MAKKAI Sándor: Hősiesség. *Diakónia* 4. 1992.

NAGY 1937

NAGY Géza: *Akik kősziklára építettek*. Kolozsvár, 1937.

RAVASZ 1992

RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Budapest, 1992.

RAVASZ 1944

RAVASZ László: *Magamról. Theológia önéletrajzokban*. Budapest, 1944.

VÁSÁRHELYI 1988

Részlet Vásárhelyi János Önéletrajzából. *Confessio* 4. 1988.

BESZÉLGETÉS DR. VIGA GYULÁVAL

AZ INTERJÚT KÉSZÍTETTE: DR. HORVÁTH ZITA

– *Horváth Zita:* 2008–2009-ben vettem át Lendvai L. Ferenc professzor úrtól a kari közlemények szerkesztését, aki korábban mindig vegyes köteteket jelentetett meg. Az új szerkesztőségnek az a koncepciója, hogy csak tematikus számokat jelentetünk meg. Hogy a tematikának mi a kohéziós ereje, az változhat, lehet például egy konferencia vagy bármifajta téma. Tavaly elterveztem, hogy csináljunk egy olyan, regionális kutatásokat tükröző kötetet, amely minden intézetünket érinti, tehát nem egy tudományterületet. Már csak azért is, mert úgy gondolom, hogy az egyetemnek is, de a Bölcsészettudományi Karnak is a feladata bizonyítani, hogy mi valóban Északkelet-Magyarország regionális oktatási és tudáscentruma, központja vagyunk, és lehet, hogy vannak Budapesten olyan intézmények, amelyek más területen erősebbek, de a regionalitásban mi igenis többet tudunk felmutatni. Egy ideje már készíték interjúkat a kötetek végére. Ehhez a kötethez egy olyan személlyel készítenék interjú, akinek egyfelől neve van a szakmában, másfelől kifejezetten a regionális kutatásban is tud mértékadó, maradandó értékeket felmutatni. Szeretném, ha a következőkről beszélne: családi indíttatás, iskolák, egyetem, az egyetem utáni munkahelyek, majd kérlek, beszélj a szakmáról, a kutatási irányaidról is: mennyiben regionálisak, és egyáltalán: mi az, ami a témaválasztásban motivált. Esetleg példaképek, elődök vagy más szempontok. Beszélj, kérlek, a múzeumról és arról, hogy az egyetemen, ha nem is főállásban, de végül is itt voltál majdhogynem a kezdetektől. Tehát egy ilyenfajta pályaképből gondolkodnék.

– *Viga Gyula:* Köszönöm, hogy gondoltál rám. Annyit előzetesen hadd jegyezzen meg, hogy megítélésem szerint ebben a térségben vannak olyan regionális feladatok egy bölcsészkar számára, amelyek hosszú történeti folyamatokban értelmezhetőek, és a mába érnek. Ebben az értelemben a kar meghajtója, hitelesítője is lehetne akár a regionális kapcsolatoknak, „részesé” a mai regionális politikának. Vagyis értelmetlen a tudomány bezárkózásáról beszélni ebben az összefüggésben is, inkább „használni” kellene, és további kutatásokra inspirálni a különféle tudományterületeket. A regionalizmus megkerülhetetlen kérdése a társadalom és a kultúra kutatásának, s ez természetesen nem egyszerűen azt jelenti, hogy valakit lokális vagy térségi kérdések foglalkoztatnak. Még csak azt sem, hogy a műveltség elemei és strukturái regionális változatokban léteznek, amelyek feltárása és kontextualizálása többünk mesterségének az alapfeladatai közé tartozik. A regionális kutatásoknak sok tekintetben önálló rendje és módszere van, amelyek mentén a feltárt tényanyag értelmezése lényegesen túlmutathat a régió kiterjedésén, sőt inspirálhatja más térségekben is a vonatkozó összefüggések megkeresését.

Az alapkérdésre visszatérve: semmifajta előzménye nem volt a családomban az egyetemre járásnak, az értelmiségi hivatásnak. Tehát „első generációs” értelmiségi vagyok, ennek sokféle előnyével és hátrányával. Azt gondolom, a generációm

sajátos szerepet játszott az elmúlt három–négy évtized történéseiben, de ennek végiggondolása még korai, mert még nem zárultak le – igaz, lezárulóban vannak – ezek a folyamatok. Abban, hogy egyetemre kerülhettem – ez igaz sorstársaim jelentős részére –, a saját elszánásomon kívül (majd mindjárt visszatérek a részletekre) bizonyosan szerepet játszott egy F-betű, ami a felvételi lapon az ember neve mellé volt írva: vagyis, hogy az illető fizikai dolgozó gyermeke. Az én apám géplakatos volt. Elég hamar különváltak az édesanyámmal, valójában anyám a kis adminisztrátori fizetéséből egyedül nevelt föl. Amikor az általános iskola elvégzésekor az volt a kérdés, hogyan tovább – a volt ismerősi, baráti kör példáján okulva –, kézenfekvően az akkor divatos szakközépiskola jöhetett szóba: elvileg megadta a továbbtanulás lehetőségét, de egy szakmát is, ha a dolgok nem alakulnak optimálisan. Ismeretség révén Debrecenben, az Irinyi János Élelmiszeripari Szakközépiskola dohányipari tagozatára kerültem, amely két évvel korábban még technikum volt. Nagyon érdekes tanári kar verődött ott össze: több kiváló ember volt közöttük, akiktől sokat lehetett tanulni. Talán a sors rendezte úgy, hogy Lemhényi Jenőné Kollár Márta lett a magyar–történelem szakos tanárnőm, aki – nem mellesleg Gunda tanítvány is volt a debreceni egyetemen – nagyszerűen oktatta a tárgyait, egyáltalán nem gondolva azzal, hogy a tanítványai zöme a magyar dohányipar valamelyik üzemében dolgozik majd. Lehet persze, hogy valamelyik debreceni gimnáziumban többet lehetett volna tanulni a két tárgyból, de én ezt soha nem éreztem.

Meg kell emlékezni a középiskolai kollégiumról is, ahol együtt lakott majd 180 diák a város gimnáziumaiból és más középiskolaiból. 32 fős szobáink voltak, nem különültek el a különböző évfolyamok. Rend volt és fegyelem. Visszagondolva, van valami megható abban, ahogyan négy év alatt összecsiszolódott és jószerevével felnőtt egy csomó tiszántúli nebuló. Volt közöttünk olyan, aki ott tanult meg késsel-villával enni, és ezen akkor senki nem akadt fent. Igen jelentős arányban egyetemre kerültek, és hozzám hasonló értelmiségiekké váltak. Többségük bizonyosan egy életre megértette, hogy milyen tisztelet illeti meg egy közösségben a kollégiumigazgatót, a nevelőtanárokat – anélkül, hogy ők ezt különösebben elvárták volna –, és hogy a közösség tagjai között vannak íratlan játékszabályok. Komoly iskola volt. Harmadév végén – Lakatos Gyula kollégiumi elnök javaslatára, aki biológus-ökológus professzor lett a debreceni egyetemen – én lettem a kollégiumi diáktanács elnöke, ami komoly megbecsülés volt számomra.

A régészet és a néprajz felé az indítást nagyon nehéz megfogalmaznom. Édesanyám nagynénjei közül ketten-hárman is voltak olyanok, akik Luby Margit könyveiben adatközlőként szerepelnek a Szamos mentéről, Szamoshátról. Családom anyai ága Tunyogról, Matolcsról, Szamoskérből származott, ahol én gyerekkoromban, az 1960-as évek első felében számos alkalommal töltöttem egy-két hetet, amely falvak – most visszagondolva – az 1970-es árvíz előtt olyanok voltak, mint ma egy szabadtéri néprajzi múzeum. Hiszek abban – de ez nem újdonság, a szociálpszichológia ismeri –, hogy vannak emberek, akik nyitottabbak az előző generációkra, akik inkább tradicionalisták, és jobban ragaszkodnak az előző generációk örökségéhez. Tátott szájjal hallgattam időnként, amit elbeszéltek – nem voltak túl beszédesek –,

este még petróleumlámpa világított, meg a csikótűzhely, amelyben kétszer annyi kórót eltűzeltem, mint amennyivel ők megfőztek, de nem bánták. A korosabb férfirokonok markáns arcú, többnyire bajszos emberek voltak, beszédjükben és gesztusaikban is karakteres képviselői a tiszántúli kálvinista magyarságnak. Azt hiszem, hogy ezeken a találkozásokon múltott a dolog. Hogy kivihettem az ebédet a mezőre Ida nénémmel, aki becsomagolta az én részemet is, hogy kint egyem meg a férfiakkal. Vagy hogy egyes szakaszokon kézbe kaphattam a lovas szekér gyeplőjét a rázós utakon. (Megjegyzem, soha nem voltam „romantikus” néprajzos, és nem volt bennem semmi nosztalgia a népelet iránt.) Állítólag 8–9 éves lehettem, amikor először azzal leptem meg a családot, hogy régész leszek, ahogy a gyerekek közül tízből három legalább ezt tűzi ki maga elé ma is, de bennem meg is maradt az elkötelezettség. A szakközépiskolában is erre készültem, de egészében jól tanultam – leszámítva a matematikát –, járhattam volna utána a krasznodari egyetemre, és valahol szidnám a rendszert, mert szétbombázta a magyar dohányipart. Nem erre került sor. Felvettek Debrecenben az egyetem történelem–földrajz szakára, mert néprajz szak csak B-szakként, másodévtől volt, ahogyan a régészet is a pesti egyetemen. Előtte katonaság 11 hónapig Hódmezővásárhelyen előfelvételiként, ahol hetvenen voltunk egy században leendő bölcsészek. Még most is váltunk időnként levelet azokkal a srácokkal, akiktől – megint csak ezt fogalmazhatom meg – nagyon sokat tanultam. Volt közöttük igazi, dörzsölt belvárosi vagány, volt egyetemi tanár papa kitűnő gyereke, például Gömöri Péter barátomnak az édesapja legendás könyves volt a Rákóczi úton, akit Hegedűs Géza az Élet és Irodalomban búcsúztatott, amikor elment nyugdíjba. Közöttük van Milosevits Péter barátom, aki a szerb–horvát tanszéket vezette az ELTE-n, ott volt szegény Bratinka Jóska, aki vatikáni nagykövetségünk is volt, egy apró nógrádi palóc falu engedte útnak és hagyta rá az elődök nyelvjárását. (Ha valahol megálltunk tíz percre, Jóska előhúzta a zsebéből a parányi franciaszótárt, és megtanult néhány szót.) És számos más kedves, okos fiatalember. Rettentően sok bepótolnivalóm volt. A katonaság alatt olvastam a világirodalomból Camus-tól Bulgakovig, Szolzsenyicinig, Beckettig, és a magyarokat persze, akit lehetett és kellett. Ragadtak rám akkor ezek az élmények, de máig nagyon sok adósságom van ebben az ügyben.

Tehát történelem–földrajz szakon kezdtem, ami nem volt olyan egyszerű: a Földrajzi Intézet elég zárt kör volt akkor Kádár László professzor úrral az élén, aki még Teleki Pál mellett dolgozott, aztán Pinczés professzor, Borsy Zoltán – ők is meghaltak már szegények –, Szabó József, aki szerintem máig az egyik legjobb magyar geográfus. Nagyon sokat lehetett tőlük tanulni, de nehéz volt betölteni ott is a hiátust. Szívügyük volt, hogy minél jobb tanítványokat neveljenek, hamar kiderült, ha valaki egy évig csupán lebegni szeretne a felszínen. Soha nem felejttem el, például a különböző kontinensek topográfiáját megtanulni számomra kriminális feladat volt. Vagy a csillagászati földrajz, amiből Borsy tanár úr kétszer kivágott engem, és két utóvizsgám volt ilyen módon rögtön az indulásnál. Szóval meg kellett fizetni a tanulópénzt, de azért arra, hogy Kádár professzor úrtól „csak” négyest kaptam a folyók hordalék-szállítása, alakulása témájában, ma is nagyon büszke vagyok. Máig ápolom a barátságot a földrajzos szakmával, ami persze elsősorban nekik köszönhető: számos kon-

ferenciájukon, kiadványukban szerepelhettem, főként Frisnyák professzor jóvoltából. Bizonyos, hogy a táj, a tájban élő ember és a környezet viszonya meghatározó a néprajzi gondolkodásomban, és ez még az egyetemről jön. (Más kérdés, hogy a néprajzprofesszorom, Gunda Béla számára is meghatározó volt a földrajzi szemlélet.)

Szerencsések voltunk, hogy kiváló emberek tanítottak Debrecenben, a generációmnak többükkel volt alkalma találkozni a bölcsészkaron. Hogy ne csak a saját szakmámról beszéljek, például Bán Imre, Barta János, Julow Viktor, Szuromi Lajos irodalomtörténészek, a klasszika-filológus Borzsák István, az ókortörténész Balla Lajos, Havas László, Sarkadi János, történészek közül Irinyi Károly, Niederhauser Emil, Orosz István, Rátz István, Ránki György – méltatlan, hogy kiragadok neveket –, akikhez szemináriumra is járhattam. Az idő bizonyára megszépíti a dolgokat, de azt hiszem, hogy olyan elmét, mint Ránki volt – a nevét nem hallja az ember ma már –, keveset ismertem. Másfél óras előadásokat tartott, minden jegyzet nélkül – nagyon ritkán olvasott fel néhány mondatos idézetet egy-egy gyűrött papírról –, hibátlan okfejtéssel, leírható megfogalmazásban. Ha azt mondta, hogy a következő hat kérdésre hívja fel a figyelmet, akkor a kilencven perc végén az f-nél pontot tett. Rettentően sokat dolgozott, fiatalon ment el. Méltatlan lenne, ha nem említeném azokat a fiatalokat, akikkel a legtöbbit voltunk együtt, maguk is a pályájuk elején – Kovács Ágnes, Bársony István, Veliky János –, akik sokat formáltak a gondolkodásunkon, például a szemináriumainkon. A néprajzosok közül Dám László volt a mentorunk, fiatal adjunktusként, aki nagyon szerette az évfolyamunkat.

Rövidre fogva: az első év, lényegében három szakosként elég nehézkesen indult. Amit megtanultam, a görcsös akarat miatt az sem ment jól, meg kellett tanulni vizsgázni is. Az áttörést az első év végi ókortörténeti szigorlat jelentette. Amikor Balla Lajos tanár úr a három tétel végén feltett még egy kérdést, s a válaszom után azt mondta: – Jeles lesz, kolléga! – onnan kezdve minden más irányba fordult számomra.

Másodévtől a földrajz helyett néprajz szakos lettem, – leszámítva két, háromszakos kolleginát – ötödmagammal. Jött Gunda Béla, akinek első évben harmadik szakosként jártunk az előadására meg szemináriumára, és „megfogott” bennünket. Gunda nem tartott jó előadásokat, nem lehetett igazából élvezni a mondandóját. Viszont amit mondott – és ebben különösen a szemináriumai voltak zseniálisak – fantasztikus volt. Gondolkodni tanított, ahogy ezt közhelyszerűen mondják, de valóban úgy van, hogy két generáció nem kis részben máig azokból az ötletekből él, amiket a Prof. felvetett. Elképesztő problémalátó képessége, készsége volt. Igazából soha nem írt könyvet, viszont ezernyi tanulmányt és kisebb lélegzetű írást, amelyek közül sok egy-egy könyv problematikáját hordozza. 1943-tól öt évig Kolozsvárt volt tanszékvezető, aztán áttelepítették, és 1949-ben kapott tanszéket Debrecenben. (Ortutay hozta létre a debreceni tanszéket miniszterként, amire például olyan pályázók voltak, mint Lükő Gábor.) 2011. decemberben Gunda Béla születésének 100. évfordulóját ünnepeltük Debrecenben a tanszéken, ahol előadást tartottam arról, mit jelentett a vándorlás problematikája Gunda szemléletében, de megemlékezhettem róla Kolozsvárt is egy tudománytörténeti konferencián. Gunda elsősorban összehasonlító néprajzzal foglalkozott, különösen Délkelet-Európa érdekelte. Mindaz, amit az elmúlt

emberöltő alatt a régészek a Kárpát-medence neolitizációjának kérdéséről, időrendjéről és csoportjairól idehaza összeraktak, nagyon sok tekintetben igazolja Gunda kérdésfeltevéseit. Nem csak abban a vonatkozásban, hogy bizonyos kulturális javak – főleg eszközök, technikák és nyelvi elemek – fennmaradását akár több évezreden át is elképzelhetőnek gondolta, és kifejtette mindezek számos összefüggését, hanem azoknak az impulzusoknak a dolgában is, amelyek a Mediterráneum irányából a Kárpát-medencét érték. Délkelet-Európát olyan kulturális hídnak tartotta, amelyen át a különböző korszakokban folyamatosan érkeztek műveltségi hatások, a Balkán és a Kárpátok térségét pedig folyamatos kulturális impulzusok és interferenciák területének. Kritikusai alkalmanként hiányolták a történeti szemléletét. Kétségtelen, nem abszolút kronológiában gondolkodott, de sokszor kifejtette, hogy a műveltségi javak elterjedése önmagában történeti folyamat. Hozzáteszem, hogy a magyar néprajzban számos vita volt a történetiség problematikájáról, s először talán 1961-ben Vargyas Lajos fogalmazta meg a „sui generis” elvét, a problematika módszertanát.

Ma is röstellem a dolgot, amit elmondok ennek kapcsán. Már innen Miskolcra, fiatal néprajzisként elmentem Debrecenbe Gunda Béla előadását meghallgatni, amikor a Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának szervezésében a különböző állatterelő és -hívogató szavakról beszélt. Egy Hubschmid nevű német az ötvenes években írt egy könyvet erről a problematikáról: szerinte az egyszerű, rövid terelő, hívogató és állatiasztó szócskák (prükk, bik, hók stb.) az indoeurópai nyelvek korai rétegébe tartozó egyszerű elemek, melyek évezredekkel ezelőtt kerülhettek a pásztornyelvbe, ahol a közelmúltig fent is maradtak. Elterjedésük régi pásztorvándorlások és különféle népmozgalmak nyomjelzője lehet. Nos, az előadás végén én nagyon-nagyon illetlen módon fölvettem azt a kérdést, hogy jó, vannak szigetek az óceánban, ahol ezek az elemek élnek, de mi van közben az óceán vizével, a több száz kilométeres hiátusokkal? Ezt mindenki tudta, és ugyanígy gondolta, de én voltam az a buta gyerek, aki tarsolyában hordta a marsallbotot, és úgy gondolta, hogy ezt meg kell kérdeznie. Mindenki tudta, senki nem úgy gondolta, de mindenki tudomásul vette, hogy a nagy öreg átlépi ezt a nem lényegtelen dolgot. Azóta is restellem magam, évtizedekre visszatekintve.

Mint az említett példa is jelzi, Gunda nagyon jól ismerte az európai néprajz különböző irányzatait, próbálkozásait, de tájékozott volt a nyelvészet, az irodalom és számos más diszciplína problémáiban is. Fiatalon például Erixonnál, az európai etnológia egyik megteremtőjénél volt Svédországban ösztöndíjas. Minden rajta tartotta a szemét. Amikor például viszonylag rövid hódító útjára indult a szemiotikai kutatás, a magyar néprajzban az elsők között írt tanulmányt Szex és szemiotika címmel angolul. Hasonlóan hamar reflektált Steward és mások ökológiai elméleteire, s kialakította abban a maga felfogását. Mire a témái könyvvé értek volna, addig őt már egészen más, újabb dolgok foglalkoztatták. Imponáló volt a tudása, az is, ahogyan az adatközlőkhöz viszonyult, ahogyan velük beszélt. Volt egy Rostás nevű idős cigányember Debrecenben, aki mesemondóként is ismert a szakmánkban, és amikor Gunda kihozta őt egy szemináriumra, Rostással ugyanúgy beszélt, mint egy akadémikussal. Életre szóló példa volt ebben is. Soha nem hivatkozott a helyzetével, tudásával. Igaz, kevés hallgató volt még akkor – kb. 20 a négy évfolyamon, előttünk

meg még kevesebben –, de mindenkinek a témaválasztását, irányultságát igyekezett irányítani, és mindenkiről tudott a végzés után is. Ha látott, olvasott valamit, azonnal megírta azoknak, akik azt hasznosíthatták. Láthattam a múzeumi kollégáimon, milyen alapvető dolog volt, hogy a debreceni tanszéken megtanultunk cédulázni, s elsajátítottuk a tudományos munka technikai rendjét és haladását. Nagyszerű kollégáim voltak, akik rengeteget tudtak, nagyszerű dolgokat mondtak el, de vért izzadtak, ha egy másfél oldalas szöveget kellett előállítaniuk. (Én ma is úgy cédulázok, ahogy Gundától megtanultam, s igyekszem arra megtanítani a hallgatóimat is, akik alkalmanként elképesztő zavarral lapoznak előre és hátra a spirálfüzeteikben egy szeminárium szereplés alkalmával.) A magunkfajtanak még azt is meg lehetett tanulni az akkor 60 éves Gunda Bélától, hogy egy korosodó férfinak egy zakót miként kell megigazítani, ha le akar ülni.

– **H. Z.:** Kultúrát is tanított.

– **V. Gy.:** Abszolút. Nagy kár, és óriási gond, hogy nem csak őt, hanem a szakmánk most mindenkit bedarál. Lehet, hogy túlzottan is elnéző, netán megalkuvó vagyok, de engem nem foglalkoztatnak különösen az apró-cseprő emberi útkeresések, botlások. A legkritikusabbaknak is megvannak az emberi gyengéi! Én ma is becsülöm az öregeket. Dolgozhattam együtt az akkor 90 éves Patay Pállal a zempléni harangokról készült könyve megjelentetésén vagy a majd hasonló korú Gáborján Alice kolléganővel a felszázadig heverő doktori értekezésének megjelentetésén. A megyében a honismereti mozgalomnak nagy öregjei voltak, akikkel élmény volt beszélgetni. Nekem rendkívül fontosak ezek az emberek, és azt gondolom, hogy aki ezeket a „híd-föket” nem ismeri, és nem becsüli, annak nem is szabad ilyenfajta mesterséggel foglalkozni.

Még annyit hadd tegyek hozzá, hogy a régészet iránti elkötelezettség még egy rövid ideig megmaradt. Csoporttársaim javaslatára – 15-en kezdtük tö-fösként (történelem–földrajz szakosként) az egyetemet – az egyetemi kollégium bölcsész titkára voltam. Sikerült megoldanunk, máig is vannak róla leveleim, hogy László Gyulát meghívtuk a kollégiumba, ahol előadást tartott a kettős honfoglalásról. 1971 őszén vagyunk, ez akkor nem csupán a szakmai viták középpontjában volt, de benne volt a köztudatban is, hiszen László professzor a televízióban, rádióban, sokfelé elmondta az elképzeléseit az avarok és a magyarok korai csoportjainak kérdéséről. Soha nem felejttem el, hogy a Nagyállomáson vártuk őt a kollégiumigazgatóval, Deme Istvánnal, az ő Zaporozsecével elvittük a kollégiumba, s ott beszélgethettünk vele. Kijöttek egyébként a kollégiumba a tanáraink is – Orosz István, Rácz István – meghallgatni az előadást. Van egy levélkém, amiben László Gyula biztatott, hogy jelentkezsem át az ELTE-re, mert aki ilyen módon kötődik a régészethez, annak van helye közöttük, de aztán ez a vonzás elmaradt. Más kérdés, hogy ma is fontosnak gondolom a hosszú történeti folyamatok kutatását és a két szakma párbeszédét. Külön beszélgetést érdemelne annak a tudománytörténeti históriája, hogy az 1890-es évek közepétől, a 19–20. század fordulójától benne volt a két mesterség művelőiben a gondolat – Posta Béla írta le talán először –, hogy a régészet az ásatag néprajz, a néprajz meg recens régészet. Ezzel együtt, talán egyre messzebb van a két szakma egymástól, szervezetenként mindenképpen.

– **H. Z.:** Ahogyan szokták mondani a nemzetekről, hogy ha nem ápolják, nem kutatják a múltjukat, nincs jövőjük. Egyes emberekről meg azt tudom mondani, hogy aki az elődöket nem tiszteli, és nem ápolja a velük lévő kapcsolatot, amelyet ők örökítenek ránk, az nem is érdemli meg, hogy jövője legyen.

– **V. Gy.:** Igen, így van. Sietek hozzátenni, hogy Gunda Béla tanszéki utódai – Ujváry Zoltán, Bartha Elek – ugyancsak kiváló emberek. A Gunda emlékéhez való ragaszkodásom bizonyára az indulásomból következik. Számos alkalommal taníthattam a debreceni tanszéken, ott habilitáltam 2005-ben, több doktori értekezést opponálhattam, tehát a kapcsolat máig jó velük. Hozzáteszem, hogy magának a debreceni bölcsészkar épületnek van egy semmihez nem hasonlítható levegője, hangulata: nekem máig az az „egyetem”. Manapság ugyanazt a gombócot érzem a torkomban, mikor belépek oda, mint amikor középiskolás koromban beiratkoztam az egyetemi könyvtárba, vagy amit hallgató koromban éreztem.

Az egyetemi évek mára szép emlékek. Nagyon hamar beleszerelmesedtem az első feleségembe, aki kitűnő teremtés. 27 évet éltünk együtt és két gyereket felneveltünk, öt unokánk is van most már. A kapcsolatunknak is volt szerepe abban, hogy Debrecenben maradtam. Jöttek az első szakmai „sikerek” is. 1974-ben miniszteri díjat nyertem negyedéves koromban a TDK-konferencián. Soha nem felejttem el: az első írógépetem abból a jutalomból vettem meg magamnak. Párommal együtt kötöttünk egy megállapodást a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanáccsal, hogy a Jósa András Múzeum fogad majd engem az egyetem után, páromat pedig a Megyei Könyvtár Nyíregyházán. Mikor odajutottunk, hogy ki akartunk menni utolsó évre – mert akkor divat volt, hogy az utolsó évet valahol vidéken, intézményben gyakorolták a hallgatók –, akkor Németh Péter múzeumigazgató úr, jeles régész és történész, egyébként nagyon kedves barátom közölte, hogy nem tud nekem helyet adni. Mondanom sem kell, hogy borzasztóan sértőnek, felháborítóan éreztem a dolgot. Az ember fiatalon úgy gondolja, hogy ott van a marsallbot a tarsolyában, ehhez képest Szabolcs megye Demecserben nevelőtanári állást ajánlott nekünk. (Most úgy látom, hogy talán ők sem okosan gondolkodtak ebben az ügyben, talán lett volna feladatunk a szülőföldemen is.) Rosszul esett, de hál’ Istennek akkor már bírtam Szabadfalvi József meghívását: ő huszonöt éves oktatói pályafutás után jött el Miskolcra megyei múzeumigazgatónak, és sorban hozta Debrecenből a hallgatókat: Dobrossy Pistát, Fügedi Mártát, Kunt Ernőt, Veres Lacit. Tehát nem volt gond beállni ebbe a sorba. A volt feleségem egyébként miskolci volt, a Városi Könyvtárban már gimnazistaként is dolgozott nyaranta, őt Győri Erzsébet fogadta. Idejöttünk, és a történelemből kötelező 16 órát akkor a Zrínyi Gimnáziumban szegény Ádám Katalin tanárnőnél tanítottam. Új történet kezdődött számomra, számunkra. Jó két esztendő albérlet, aztán lakást kaptam Ladányi József megyei tanácselnök keretéből. (Nem én voltam az első ebben a múzeumi kollektívából.)

– **H. Z.:** Tehát lényegében az egyetem után azonnal a múzeumban kezdte. Nem is volt más, soha nem szakadt meg. Úgy értem, ha mellette tanítótól is, a múzeum végig megmaradt főállásnak.

– **V. Gy.:** Végig megmaradt. Három hónapot leszámítva hűséges voltam a miskolci múzeumhoz. 2001-ben személyes okai voltak – elváltunk, új kapcsolat a mostani

párommal –, amikor úgy gondoltam, hogy mindent újrakezdek, egy kalappal mindent leborítok, és megpályáztam a Pest megyei múzeumigazgatói stallumot. Érdekes szituáció volt, ilyen ma már nem történhet meg, hogy engem a Pest Megyei Közgyűlésben a FIDESZ és az MSZP együtt választott meg a Kisgazdapárt jelöltje ellenében. Ilyen azóta sem, meg azelőtt sem volt, de el is múlt az együttállás még aznap délután. Ebből aztán számos gond fakadt. Az egyértelműen kiderült, arról már szó nem volt, hogy ti. nekem kellene pár év alatt föltornáznai valahová egy múzeumi szervezetet, ahogyan ezt korábban kilátásba helyezték. Nem volt hova költözni, jöllehet kiindulás volt a szolgálati lakás. A megye láthatóan igyekezett nagyon kézben tartani a dolgot. Rányomta a bélyegét az egészre az elmúlt két évtized múzeumügyének rákfenéje, a régészeti pénzek dolga. De az is bizonyára hamar kiderült, hogy én igazából alkalmatlan vagyok arra a szerepre, amit vártak tőlem, például a saját kollégáim, akik általában mind másképpen képzeltek a haladás irányát. (Ilyenek vagyunk.) Volt főnököm, Veres László telefonon azt mondta: – Hagyd a fenébe, gyere vissza, itt megvan még a helyed! (Bizonyára nem volt ez könnyű döntés számára sem.) És ez történt. Nem volt könnyű dolgom, az ellenségemnek se kívánom azt a helyzetet. Aztán persze lecsengett az ügy, ki könnyen, ki nehezebben, de mindenki napirendre tért felette, hogy a néprajzos párommal együtt jövök vissza Miskolcra. Volt egy-két pikírt megjegyzés, de talán közismert volt, hogy nem akarok mindenáron igazgató lenni, így kevesen gondolták, hogy azért pályáztam el. Amikor 60 évesen otthagytam a múzeumot, nyugdíjba jöttem, fel nem merült bennem – megbízott igazgatóként –, hogy a hivatalt tovább kellene vinnem. Annak ellenére sem, hogy a pályakezdésem után három évvel tudományos titkár lettem – amolyan második igazgató-helyettes –, voltam osztályvezető, 15 évig valódi második ember, tehát végtére is mindig volt vezetői megbízatásom, de igazából mindig „szakmai” feladataim voltak. Tehát azt végezhettem, amit szerettem, meg talán tudtam, tudok is. Hozzáteszem, hogy a mai vidéki múzeumügyben nem nagyon keresik az ilyen fazonokat. Volt, aki kategorikusan közölte, hogy nincs szükség a múzeumban tudósokra. Az más kérdés, de hát ezt te tudod, hogy akkor még azt gondoltam, hogy nyugdíj mellett a negyedállású professzorságom megmaradhat az egyetemen.

– **H. Z.:** Sőt, én azt gondoltam, hogy abból főállás lesz, aztán hozott a kormány egy jogszabályt, hogy nem lehet a nyugdíjat és a fizetést 2013. július 1. után egyidejűleg kapni, egy olyan szakmában, ahol eleve 60 éves kor előtt a professzorság nagyon keveseknek sikerül, az egyetemeknek márpedig úgy kell, mint egy falat kenyér. És nem csak azért, hogy pipát rakhasson az akkreditációba, mert van egy professzora, hanem azért is, mert a professzor azért professzor, mert tud valamit, amit az alatta lévők még nem tudnak, és ezt a tudást át kellene, hogy adja a fiataloknak.

– **V. Gy.:** Ez összefügg az én egész élettörténetemmel. Én nem voltam, és ma sem vagyok a szó szoros értelmében „egyetemi ember”, s számomra teljesen valószínűtlen volt az egyetemi tanári kinevezés. Ez ma már beletartozik az élettörténetembe, és komoly sikernek érzem. Aránylag fiatalon doktoráltam, 28 évesen. Dicsekvésképpen elmondom, hogy öt disszertációt írtam életemben: a kandidátusinak megvolt a házi védése, az értekezésem megjelent 1990-ben, de a nyelvvizsga hiányában felad-

tam a dolgot. Ma már megnyugtat a tudat, hogy mindig, mindenhol – PhD habilitáció, MTA doktori védés – maximális pontszámot kaptam. Azt hiszem, mindenért megdolgoztam életemben, és talán nem lökdöstem fel az embereket, hogy előrébb álljak, mint ahol a helyem volt. Ez nagy nyugalmat kölcsönöz az embernek. Mindemellett a szakmám számos módon elismert, visszaigazolta a munkámat, az is szerencsés, hogy feladatot kap az ember. Például, 2012. november 1-jén elmentem nyugdíjba, és egy hónapra rá, december 5-én a Néprajzi Társaság választmánya rám bízta a most 125 éves központi folyóiratunk, az *Ethnographia* főszerkesztését. Ezek mind-mind megnyugtató visszaigazolások. De megkaphattam a néprajz és a múzeumügy legmagasabb elismeréseit is. Valahogy úgy alakult, hogy a szakmám – beleértve a határon túli magyar kollégákat is – talán jobban ismer, mint ez a város. Ebben bizonyára nekem is vannak komoly mulasztásaim, azon túl, hogy nem a Földes Gimnáziumban érettségiztem.

– **H. Z.:** Ez pozitív visszajelzés – nem hiszem, hogy újdonságot mondok neked, mert tapasztalhattad, hogy a világ sok esetben működik úgy, hogy azok, akik ún. fontos emberek voltak, elmennek nyugdíjba, utána a világ megfélemedezik róluk. Ha valakinél ez nem következik be, ahogy mondod, visszaigazolás is, és van annak egy oka, és szerintem jó oka. Sok tekintetben megy afelé a világ, ami nem tetszik az embernek. Említetted, miért is hagytad ott a múzeumot. És ma hogy látod? Egy múzeum, egy vidéki múzeum mit tehet azért, hogy saját magát részben a fenntartó felé vonzóbbá tegye, és megfeleljen annak, amit az igazi fenntartó, a látogató, aki be-megy a múzeumba, elvár. Mennyire gondolod jó iránynak ezt az új, általam is ismert – nyilván én úgy nem értek hozzá – múzeumi irányt, ezt a nagyon-nagyon látogatóbarát, az én szememben – de javíts ki, ha tévedek – kicsit kirakatszerű kiállítást, amely mögött azért nem állnak olyan masszív kutatások, mint ahogy régen. Lehet, hogy tévedek, de erről mi a véleményed, vagy mit lehet tenni azért, hogy a múzeum, ami egy komoly dolog, megmaradhasson annak?

– **V. Gy.:** Azt gondolom, hogy ez része annak a folyamatnak, ami jelenleg minden területen zajlik hazánkban. Gyakorlatilag egyszer-kétszer-háromszor elmondják, hogy mi az, amit látnod kell, vagy amit hallanod kell, és a többség negyedjére már maga is azt mondja. Úgy látom, hogy a múzeumokból kultúrházat csinálnak. A múzeumpedagógia nem újdonság, a muzeális közgyűjtemények közművelő szerepe meg főleg nem az. Ha előveszi valaki a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület Alapító Okiratát 1899-ből – de hasonló a többi vidéki intézményé is –, azzal kezdődik, hogy a múzeumukat a köz szolgálatára és a köz műveltségének felemelése érdekében hozzák létre. Ez soha nem volt kérdéses. Nálunk régen is volt már múzeumpedagógus, arról már beszélni sem merek, hogy mondjuk 1990 előtt mennyi néprajzi program, előadás volt, amit a TIT kebelén belül csináltunk. Vagy az október a Múzeumi Hónap volt, sok-sok rendezvényt, programmal – Miskolcon és vidéken egyaránt. 1983-tól nyaranta néprajzi táborokat szerveztünk, alkalmanként 15–20 középiskolás diákkal. Közülük többen hivatásukká választották az etnográfát, de ugyanolyan „sikernek” gondolom, hogy többségük – pl. Csicsely Tamás barátom, aki Grazban mérnök és az egyik helyi magyar kulturális egyesület vezetője – örökre eljegyezte magát a néprajzi és múzeumi érdeklődéssel. Vagyis félrevezetőnek

gondolom, aki azt mondja, hogy korábban a közgyűjtemények nem voltak nyitottak a „köz” művelésére. Nem mennék bele abba, hogy mi lett a művelődési házakkal, a vidéki mozikkal, az meg különösen bonyolult kérdés, hogy a pedagógusnak nincs ideje meg ereje arra, hogy a gyereknek ilyen témában órát tartson a heti 25 vagy nem tudom, mennyi órája mellett. Nyilván betereleli őket a szolgáltatóházba, a múzeumba, és hadd ne soroljam. A vidéki múzeumok bizonyos fokig a tudomány bázisai voltak, és akinek kétsége lenne, hogy ez nehézségek közepette is milyen jól tudott működni, hát az nézze meg pl. Móra Ferenc írásait, amiben a korabeli „fenntartóval” való küzdelmeit fogalmazta meg a kultúra házában, a tudománynak és a mindennapok programjának a vonatkozásában, vagy ismerje meg akár a mi kiváló elődeink dolgait. A miskolci múzeumnak 1952–53 előtt nem volt néprajzos munkatársa. Gáborjáni Aliz, aki még megvan most is, két évre lekerült ide Miskolcra dolgozni a rövid ideig igazgató Vargha Lászlóval együtt, utána Lajos Árpád és Bodgál Ferenc kezdte tudatosan megszervezni a néprajzi gyűjteményt. Kerékpáron és motorbiciklin hordták össze a kollekciónak nem kis részét. Ehhez az állapothoz képest mindenképpen sikernek érzetem, hogy az összes történelmi tájnak lett egy saját gyűjteménye vagy múzeuma. Azt lehet mondani, hogy erre nincs igény, nincs rá szükség, azt lehet mondani, hogy tartásuk fenn a városok a múzeumaikat vagy intézményeiket. A másik oldalon viszont nagy erővel zajlik a tradíció újraértelmezése, a „kitalált” hagyomány életre keltése, a kulturális örökség és a hungaricumok körének és szerepének újfajta megfogalmazása. És itt pontosan a bevezető kérdésedhez térünk vissza, nevezetesen, hogy a hagyományos kultúrák vagy egyáltalán a kultúra regionális szerkezetű. Tehát nemcsak a lokalitásokról szól, hanem azok térségi összefüggéseiről is. Sokkal jobb, ha X település pálinka fesztiválján mindenki úgy gondolja, hogy amit ő iszik abban a faluban, olyan a világon nincs másutt, mert az egészen más, mint amit máshol csinálnak. Vagy hogy a töltött káposzta fesztivál kínálatához hasonló közel-távol nem ismernek. Ha bárhova meghívunk ilyen ügyekben előadni, ma már kötelező napi feladatommak érzem annak a megértését, a dolog nem úgy működik, hogy a világ butább fele még nem ismerte fel, hogy például milyen nagyszerű a magyar pálinka. A dolog úgy működött, hogy Európa különböző tájain elindult a lepárlás, amit az arabok vagy Isten tudja, kik elhoztak Európába. És nyilván mindenhol abból főzték a pálinkát, ami rendelkezésre állt. Minden térségnek kialakult ebben a saját kultúrája és ízlése. Tehát nem úgy van, hogy a mi pálinkánk különleges, és a skótoknak, akiknek településenként, kistájanként saját whiskyjük van, vacakot isznak. Vagy a vodkaiók, a bor lepárlását feltaláló francia konyak-vidékek, netán a Calvadoson nevelkedett normandiaiak. (Nem is szólva arról, hogy én még emlékszem, mi került a pálinka cefréjébe 15–20 éve a vidéki Magyarországon. Jellemzően nem gondosan válogatott, mosott gyümölcs, nem félmegegyényi területről összehordott naspolya felöntés, amiből kiváló barátaim utóbb pálinkát főztek.) Gondolom, hogy a magunkfajtának ennek megismertetése és összefüggéseinek megértetése a feladata. Nem lehet úgy bemenni Európába vagy bárhol egy közösségbe, hogy azt nézzük, mi az, amiben mi különbek vagyunk. Gyerekkoromban viccek voltak pl. arról, hogyan és miért nem lehet elfogyasztani a tenger csodálatos gyümölcsét, az osztrigát. Az ember, ha olyan helyzetbe kerül és megpróbálja, akkor tudja, hogy az a természet, az óceán és az

ember viszonyának a legfantasztikusabb nyeresége. Mindez nem csupán az egyén ízlésének kérdése, hanem népek kulturális habitusáé is. Nálunk nyilván nehéz megérteni, hogy a Mediterráneumban, az Égeikumiban évezredek át napi egy maréknyi sajttal, tucatnyi olajbogyóval és némi hallal meg borral elváltak az emberek. Ezek különféle világok. Ez a fajta gondolat most mindenhol jelen van, meg kellene/lehetne most ismertetni egymással a különféle kultúrákat. Az, hogy volt egy Puskásunk meg egy Aranycsapatunk, nem kárpótol azért, hogy nem is jegyeznek bennünket a világ mai labdarúgásában. Az persze nagyon fontos cél, hogy legyen egyfajta nemzeti önbecsülés, de ez a múltunk hiteles megismeréséből nőhet ki, nem a mások fölé emelő ideológiából.

Visszakanyarodva: egy olyan kiváló emberünk, főnökünk volt hosszú időn keresztül Szabadfalvi József személyében, aki szakmailag is tájékozott volt, hiszen 25 évet a debreceni egyetemen tanított. Végül egyetemi tanár lett, akadémiai doktor, egyebek mellett – bizonyára közismert – az Universitas Egyesülés körül, a Bölcsészkar születésénél komoly munkát végzett, érdemeket szerzett magának. Számára a tudomány abszolút organikusan illeszkedett a múzeumok mindennapjaiba. Elvárás volt az intézményben a tudományos munka. Az külön szerencsénk volt, hogy az egész generációmnál idősebb volt, tőlem pl. 25 évvel. Tehát inkább egyfajta „apaszerepben” figyelte a munkánkat, úgy is nyilatkozott meg nagyon sokszor. Lényegében nem volt előttünk előző generáció, nem kellett versenyezni azért, hogy az ember magának helyet szerezzen a nap alatt. Szabadfalvi kétszer-háromszor ránézett az emberre, s ha megtapasztalta, hogy olyan ötleteid vannak, amiket meg is tudsz valósítani, nem másnak találsz ki programot, azt hagyta, sőt támogatta, szerette. Azt lehet mondani – és ez így volt egészen a ’90-es évek végéig, sőt 2002-ig, 2003-ig –, az ember elvégezte a hivatali feladatait, mellette azt csinált, amit szakmailag elképzelt. Nyilván feltétele volt persze, hogy abból a múzeum is profitált, de a fiatal kutató is tanult, megbecsülést szerzett: magának és az intézménynek. A kettő nem megy egymás nélkül. Sikernek éreztük, hogy a Herman Ottó Múzeum „tudományos kutatóhely” rangot kapott. Később azt, hogy „kihelyezett tanszéke” voltunk egyetemünk bölcsészkarának. Én soha nem fogadtam el a summás minősítéseket: Veres László igazgatómmal ebből sok vitánk volt, ő mindig meg tudta mondani, hogy első vagy harmadikok vagyunk éppen a múzeumok országos rangsorában. Ezt én nem tartottam fontosnak, de bizonyos, hogy nagyon komoly respektusa volt az intézménynek. Megtalálta az ember a számítását ebben a történetben, az pedig, hogy sosem voltak túlfizetve a közgyűjteményekben dolgozó emberek, teljesen egyértelmű.

Szabadfalvi Józsefnek köszönhetem azt a tevékenységet is, ami az elmúlt három évtizedben talán legközelebb állt hozzám: a tudományszervezést és a kiadványok szerkesztését. Először 1980-ban vont be egy ilyen feladatba: a Gunda professzor által az 1950-es években irányított, tanítványai első és második generációjával végzett Zemplén-kutatás félbemaradt, részben régi kéziratokban lappangó eredményeinek az összefésülését, a szálak újrafelvételét kellett megoldanunk. Mindebből 1981-ben született egy tanulmánykötet. Bizonyára észrevette, hogy van affinitásom ehhez a munkához, sok mindenbe bevont, együtt is számos kötetet szerkesztettünk. Felejteth-

tetlenek számomra a délutánok, amikor – a telefonok elől valahol elrejtőzve a múzeum épületében – raktuk össze a kéziratokat, méricskeltük és nyírtuk a képeket. Közben jókat beszélgettünk, s nagyon jól éreztük magunkat. Aztán ez rajtam maradt: az általam szerkesztett folyóiratok – pl. a Néprajzi Látóhatár tíz évfolyama – köteteit is beleszámítva, biztos, hogy 130–150 között lehet valahol az általam gondozott kötetek száma. A legfrissebb most van nyomdában: Cigándról augusztusban jelenik meg egy 520 oldalas tanulmánykötet, amihez a kutatásokat még 2010-ben szerveztem meg a helyi önkormányzat támogatásával.

2000 után már többen olyan helyekre, helyzetekbe kerültünk, hogy a szakmai feladatok finanszírozását is tudtuk segíteni. Két évig elnöke, majd még kettőig kurátora voltam az NKA Múzeumi Kollégiumának, ami komoly megbecsülés és szakmai lehetőség volt. Amikor a kulturális terület elkezdett szegényedni, a kiadványok nagyon hamar bünbakká váltak. Meg azok is persze, akik a tudományt művelték. Ha valaki visszanézi a múzeumunk elmúlt évtizedeit, hamar felismeri, hogy a szakmai közfeladatokban is azok voltak a legeredményesebbek – egyszerűen, azok dolgoztak a legtöbbet –, akik a tudományt is magas szinten művelték. Ahogy fogy a levegő, fellép egyfajta „keszonbetegség”, a fenntartó örömmel kap az újabb ötleteken. Például: az utóbbi 10–12 évben nem volt szabad a jelképes honoráriumokat sem kifizetni a kiadványaink szerzőinek. „A publikálás kötelező feladata a muzeológusnak” – mondták, és többen visszhangozták. Kértem én, mi volt azokkal, akik életükben nem írtak meg egy tanulmányt. Nekik kevesebb volt a fizetésük? A csodát! Ott bukkott meg a dolog, vagy csak én éreztem zavarónak a helyzetet, amikor teljesen nyilvánvalóan ötletelni kellett, újabbakat, nagyobbakat kellett kitalálni, mondani. Értettem én, hogy szívesebben adtak az utóbbi években komoly, akár több száz millió forintot egy új intézmény létrehozására, mint mondjuk a lassan összedőlő Papszer öreg épületének felújítására. A szakmai háttérintézmények gondozása nem látványos dolog. A Múzeumok Éjszakája sokkal izgalmasabb!

De erről szól ma az egész világ, nagyon erőteljes lecserélése zajlik minden korábbinak, és szerintem ez vonatkozik a humánpolitikára, a személyzeti politikára is mindenütt. Egész egyszerűen van egy váltás ebben az országban, tudatosan lecserélik az előző garnitúrát. Ezt tudomásul kell venni! Az más kérdés, s alkalmanként kicsit zavaró, hogy néhány vörös inges fiú ma is ott áll a fedélzeten: aki korábban már bizonyította a hűségét egy ügyhöz, az ma is alkalmasabb ember az örökké kritikus, fel nem takaró értelmiséginél.

– **H. Z.:** Hogy látod te a Herman Ottó Múzeumot? Nyugdíjba mentél, nyilván napi kapcsolatod nincs vele, de feleséged révén azért gondolom, hogy ismered a helyzetét.

– **V. Gy.:** Persze, és én azt gondolom, hogy jó nexusban vagyok a maiakkal, azokkal persze, akiket még ismerek. Sok új arc van, például közmunkások, akik nagyon hasznos feladatokat látnak el pl. a gyűjtemények digitalizálásában. Az utódommal, Tóth Arnold igazgatóhelyetttessel, akit gimnazista kora óta ismerek – egyik lányom osztálytársa volt –, és roppant értelmes, elhivatott fiatalember, aránylag rendszeres kapcsolatban vagyok. Pusztai Tamással megbecsüljük egymást, akinek azt gondolom, nagyon nehéz dolga van, hiszen azért a megyei intézményrendszerből akkor is

nehéz visszalépni egy városi múzeum státusába, ha a régész szakma sajátos, és annak megmarad valamelyest a regionális szakmai feladatköre. Szerencsére, a mai fiatalok legalább olyan felkészültek és elhivatottak, mint mi voltunk, és éppen úgy áthidalják a hiányokat, akár belefekszenek a sárba, mint ahogy mi tettük. Régen is szegénység volt a vidéki kulturális életben, ma is az van. Ezeket a hivatásokat nem lehet ügyszeretet és áldozatok nélkül művelni, az is öröm, ha dolgozhatnak az emberek. De egészen egyáltalán nem irigylem a mai fiatalokat. Hogy ebben a nagyon nehéz helyzetben mit tud egy intézmény, főleg, hogy elveszett az a fajta prioritás, amit a múzeum korábban élvezett. Most láthatóan mindenki ért a szakmáinkhoz, s nem annyira keresik ma a helyi erők a tájékozottabb szakembert. Fiatal muzeológusként nagyon büszke voltam, és maig nagyon büszke vagyok arra, hogy egy életet múzeumban dolgoztam. Például egyszerű emberekkel szóba álltam a vonaton, és erről bárkivel lehetett beszélgetni, szinte mindenkinek volt valami múzeum élménye. Volt presztízse a szakmának. Most úgy látom, hogy ez mintha csökkenne.

– **H. Z.:** Valóban, én is azt látom, hogy mint a focihoz, most már ehhez is mindenki ért.

– **V. Gy.:** Nekem ez már akkor is olyan furcsa volt, mikor dolgozni kezdtem. Számomra máig evidens, hogy ha látok, olvasok valamit, felhívom a cimborámat telefonon, vagy írok neki egy e-mailt, mert őt érdekelheti a téma. A hetvenes évek második felében sikk volt, hogy hétvégén az ember lement és megvette az Élet és Irodalmat, mert abból olyasmit tudhattunk meg, amit egyébként nem. Ma már tudjuk, hogy vélhetően azt is nagyon szándékosan adagolták az embernek, de mindegy: mégis nóvum volt. És nem oda akarok kilyukadni, hogy most ugyanígy van. Hanem oda, hogy bementél hétfőn a múzeumba, elmondtad, hogy mit olvastál, és Kunt Ernőt leszámítva igazából senkit nem érdekelt. Én ezt akkor sem értettem.

– **H. Z.:** De ez most is így van. Egy kezemen meg tudom számolni, hogy ilyen dolgokról hány emberrel tudok beszélgetni.

– **V. Gy.:** Ezért olyan atomizált az értelmiség. Ez belejátszik, főleg most, mikor elképesztő állásföltés van.

– **H. Z.:** Így van, és a szakma érdekérvényesítő képessége is gyengébb. Sajnos az egyetemen is azt tapasztalom, hogy ez a bizonytalanság, pénztelenség, az egyetemek lényegében kiszolgáltatott helyzete mindenkiből a legrosszabbat hozza elő. Nem beszélgetünk egymással, hanem inkább egymás ellen vannak kollégák, mondvacsinált problémák miatt. Nekem ez nagyon fáj. Rosszul is érzem ebben magam, pedig ha lehetőség van rá, igyekszem simítani a konfliktusokat, aztán vagy sikerül, vagy nem. Kétségtelenül igaz, amit elmondtál a múzeumi szakmáról, de ugyanúgy érvényes a felsőoktatásra, és még lehetne sorolni. Tudjuk, hogy demográfiai problémák vannak, tehát jóval kevesebb a gyerek. Azt is tudjuk, hogy a rendszerváltozás után ugrásszerűen megnöttek a felsőoktatási intézmények létszámban és intézményszámban is. Azt is tudjuk, hogy Magyarország még mindig nem éri el azt a kívánatos százalékos arányt, amit az Európai Unió a diplomások számára előír. Látjuk, hogy az a pénz, amelyet a felsőoktatásnak nyújtanak, nyilván nem tud ennyi intézményt eltartani. De tegyük fel – és legyek optimista –, a Miskolci Egyetem, valamennyi karával együtt, mindezen problémák ellenére megmarad. Látod-e, és ha igen, miben látod egy ilyen

kis vidéki bölcsészkarok a létjogosultságát akkor, amikor van nálunk nagyobb Debrecen, van egy ELTE, van Szeged, van Pécs, vannak főiskolai karok, és van újabban, a rendszerváltás óta két egyházi fenntartású intézmény, a Pázmány és a Károli. Van-e szerinted így is létjogosultsága itt Miskolcon, Északkelet-Magyarországon, és ha van, akkor mi lehet az? Vagy nincs?

– **V. Gy.:** Nem egyszerű, hiszen ti is évek óta tipródtok ezen, hogy mi és hogyan legyen. Én egyrészt ott látom a gondot, hogy jó, volt egy olyan időszak, amikor tényleg sok intézményalapítási engedélyt adtak, ami nyilván túlzás volt. De ismerjük ennek a folyamatnak az emeltyűit, meghajtó erejét, tudjuk, hogy pl. hogyan adott Horn Gyula magánegyetemnek működési engedélyt. Tehát e mögött mindig csoportérdekek, -szándékok is megnyilatkoznak, ami persze érthető. Ahogy én látom, két verzió lehetséges: vagy az állam a támogatásért, illetve résztámogatásért gyakorlatilag előírja, mit vár el az intézményektől, vagy a másik lehetőség, hogy azt mondja, dolgozzátok ki a magatok programját, amivel életképesek tudtok egy térségben maradni. A kérdésre válaszolva úgy gondolom, hogy ez utóbbi lehetne igazából a megoldás, de mivel látható, hogy a gazdasági helyzetünk még középtávon sem engedi meg a kilépést a finansziális szorításokból, ez utóbbinak aligha lehet esélye. Azt sem gondolom, hogy a következő 5–10 évben ennek megérne a gazdasági feltételei, de szerintem akár már középtávon is ez irányba kellene menni. Mert ugye az sem valódi perspektíva a fiatal generáció számára, hogy valahol eldöntik: a most születettek asztalosok lesznek, mert az országnak most éppen rájuk van szüksége. A holnapután születettek pedig jogászok lesznek, mert ott támadt tegnap némi űr. Ez abszurd, s bizonyos, hogy nem erősíti a fiatalok helyben maradását. Ráadásul az értelmiségi pályák megtervezése nem egyszerű egy olyan társadalmi struktúrába, ahol senki nem akarja, hogy a gyereke ne vigye „többre” nála. A rendszerváltásban ráadásul mindig összekuszálódik a régi meg az új, soha nem letisztított pályákkal indul el a dolog. Nem csak az értelmiségi pályákon, a felsőoktatásban van zavar: mostanában többször emlegettem, hogy Párizsban, ahol az elmúlt években kétszer megfordultunk, a szállodánkhoz közeli kis pékségben majd másfél százada sütik a bagettet egy családnak az egymást váltó generációi. Nálunk ez is szinte elképzelhetetlen. A rádió ma reggeli hírműsorában hallom, próbálják kimenteni a végzett hallgatók diplomáját, hogy tanfolyamokon utólag nyelvvizsgálóhoz segítik őket. Ennek szerintem úgy kellene működnie, hogy ha előírom a kötelező nyelvvizsgát, akkor meg kell tanítanom a hallgatót a nyelvre. Nem írhatom elő neki, hogy magánórán szerezzen képesítést! Nem szerencsés félévente újabb ötletekkel próbálkozni. Ez a versenyfutás nyilván a magadfajtán csattan, hiszen te vagy, akinek új meg új programot kell gyártani, mert most valakinek eszébe jutott, hogy átgúyolja az egész históriát a maga elképzelése szerint.

– **H. Z.:** Négy év alatt négy ún. nagy és végleges stratégiát harangoztak be, egyikből sem lett semmi.

– **V. Gy.:** Nekem nincs ilyenfajta tapasztalatom, de úgy gondolom, hogy annak a programnak, aminek a jegyében egy kar működhetne, javarészt ott kellene megszületnie, abban a körben kellene megérnie, és ott kellene hozzá helyben felnevelni a fiatal oktatókat az adott feladatokra. Mindez idő és organikus gondolkodás, fejlődés.

Ennek a jegyében kellene megteremteni például a nemzetközi kapcsolatrendszer, amely az adott feltételek között működtethető. Abba nem látok bele – és ezt ti tudjátok megmondani –, hogy vajon a karok egymást is helyzetbe tudnák-e hozni, lendíteni valamilyen módon, hiszen azt látom, hogy vannak olyan karok, akik a szomszédokkal vagy például a lengyelekkel hagyományosan nagyon jó kapcsolatot ápolnak. Véleményem szerint a legtöbb helyen kényszeres rövid távú gondolkodás zajlik az életben maradásért, és ebből nyilván nem lehet stratégiát gyártani, még a megmaradás stratégiáját sem.

– **H. Z.:** Az a baj valóban, hogy eléggé meg van kötve a kéz, tehát nem tudjuk, hogy meddig szárnyalhat a gondolat. Mi az, amit engedélyeznek, mi az, amit nem. Azért is ezzel indítottam az interjút, és tulajdonképpen ezzel is zárnám, hogy én lehetőséget látnék egyéni kutató életpályában, nemzetköziesítésben, és a kar és az egyetem jövőképe szempontjából a regionalitásban. És pont azért, mert tudhatunk valami olyat, amit más nem tud, mert mi ebben a régióban élünk. Másrészt azt gondolom, hogy az egyetem feladata lenne, hogy a régió közgyűjteményeibe, iskoláiba, gyáraiba, üzemeibe, államigazgatásba, közigazgatásba szakembereket képezzen. Egyrészt, hogy a régió fejlődjék, hogy az értelmiség itt maradjon, és így jobban látszik az intézmény létjogosultsága is. Csak hát úgy tűnik, mintha ezek kevésbé lennének fontosak, pedig nem tudom megszámolni, hányszor írtam én ezt le különböző tervezetek, jogszabály, stratégia meg egyéb véleményezések kapcsán. Ezt azért is mondom, mert ha úgy nézzük a dolgot, hogy hány intézmény van, akkor valóban a foka és az eszkimó esete áll fenn, és lehet, hogy vannak olyan területek, ahol nem rúghatunk labdába. De ehhez a régióhoz nekünk kell érteni és nekünk kell tudásközpontként megmaradni. És itt jöhet számításba a levéltár, múzeum, könyvtár, tehát nekünk velük szimbiózisban kell élni és együttgondolkodni. Más kérdés, hogy mennyire kíváncsiak a véleményünkre, mennyire használják a mi szellemi tőkénket azok, akik döntési pozícióban vannak. Mert mi nem vagyunk döntési pozícióban.

– **V. Gy.:** Lassan emberöltő óta létezik a regionális tudomány fogalma, aminek vannak saját törvényszerűségei is. Én még azt is el tudom képzelni – és most lehet, hogy butaságot mondok –, hogy a regionális kutatási feladatok a mai oktatási rendszer önálló szintjét képviselnék. Hiszen az egyetemnek vannak kötelezettségei a város felé, a térség irányába, akár a doktori feladatokat ebből a regionális körből kellene megadni, amivel valóban meg tudja mutatni a kar vagy egy tanszék vagy egy doktori iskola is a létjogosultságát. Tudom, hogy bizonyos fokig kényszer volt, de volt abban ráció, hogy itt a fiatalok Heckenast Gusztávot, Kubinyi Andrást vagy hasonlókat hallgathattak, s talán lett volna esély arra, hogy a fiatal oktató gárda mellettük nőjön fel. Mindez persze akkor sem volt egyszerű, s bizonyára nem volt olcsó sem.

– **H. Z.:** Bizony, hogy nem. Tényleg nem vagyunk könnyű helyzetben, de majd meglátjuk, mi lesz. A kérdésem még az, hogy hivatalosan nyugdíjba mentél a múzeumból, az egyetemen emiatt szintén ugyanez a helyzet állt elő. Jelenleg megbízással tanítasz nálunk. Amikor nem tanítasz, és úgymond éled a nyugdíjasok boldog és békés napjait, akkor mivel töltöd az idődet?

- **V. Gy.:** Úgy gondolom, semmivel nem dolgozom kevesebbet, mint régebben. Említettem az Etnographiát: nagyon sok munka van vele, hogy évente négyszer tíz ív megjelenjen. Levelezés, odafigyelni az új kiadványokra, azok recenzáltatására, s arra is, hogy a fiatal doktoranduszok és fokozatot szerzettek legalább egyszer publikáljanak a kutatási témájukból a folyóiratban. Ez minden napomban megjelenik valamilyen módon. Tagja vagyok az akadémia néprajzi bizottságának és a Bolyai Ifjúsági Ösztöndíj kuratóriumának. Dolgozom a Domus Ösztöndíj kuratóriumában, ami a határon túli kutatók pályázatait segíti. Tavaly azt hiszem, öt pályázati kör volt a Domus és a Bolyai ösztöndíjknál. Tehát ezzel is rendszeres munka van. Az év első felében két PhD-értekezést opponáltam, s van egy folyamatban kora őszre is. Kaptam a Nemzeti Kulturális Alaptól egy kis alkotói ösztöndíjat, aminek fejében egy 15 íves kötetet írok a Bodrogek köz hagyományos táplálkozástudományjáról. Úgy tervezem, hogy mind a félszáz bodrogek köz települést újra végiglátogatom ennek kapcsán, ami talán egy másik kötetet is körvonalaz, együtt a korábbi gyűjtéseimmel. Szinte folyamatosan vannak cikk adósságaim, néha előadásaim – ennyit a békés és nyugodt napokról. Igaz, most valóban csak az etnográfival foglalkozom, ami nem kis dolog!
- **H. Z.:** Egy tudós nem megy nyugdíjba addig, amíg a szellemi frissessége engedi a munkát. Köszönöm a beszélgetést!